

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No - CCXXXIII (234)

'Current Issues Being Discussed in Humanities'

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Uttam B. Parekar

Principal

**Shri Saibab aLokPrabodhan Arts College,
Wadner Dist.Vardha (M.S.)**

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No – CCXXXIV (234)

**‘Current Issues Being Discussed in
Humanities’**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Uttam B. Parekar

Editor :

Principal

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner Dist.Vardha (M.S.)

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Our Source of Inspiration

Mrs. Hemlatatai D. Game

Honourable President of Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat

Best Wishes

It is indeed great pleasure to know that 'Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner' is going to publish a 'Post Webinar Journal'. I hope the research papers being published in this journal will provide Readymade information to researchers with which they would develop argument in their theses to make their points more and more convincing. I congratulate the organizer and all the members of the webinar organising committee members and express my best wishes on this occasion!

Date: June 17, 2020

Our Guide and College Patriarch

Prof. Diwakarrao N. Game

Honourable Secretary of Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat

Best Wishes

It gives me immense pleasure to know that 'Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner' is all set for publishing a 'Post Webinar Journal' which will contain 41 research papers written in English and Marathi languages. I am sure that such academic activities will inspire our students for writing creative and critical literature. It is nice that this college is working at knowledge production besides regular teaching in class-rooms. I remember to have read Francis Bacon's statement '... Writing makes man exact.' I wish that the publication of this journal will encourage students and teaching faculty members to express their thoughts and feelings in writing mode. On this occasion, I extend my best wishes to the Principal and members of webinar organising committee for grand success!

Date: June 17, 2020

Principal's Endorsement
Dr. Uttam B. Parekar

Thanks to one and all for their invaluable co-operation for enabling us to publish this journal.

I hope you would find our collection of papers interesting and useful.

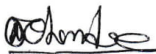
EDITORIAL

It gives me immense pleasure in stating that our Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner hosted University Approved One Day Multi-disciplinary National Level Webinar on the topic "Current Issues Being Discussed in Humanities" on 13th June, 2020. The Webinar received overwhelming response from principals, professors, associate professors, assistant professors, teachers, research scholars, and academicians from across the country. The topic of the webinar being so comprehensive in nature and touching upon all aspects of life, we received response from participants belonging to many streams of education. At the very outset I thank one and all who responded our premiere attempt of hosting this academic endeavor with such huge applause. The experience of organizing this kind of academic national level event is invaluable for our college teaching and non-teaching staff for it offered us opportunity to present our thoughts and feeling laying in the inner most recesses of hearts.

This post webinar journal has provided opportunity for the speakers and authors to deliberate upon various issues of life being reflected in humanity studies. Humanities of recent era are beset with many problems and since they are complex in nature, only multi-disciplinary approach can resolve them successfully. One of the factors that makes human life complex in post-modern age is inter-dependent social relationships. Resultantly, in the prevalent social scenario, anxiety and the fear of the unknown vehemently interfere in modern man's capacity of taking decisions and performing actions. It is our contention that the holistic approach of all the subjects of humanities can bring solutions to the current problems. The Research Papers published in this journal shall update readers' knowledge in terms of national and international socio-economic and political references.

The arts and Social Sciences act the role of mirror in which everything that takes place in the Nature and human life is reflected honestly. In other words this journal is a mini-showcase in which the cultural issues and contemporary problems discussed by authors are neatly preserved. The webinar has provided a forum for speakers and participants to share their views, whereas this journal will definitely ignite the minds of readers and enable them to share their views and ideas in street corner meetings. I thank the delegates, the research scholars who preferred to make their contribution by sending their research papers for publication in this journal. I express deep sense of gratitude to the management members of the institute, the principal, and teaching and non-teaching staff members of this college, who extended co-operation to publish this journal. I most sincerely thank Gawande sir, the proprietor of the firm 'Aadhar Publications' for publishing this issue at his earliest.

Date: June 18, 2020

(Asst. Prof. Nitesh Telhande)
Head, Department of English
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College.

Wadner
**Head of Department
English**
**Shri Saibaba Lok Prabodhan
Art's College, Wadner, Dist. Wardha**

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner University Approved One Day Multi-Disciplinary National Level Webinar
on**‘Current Issues Being Discussed in Humanities’****Date:** June 13, 2020 (12.00 to 5.35 pm)**Webinar Organizing Committee**

Sr.	Name of Professor	Committee
1	Principal Dr. Uttam B. Parekar	Organizer & Chief Editor
2	Dr. Sarika G. Choudhari	Convener
3	Prof. Sanjay Diwekar	IQAC Coordinator
4	Prof. Vinod Mude	Organizing Secretary
5	Dr. NareshBhoyar	Organizing Secretary
6	Dr. PravinKaranjkar	Editor
7	Prof. NiteshTelhande	Data Collection & Processing Committee
8	Dr. VitthalGhinmine	PRO & Preparing Brochure & Invitation
9	Dr. Ganesh N. Bahade	Publicity Committee
10	Prof. Arti Deshmukh	Incharge of Inaugural Function
11	Prof. Pankaj Moon	Hospitality, Video-Shooting & Photography
12	Ku. Janhavi C. Thakare (Yavatmal) &	Technical Expertise
13	Dr. ChandrashekharThakare (Yavatmal)	Technical Expertise

FOREWORD

It is my immense pleasure and proud privilege to write the foreword for the webinar journal to be published by Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner as a part of the 'University Approved One Day National Level Webinar on 'Current Issues Being Discussed in Humanities' taken place on 13th June 2020 between 12.00 and 5.00 pm on 'gotomeeting app'.

I attended all the four sessions of the webinar which were successfully conducted by the organising team. I heard that 484 professors, researchers, scholars, students and persons eminent in academic and socio-political circles from Kerala, Goa, M.P., USA, Chennai, Kolkatta and different places of Maharashtra actively participated in it.

I heard with all concentration the well prepared speeches of Dr. Rajnish Kumar Shukla, Prof. Diwakarraoji Game, Dr. Vinayak Deshpande, Dr. Sanjay Dhanwate, Dr. Surendra Jichkar, Dr. R.T. Bedre and Dr. Uttam Parekar. No two speakers dwelt upon the same topic and shared the views in repetition.

I congratulate the organiser, Principal Dr. Uttam Parekar, for providing opportunity for learned men and learning students to meet on the common platform to interact with each other on the current issues that have been menacing the minds of our countrymen.

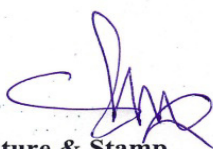
I know that in offline conferences and seminars the concerns of the events are blurred for the participants informally talk on the topics of their personal interests. But in webinar sessions participants glue on the screen with single minded attention.

Against the prevalent backdrop of the issues raised by COVID- 19 Pandemic, many world level issues were discussed in this national level webinar. Dr. Rajnish Kumar Shukla said that under the impact of the CoronaVirus epidemic Indians stood united helping the suffering humanity. Dr. Jichkar said that any nation howsoever powerful it may be, but it cannot exercise control over the world life; but on the contrary the world life definitely contributes to developing the nation as a powerful one.

The success of the webinar reflects through the receipt of more than 31 papers written by scholars with due illustrations. It is said that end, very often, marks beginning! It is very true in this context that the copy of this webinar journal will once again ignite minds of the social activists and men of academic circle to discuss the current issues in street corner meetings.

I once again congratulate the organiser, convener, organising secretaries, and every member of the organising committee on their grand success; and express my gratitude to the organiser for offering me the opportunity to write this foreword.

Date: 15th June 2020

Signature & Stamp
Dr. Amar Singh
Professor and Head
Department of English
Govt. Autonomous P.G. College
Chhindwara (M.P.)

Acknowledgements

It gives me immense pleasure in acknowledging the support and co-operation received in successfully organizing the National Level Webinar and bringing out this Webinar Journal. It was our earnest desire to organize a National Level Conference on 27th March 2020 but due to the Lock Down declared to resist spread of CoronaVirus infection we were constrained to host the Webinar on 13th June 2020. At the very outset I, on behalf of the organizing committee, thank one and all for their kind support and co-operation in carrying out all the four Webinar sessions for more than five hours.

I declare here that our premiere attempt of hosting 'University Approved One Day Multi-Disciplinary National Level Webinar' on 'Current Issues Being Discussed in Humanities' evoked overwhelming response from both participants and paper authors.

The Webinar has provided a platform for the guest speakers and authors to come forward with analyzing and interpreting local and global issues being discussed in arts and social science faculties. 486 participants attended the webinar and 40 webinar papers have been published in this journal.

My first and foremost thanks are due to Dr.Rajneesh Kumar Shukla, the honorable vice chancellor of Mahatma Gandhi Hindi International University for making key-note address and inaugurating the webinar.

I am very grateful to Prof.Diwakarraoji Game, the secretary of the college CDC, for giving presidential speech. I extend my heartfelt thanks to Mrs. Hemlatatai Game, president of the college CDC for making her august presence in the inaugural function of the webinar as a special invitee. She lighted the traditional lamp and illuminated and aroused curiosity in the minds of the audience to listen to the enlightening words of the learned luminaries.

My special thanks are due to Dr.Vinayak Deshpande, the former pro vice chancellor of RTM Nagpur University for delivering a thought provoking plenary lecture.

Dr. Sanjay Dhanwate, the principal of NKS Model College, Karanja Ghadge is closely associated with our institute for a long period of time from now. I am indebted to him for making Presidential address in the first technical session.

It is my humble duty to acknowledge the precious thoughts expressed by Dr.Surendra Jichkar, the principal of Dhanwate National College, Nagpur as the chairman of the paper-reading session.

Dr. R.T. Bedre, the professor director of UGC, HRDC, Dr.Harisingh Gaur University, Sagar (MP) is a man of literature and criticism. His long practice of rendering creative and critical writings have equipped him with sharp sense of making observations and speaking with pointed words with due illustrations. I thank him from the bottom of my heart for illuminating our minds with enlightening words and thoughts though his presidential speech in the valedictory function.

I record sincere thanks to the researchers, participants, paper presenters and feed-back givers. I congratulate the paper authors on publication of their papers in this journal.

At last but not the least I express my heartfelt gratitude on behalf of the entire team of my staff to Miss Radha and her proud father Dr.Chandrashekhar Thakare from Yavatmal for offering technical assistance in organizing our webinar.

Date: June 20, 2020

Prof. Sanjay A. Diwekar

IQAC Coordinator

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Preface

The university approved multi-disciplinary one day national level webinar organised by Shri SaibabaLokPrabodhan Arts College, Wadner on 13th June 2020 received more than 225 overwhelming applause from many states and from different places of Maharashtra State. The meticulous workout of all the four sessions, the well prepared speeches of the noted speakers, five hours long continuous webinar without any break, comperes' brief interlude between two events, paper presentations, and feedback remarks contributed substantially to the overall success of this webinar.

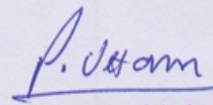
The Corona-Virus Pandemic has affected our way of life and line of thinking, as well. This change is definitely for good in the sense that in traditional offline conferences and seminars the audience had mind-set to assemble at the place of function to discuss and realise personal interests. But all audience attending the webinar from far off places watch the screen with rapt attention and note down important points. This webinar was viewed by more than 400 participants.

It is said that everybody is in quest of more fool person for he only can admire the former's work. But ours was a different case for our target was to bring together the academicians and the knowledge crazy audience. The other day I received a call of a lady speaking fluent English. Later on I was informed that she was Mrs. Vaishali Pradhan, the principal of Milind College of Arts, Aurangabad. She praised the overall effect of our webinar using many adjectives, figures and adverbs. In the end she expressed her wish to contribute a paper to the post-webinar journal.

Many papers are so original and full of statistical data with facts presenting information that they possess referential values. In this journal 39 papers are published which are written by professors, scholars and student of NIT, Goa.

The paradigm shift from seminar to webinar has proved to be a boon in disguise. I congratulate all the paper contributors and wish that our efforts of publishing this journal would meet our objective i.e. to extend our assistance for knowledge production.

Date: 17th June 2020

Principal Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

Dr.Uttam B. Parekar

About the College:

‘Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner’ affiliated to RTM Nagpur University (M.S.), the Arts Faculty college enjoys the status of an academic nucleus dedicated to the generation of knowledge, uplifting the academic standard of students, and rendering social services in Wadner and adjacent villages,. The college campus comprising lush green beautiful gardens, play-grounds, and eye catching college buildings situated abreast of High-Way No. 7 near Hinganghat has become icon of architectural designs in the locality. The college campus that sprawls over 2.5 acres of land cordoned by tall trees adds to the beauty of the college building. This college caters to the academic need of the students coming from almost 50 villages in the vicinity of Wadner. It goes without saying that this college is the only silver lining for the students belonging to rural background and agrarian families for developing their academic and professional careers. As our former prime-minister Mrs. Indira Gandhi said in a convocation speech, our college students form cultural army of the locality and add joy and beauty to life.

‘Vena Lok Prabodhan Education Society, Hinganghat’ that runs this college is headed by Mrs. Hemlata D. Game as chair-person and Mr. Diwakarraoji Game as secretary. The Game duo is ready on toes to provide for all the requisites made by the teaching and non-teaching staff. The college library is fully digitalized, and through co-curricular activities students are prepared for competitive examinations and professional careers by imparting trainings in the University recognized ‘Advance and Diploma Courses in Beauty Parlour’, ‘Advance and Diploma Courses in Agro Services’, ‘Advance Course in Still Photography’ & ‘Certificate Course in Spoken English’.

A large number of students of this college, every year join the Police force, the CRPF, and the Army; keeping this point in view we have applied in the Wardha district NCC Battalion Office for raising of NCC units for boys and girls. Miss Usha P. Gujarkar brought laurels to the college by securing positions in the RTM Nagpur University team of Wrestlers for national level competition held in Rohtak (Haryana) in 2014. Another student Miss Vaijayanti V. Madekar bagged Gold Medal for highest score in Compulsory Marathi, and Silver Medal for high score in Marathi Literature (B.A.) in the University exam 2017. NAKUL AMBATKAR is selected for All India Wrestling Tournament in R.T.M. Nagpur university Team, Hissar (HR) 2019-2020. KU. PRAGATI WELE is selected for All India Judo Tournament in R.T.M. Nagpur university Team, Kanpur (UP) 2019-2020. ANKIT THAKARE Selected for Judo State Championship 2019-20.

Date: June 17, 2020

Dr.Sarika Choudhari
(Librarian)

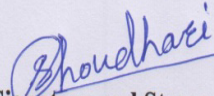
About Wadner:

The history of 'Wardha' dates back to the reign of king Berar of 2nd century B.C. According to a historical document the territories of king Berar & his brother Madhavsena were divided by the river 'Wardha'. Chalukya, Rashtrakuta, Bahamani, Imadashahi, Mughal, Maratha, and the British ruled this region. British, for political governance, divided 'Nagpur District' in 1862 and created a new district named after the river 'Wardha' that flows along the border of the district.

'Wadner' is a small village locality situated abreast of the National High Way No. 7. It falls in Wardha district, a place nearby 'Sevagram Ashram' where Mahatma Gandhi stayed and regulated the 'Freedom Struggle' from 1936 to 1942. Wadner is situated in the region famous for black-cotton-soil where prosperity reigned high since the British regime. Prosperity expresses itself through parties, ceremonial functions and celebrations; needless to say here that the surrounded pilgrimages provide occasions for the people of the vicinity to assemble and celebrate occasions of success & merrymaking.

The nearby worth visiting pilgrimages such as 'Pohana', 'Pardi', 'Ajansara', 'Kapasi', 'Sawangi' are famous all over Vidarbha for natural greenery and beautiful geographical surroundings. Tourists apart from pilgrims visit these places during annual fairs and on special occasions of ceremonies and celebrations.

Date: June 17, 2020

Signature and Stamp
Dr. Sarika Choudhari
Librarian
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित आमच्या वेबिनार संबंधी

संपूर्ण जग आज कोरोना विषाणूच्या प्रकोपामुळे भयप्रद अनुभवाला समोर जात आहे. नविन पिढी या पूर्वी कधीही न अनुभवलेले असे यातनामय जीवन गेल्या तीन महिन्या पासून अनुभवत आहे. एकूणच मानवी जीवनाला प्रभावीत करणाऱ्या या भयप्रद प्रादुर्भावाचा जगभरातील मानवी जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासण्यासाठी “मानव्य शास्त्रात चर्चितल्या जाणाऱ्या वर्तमान समस्या” या विषयावर वडणे येथील श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालयाच्यावतीने दि. १३ जून २०२० रोजी राष्ट्रीय स्तरावर वेबिनारचे आयोजन केले.

या राष्ट्रीय स्तरावरील वेबिनारच्या बिजभाषणात वर्धा येथील महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. रजनीश कुमार शुक्ला यांनी महात्मा गांधीचे विचार आजच्या यंत्रयुगात कसे आवश्यक आहे यावर आपले विचार मांडले आणि कोरोना काळात गांधी विचारांची उपयुक्तता पटवून दिली. या नंतर वेणा लोकप्रबोधन शिक्षण संस्थेचे सचिव प्रा. दिवाकरजी गमे यांनी ग्रामीण भागातील विद्यार्थी आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणावर आपले विचार मांडून या क्षेत्रात महाविद्यालयाने केलेल्या कार्याचा उपस्थितांना परिचय करून दिला. रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाचे माजी प्र-कुलगुरू डॉ. विनायक देशपांडे यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था कोरोना मुळे कशी प्रभावीत झाली याचा अभ्यासपूर्ण आराखडा आकडेवारी सहित मांडला आणि यावर मात करायचे उपायही सांगितले. मॉडल महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे यांनी. अर्थव्यवस्थेला प्रतिकूल ठरलेला हा कालखंड असला तरी त्यातूनही भारतीय अर्थव्यवस्था पुढे जाणारच आहे असा आशावाद व्यक्त केला. डॉ. सुरेंद्र जिचकार यांनी अर्थ व्यवस्थेवर कोरोनाचा प्रभाव या विषयावर आपले अभ्यास पूर्ण विचार मांडले. ते पुढे म्हणाले की जगाचा प्रभाव देशावर पडत असतो व देशाची जडणघडण त्यातून होत असते. कोरोना संकटामुळे स्वगृही आलेल्या मंडळीमुळे अनेक कौटुंबिक आर्थिक व साजिक समस्या उद्भवणार आहेत.

या सोबतच या वेबिनार मध्ये डॉ. प्रफुल्ल बिडवाईक, प्रा. मिलींद याने डॉ. सिध्दार्थ देशमुख यांनी पेपरचे वाचन केले. या वेबिनारमध्ये मराठी विषयाचे, १६ पेपर, इंग्रजी विषयाचे २२ पेपर प्राप्त झाले. तर तिनशे पेक्षा जास्त लोकांनी ऑनलाईन रजिष्ट्रेशन केले होते.

आम्ही राष्ट्रीय स्तरावर विद्यापीठाची मान्यताप्राप्त चर्चा सत्र २७ मार्चला घेण्याचे नियोजन डिसेंबर २०१९ मध्येच झालेले होते. पण अचानक आलेल्या कोरोना साथीच्या प्रकोपामुळे नियोजित कार्यक्रम होईल किंवा नाही हा मोठा प्रश्न होता. पण वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्थेचे सचिव प्रा. दिवाकरजी गमे यांनी सर्वांमध्ये आपल्या विचारांनी आत्मविश्वास निर्माण केला. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. उत्तमराव पारेकर यांनी महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापकांना विश्वासात घेऊन प्रोत्साहित केले आणि १३ जून रोजी वेबिनार यशस्वीपणे संपन्न झाला.

वेबिनार प्रसंगी प्रकाशित होणारा हा अंक अभ्यासू लेखकांच्या लेखणीतून साकारलेल्या लेखांनी सजलेला आहे. अनेक अभ्यासकांना व संशोधकांना यातून उपयुक्त माहिती मिळेल अशी मी आशा बाळगतो.

दिनांक: जून १७, २०२०

डॉ. प्रविण कारंजकर

Dr R T Bedre Professor- Director,
HRDC- DHSGU, Sagar MP

Issues and Debates in the Humanities in the Wake of COVID- 19

The unprecedented and somewhat unexpected outbreak of the COVID 19 shook the world to its worst level. Not only the undeveloped and developing countries of the third and second world but also the developed countries of the first world underwent the worst phase despite their sound economy and advancement in health and technology infrastructure. It affected all the walks of human and non-human lives as well. It was natural for the human beings to respond to this calamity endangering this very existence.

The pangs and sufferings of the common men and deliberations of the enlightened ones were to find place somewhere. The pangs of human heart to the pains and deaths taking place around found expression in the form of literature in the narrow sense, and reactions and worries to the issues of the human lives found place in their deliberations. These responses -emotional and intellectual- can be conveniently placed in the academic disciplines like Humanities and Social Sciences encompassed in the broader term called Arts.

Basically the Faculty of Arts carries two disciplines: Humanities and Social Sciences, in other words- life within and life without. Subjects in Humanities, particularly literature, are matter of inner domain and Social Sciences occupy the external domain of human beings and both are interconnected. Literatures are conceived and find expression in language, and languages are social phenomena. Happenings in the surroundings-near and distant- do affect our lives- both inner and external. Arts in any form, verbal and non-verbal are the inner responses or echoes of human beings to the external environment - what happens around are echoed within and without.

Echoes are found at two places in heart and in brain. Something creative is response of the heart and something intellectual is response of the brain. In that sense, whatever one does and produces – a poem, a short story or a research papers submitted here and read here are literatures in the broader sense of the term literature.

Few months ago, those were Abolition of Article 370, and CAA that stormed the nation, and now it is the global havoc created by COVID 19. Today there is no other issue that we have been subjected to listen to and we are reacting in our private and public space other than the COVID 19. If we are writing, reading, telling, listening, debating, even thinking and dreaming is COVID 19 and its impact on our lives.

The Social Sciences have a variety of subjects dealing with a large number of issues. Sociology the broadest of all, covers everything that happens within and without- such as political issues, financial issues, agricultural, commerce, transport, income and expenditure of individuals and states), psychological issues, geographical issues and educational issues etc.

In the circumference of Political Science, at the international level, it is being debated who developed the Corona virus- China or America? Conspiracy theories are getting hype in media of all types. In India too, in view of the growing number of Corona infections have made people think over where the governments went wrong in handling the COVID 19. Whether it was too early to introduce sudden lockdown without taking into consideration the hardship the migrant labourers and

urban mechanisms will have to face. Whether the harassment and losses of the lives of the innocent labourers could have been saved, had the lockdown had been postponed to April and enough arrangements and space in terms of time had been given for these labourers to return to their homes and their dependence for food and shelter could have been avoided. They would not have been forced to take recourse to illegal transports and subjected to journeys on railway track on feet to avoid the harassment at the hands of the officials and police on road ways. If the government can bring the labourers abroad by sea and air routes, why intra- state and inter-state trains were not allowed to run for the labourers in India before many of them lost their lives on railway tracks and roadways or succumbed to the hardship, fatigue and starvation before they reached their places? Why this discrimination?

Again one more pertinent question is being discussed- how far is it right to un-lockdown the public transactions when the numbers of infections and casualty of COVID every day is higher than the day before?

In the financial world, the issues are severer than in any other disciplines. Economy has come to a standstill; its sectors like transport, production, service, marketing and consumption have come to a non-motion stage in the wake of COVID. Entertainment and tourism have suffered never seen before losses. Millions of people in unorganized sectors have been turned unemployed. Earlier they were half paid, little paid and now un-paid. The impacts of the recent amendments in Labour Law have yet to be seen.

Moreover, the expenses of the states are increasing on the sectors like medical services, law and order, food supply for the stranded individuals in addition to the regular ones. Its impacts have been felt in the organized sectors; the dearness allowances of the employees have been frozen, voluntary and mandatory contributions to relief funds were occurred. The government, non-government and private sectors will have less human labourers and rely more on machines, reducing the employment possibilities in the recent future. Now teachers and scholars are writing on issues of agriculture, revenue, marketing, unemployment etc are offering solutions through their papers.

The scholars of Psychology are discussing how the society will overcome the trauma of COVID, domestic tensions and mental depressions in private and public sphere are an issue to tackle.

The teachers and scholars in Home Economics are studying how to manage the budget in reduced income. In that sense, every individual is confronting with this issue. In the subject like Public Administration, scholars have to study the issues caused by the pressure and risk of COVID infection on the health and police services.

In Media Studies, the sensible citizens need to discuss the panic created by the news channels because of undue hype given to COVID. It is recently admitted that media failed to create awareness and precautionary measures regarding COVID, instead media created panic among the people. It made the infected people undergo negligence at the hands of their own families because of undue hype and panic. There are stories how relatives of corona victims are refusing to accept the dead bodies. This is the result of corona hype on media and its failure to bring awareness about corona among masses.

More important is the social divide caused during the COVID calamity on the line of religion and region and hype given to it on media. The media and political parties branded the Muslims, because some reported misbehaviour of the Tabligi, as the deliberate carriers of COVID. Entries in colonies and areas were denied on the basis of religions.

Another divide was made on the regional basis also. Every individual coming from Maharashtra is seen as the potential carrier of virus outside the state, individuals coming from the cities like Mumbai, Pune, Aurangabad, Nasik and Nagpur are facing neglect, doubt, and rejection by their families in villages.

The agenda telecast on the media in print, electronic and to some extent, media at social platforms has raised eye brows of the intellectuals and sensible citizens. Media has created the panic of COVID 19 with its undue hype among the people, but it has been saving itself from the analysis and criticism of the government and nongovernmental agencies responsible for its failure to control to check the spread of the pandemic, instead it has been eulogizing the most unscientific acts of the government. The stand taken by media in the recent years and that it took few years back has questioned its authenticity.

Higher Education has registered a never-seen-before change due to COVID, particularly in the mode of teaching, learning and evaluation processes at all levels from KG to PG programs. During the lockdown period, most of the teachers and institutes of higher education used online mode for their academic activities. They are easily using apps like Google Meet, Zoom, Web Cisco and Go to Meeting etc. UGC was striving hard to bring this change before COVID 19 without much success in the rural regions.

For the teachers, participation of such events has become convenient as it does not require registration fee, travelling expenses and most of all permissions to attend these events. Colleges and universities are organizing such events online as these require minimum financial resources, as expenditure on stationary, reception, TA and DA and food are saved. The response in registration has overwhelming as does not prescribe physical and geographical limitations. However, the utility of these online activities need to be studied in terms of its viability and outcome.

What happens in the world of arts, literature and performing arts needs to be discussed. The deaths of actors like Rishi Kapoor, Irfan Khan, and musicians Wajid Khan and writers like Ratnakar Matkari passed without proper space in media. Sushant Singh Rajput seems to be more fortunate after his death than when he was alive.

One saw many actors and poets reading out their poems as the pastime during the lockdown. Some searched records of such virus in the books written long before. Some turned to reading some old books in the lockdown and turned to watching popular TV serials like Ramayana and Mahabharat with more matured approach. Some watched old movies on YouTube which otherwise one would not have found time to.

A new genre of literature will emerge at the world level- COVID literature on the line of War literature or Partition literature. COVID literature will be narrated or penned by those who suffered or witnessed and survived the hardship and trauma of the COVID. That literature will have authenticity and more appeal than those who write seating in ivory towers.

Though these issues are severer than other, human beings will overcome these challenges too as they have managed to survive many more dangerous calamities- natural and man-made than this one.

Ernest Hemingway's *Old Man and the Sea* rightly puts, "But man is not made for defeat. A man can be destroyed but not defeated. I may not be as strong as I think, but I know many tricks and I have resolution."

With the tricks and resolutions, human beings know how to survive. And here lies the secret of the sustained existence of human beings on the planet as many huge and more powerful creatures were destroyed and defeated.

Vena Lok Prabodhan Education Society, Hinganghat
SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE
WADNER, Dist. WARDHA
 (Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)
 NAAC Accredited with "C" Grade (CGPA-1.95)

Organises

University Approved One Day Multi-Disciplinary National Level Webinar on
"CURRENT ISSUES BEING DISCUSSED IN HUMANITIES"

Saturday, 13th June 2020.

Session1: "Inaugural Ceremony"

Time	Session	Speaker
12:00 PM	Introductory Speech	Prof.Vinod Mude, Organizing secretary vinodmunde@gmail.com / 9284435119
12:05 PM	Special invitee	Hon'ble, Mrs. Hemlatatai D. Game Chairperson Vena Lok Prabodhan Education Society Hinganghat
12:15PM	Welcome Speech	Dr.U.B.Parekar Principal Shri saibaba lok Prabodhan Art's College Wardha
12:25PM	President Speech (Presidential Address)	Hon'ble, Prof. Diwakarraoji Game Secretary Vena Lok Prabodhan Education Society Hinganghat
12:35PM	Key Note Address	Hon'ble, Dr. Rajnish Kumar Shukla Vice Chancellor M.G. Hindi International University Wadner
1:20PM	Vote of Thanks	Prof.Vinod Mude Shri saibaba lok Prabodhan Art's College, Wadner

Principal: Contact no. & Email id- ubparekar@gmail.com / 9921436640

Technical Supporter : Janhavi C. Thakare (8530807791)

Session 2: "Plenary Session"		
Time	Session & Topic	Speaker
1:30PM	Introducer Speech	Prof. Sanjay Diwekar, IQAC Co-ordinator diwekarsanjay@gmail.com / 8999499909
1:35PM	'Economic Impact of COVID-19 : Challenges & Opportunities'	Plenary Speaker: Dr. Vinayak Deshpande Former Pro Vice Chancellor RTM Nagpur University, Nagpur
2:00PM	COVID- 19 : Impact & Challenges on Indian Economy (Presidential Address)	Dr. Sanjay Dhanwate Principal NKS Model College, Karanja (Gh) Dist. Wardha
2:25PM	Vote of Thanks	Prof. Sanjay Diwekar Shri saibaba lok Prabodhan Art's College, Wadner
Session 3: "Paper Reading Session"		
Time	Session & Topic	Speaker
2:30PM	Introductory Speech	Prof. Sanjay Diwekar, IQAC Co-ordinator
2:35PM		Paper Reader-I
2:45PM		Paper Reader-II
2:55PM		Paper Reader-III
3:05PM	'Global & National Economic Scenario in Post-COVID- 19 Pandemic' (Presidential Address)	Dr. Surendra Jichkar Principal Dhanwate National College Nagpur
3:30PM	Vote of Thanks	Prof. Diwekar, Shri saibaba lok Prabodhan Art College, Wadner
Session 4: "Valedictory Function"		
Time	Session & Topic	Speaker
3:35PM	Introductory Speech	Prof. Nitesh Telhande, Organizing secretary niteshtelhande@gmail.com / 7798075486
3:40PM	Feedback Givers	Dr. S. Ganapathy Venkatasubramaniam Dept. of Environment Studies Anna University, Chennai

3:50PM	Feedback Givers	Dr. Sarita Vishvakarma Dept.of Home-Science Yeshwant Mahavidhayala Wardha
4:00PM	Literature during the Lock-Down Period (Presidential Address)	Dr. R. T. Bedre Professor Director UGC: HRDC, Dr. Hari Singh Gour University, Sagar, (M.P.)
5:00PM	Vote of Thanks	Dr.Naresh Bhoyar. Shri saibaba lok Prabodhan Art College,Wadner Nareshbhoyar5@gmail.com / 9422144132

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,

Director,

Aadhar Social Research & ,

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ❖ **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.
- ❖ **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- ❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- ❖ **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- ❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- ❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

❖ **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	English Language Teaching: A Historical Perspective, Present Problems and Remedies	Dr. Uttam.B. Parekar	1
2	Current Issue Being Discussed In Humanities	Dr. Vaishali Pradhan	7
3	Effect of Corona Virus Pandemic on Indian Economy	Engr. Siddharth M. Deshmukh	10
4	Covid - 19 Attack Reopens The Discourse On Women's Subjugation: A Review	Rohini k Potti	18
5	Plagiarism: A Bug To Educational Field	Dr. Sarika Choudhari	23
6	Awareness of First Aid in Sports Activity	Dr.Naresh A. Bhojar	28
7	Emerging Trends In Literature And Language	Anand T Chahande	30
8	Effect of Coronavirus Pandemic on Indian Economy	Dr. Sunil S. Bidwaik	33
9	Classroom Discourse and Gender Identity – A Case Study	Milind Mane /Amol Padwad	38
10	The importance of Yoga in the contemporary Era.	Rajendra Sheshrao Deshmukh	43
11	COVID-19 & Economic Slowdown in India	Prof. Gopal Eknath Ghumatkar /Prof. Pratiksha Narayan Tikar	45
12	Themes in The Bluest Eye by Toni Morrison	Dr.Hemant Sudhakar Dalal	47
13	Effect Of Corona Virus Pandemic On Indian Economy	Dr D.S.Shambharkar	50
14	The Awareness Of First Aid	Dr. Ranjana A. Shringarpure	55
15	Apartheid Perspective in the Writings of Andre Brink	Nitesh Nilkanthrao Telhande	58
16	Library Knowledge Through Technological Innovations In Digital Age	Dr. Sarika G. Choudhari	65
17	Need of Self-employment in Present Time	Sunil M. Kawade	69
18	Identity Crisis And Poverty In English Literature	Dr.Hitendra B. Dhote	72
19	Delnet: Developing Library Network	Dr. Rajendra A. Pahade	76

20	Poverty and Suffering in Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve Asst. Prof. Sanjay A. Diwekar	82
21	Importance of First aid for sports Injury Prof.Tushar S.Jumde	85
22	The Importance of Yoga in the Contemporary Era Dr. Sarita R. Vishwakarma	87
23	Need of First aid training for Sports Coach Prof.Devanand G. Meher	90
24	Role of Parts of Speech in Learning English Language Nitesh Nilkanthrao Telhande	93
25	बरोमास : ग्रामीण वास्तवाचे दाहक दर्शन डॉ. प्रविण कारंजकर.	99
26	भारतीय समाज : जागतिकीकरण आणि प्रसारमाध्यमे विनोद मारोतराव मुडे	104
27	शाश्वत विकास आणि हवामान बदल : भारताच्या संदर्भात डॉ. विठ्ठल षिनमिने	110
28	ग्रामीण साहित्याचे भाष्यकार : आनंद यादव डॉ. सुदर्शन दिवसे	115
29	कोरोना विषाणु (Covid-19) : एक सद्याकालीन सामाजिक समस्या प्रा. गणेश न. बहादे	119
30	स्वयंरोजगार वर्तमान काळाची गरज डॉ. अनुश्री माहुरकर	124
31	आधुनिक जीवन शैलीत योगाचे महत्व—एक अभ्यास सौ.ज्योती किशोर श्रीराव	127
32	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्य समाजवाद विषयक विचार संध्या आत्माराम इंगळे	130
33	मानवता आणि गांधी विचार प्रा. डॉ. संजय गोरे	133
34	महिला स्वयंरोजगार — आर्थिक स्वातंत्र्याची उंच भरारी कु. रूपाली एस. कणसे	136
35	विदर्भातील शेतक—यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बोढे	142
36	आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे जनक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. पंकज वा. मून	147
37	प्रथमोपचार - एक जागरूक मोहीम डॉ.वसंता पी. राऊत	152
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदु कोड बिल—स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा. प्रा. प्रमोद वानखेडे	155
39	जन्मोत्तर समायोजनेवर परिणाम करणारे घटक व धोके प्रा. आरती एम. देशमुख	159
40	आधुनिक भारत के निर्माण में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का योगदान प्रा.डॉ. निरजसिंग फुलचंद यादव	167
41	स्थलांतरित कामगारांचा प्रश्न : भारतापुढील एक आव्हान डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	171

English Language Teaching: A Historical Perspective, Present Problems and Remedies

Dr. Uttam.B. Parekar

Principal, Shri Saibaba Lok Prabodhan Art College, Wadner,

Introduction:

Keeping in view the place of English as a 'window to the world', 'a library language' and 'a language functioning as a unifying factor of our nation', teaching of English is made compulsory in our school and university curriculum. Pt. Jawaharlal Nehru, while placing the bill of 'The Official Language Act, 1963' before the parliament session had emphatically stated, "If you push out English, does Hindi fully take its place? I hope it will. I am sure it will. But I wish to avoid the danger of one unifying factor being pushed out without another unifying factor fully taking its place." Stressing the importance of English as a key to the store-house of knowledge Dr. Radhakrishnan in his University Commission Report (1949) says, "Unable to have access to this knowledge our standards of scholarship would fast deteriorate and our participation in the world movement of thought would become negligible." Today, our Constitution has recognized English as 'an associate official language of the union of India'. A brief historical perspective throwing light on the process of English becoming a major language of education and administration in our country will definitely reveal the need to teach English language to school and college going students still more effectively.

The story of English in India has a long history narrating the intimate contact of 150 years with the British particularly in the fields of culture, administration and education. After having colonized India the English men needed clerks and administrators to carry out the business of their trade and Govt. administration. To fashion Indian youths into 'a class of people, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals and in intellect' Lord Macaulay, in his report, suggested the contemporary British Govt. to implant English system of education in India. British wanted cheap clerks and trained workers to carry on the business of their trade and rule in the country. "British achieved their aim not only by introducing English but by reinforcing it as a part of Indian culture." For this purpose they supported the anglicized movements led by educated Indians. The declaration made by Lord Hardinge in 1844 that preference would be given to Indians educated in English schools in Govt. services inspired some Indian educationists and social reformers to open such schools and colleges in India; and British Govt. allocated some funds for that purpose.

British Govt. imparted status to English in all walks of life; thus, English became official language of courts, banks and administration in India. Those days there was no one rich language with Indians useful to unify all states. Therefore English, rich in all respects, became a popular means of communication. In pre-Independence era English occupied a privileged place for it was the language of administration, a medium of instruction at school, college and university level, and a compulsory language for employment. In school

curriculum the task of a teacher was not to impart subject knowledge of a particular subject to the students but to use it to strengthen their ability of English communication.

With the attainment of Independence in 1947, the position of English in the academic curriculum and in the national life came to be seriously questioned. The absolute importance of English declined. C. Rajagopalachari said, "We in our anger against the British people should not throw away the baby (English language) with the bath water (English people)." Pt. Jawaharlal Nehru observed,

Indian languages have suffered psychologically and otherwise because of English, yet they have gained a great deal too from contacts with the wider world ...however, English cannot be in India anything but a second language in future.

Thus, the status of English, which was of high order during British rule, had gone under a great change after independence. English language which served as a great unifying force in the struggle for independence and in the awakening of masses from ignorance, as per the dictation of Constitution, came to be recognized as 'an official language of the union of India' until Hindi would be enriched so as to replace it (English). Keeping aside the controversial issue of the importance of English in Indian life, with the passage of time, importance of English is marked ever growing in the context of new developments in the fields of science, technology, industry, marketing and service sector. Today English is important to us for it is a national link language; it is the world's lingua-franca; it is a library language; and it is a compulsory language for prospects of employment in multi-national companies.

Position of English in School and University Curriculum:

After Independence the position of English underwent a great change. It must be admitted that the importance of learning English cannot occupy the same place in the school and university curriculum as it did in the past. In the present curriculum English is not used as the medium of instruction; it is learnt and taught only from the practical point of view. The main purpose of teaching English is to enable the pupils to listen, to speak, to read and write English language correctly. Thus, English is taught as a language and not as a literature. The Official Language Commission appointed by the Govt. of India clearly shows the position of English in our educational system:

Since we need knowledge of English for different purposes, the content and character of that language as well as the method of imparting it have to undergo a change. English has to be taught hereafter, principally as 'language of comprehension' rather than as literary language so as to develop in the students learning faculty for comprehending writings in the English language...The requirement of knowledge for comprehending English is mainly a matter of understanding the basic grammar and structure of language and thereafter, principally, a question of widening the vocabulary in the desired direction.

Mudliar Commission (1953) and Kothari Commission (1964-66) suggested the Three Language Formula in which English has been placed as a second or third language. It is

expected that English should be one of the compulsory subjects and it should be taught as a second or third language. It is also recommended that English should be taught from V or VIII standard.

The position of English in respect of teaching is not so far good. Most of the schools do not have good English teachers. The result is that the standard of teaching and learning English has deteriorated. Since English is being taught from examination point of view, students cannot achieve mastery over language skills.

Causes of Low Standard of English in UG Classes:

We are here to discuss the low standard of English among UG students of our colleges. Closely viewed this issue, one is likely to conclude that the cause of low standard of English among UG students lies in the fact that the students have not been well groomed in use of English during their school days. A query into the teaching faculties working at high-schools and colleges reveals that they are always in two thoughts: better results and improving students' standard in use of English. Employers and parents expect that they should give better results in the board and university exams and at the same time they are instructed by academicians to impart language skills to their students. Siding with the easier aspect of the situation, the working faculties provide practical hints to their students in the matter of grammar exercises and objective type questions. Resultantly, students clear exams but gain no language skill. However, the students' ignorance in use of language skills is well maintained and at the same time they are well coached to pass the exams.

Students' lack of competence in use of English language in day to day life has become a complex issue. The objective of this paper is to thresh out the causes coming in the way of UG students in use of language skills and to provide necessary remedial measures to redress the lacuna. The low standard of English in schools and colleges is a cumulative effect of many causes briefly discussed below:

1-Lack of Clear-cut Objectives:

Teaching and learning is a process which must follow objectives while teaching a particular subject. Proper learning experiences can be provided only when teacher is familiar with the clear-cut objectives of the subject to be taught. Teachers teach English from examination point of view. Thus, the activity of teaching and learning goes away from the basic objective of teaching English language. The faculties teaching English language are often found baffled in a pedagogical situation. They are aware of the objectives of teaching English in their classes. But they are constrained by the situation to prepare students for university exams. Thus, students pass exams but remain ignorant in use of language skills in practical life. However, the teacher, for no fault of his own, is held responsible for prevalence of poor standard of English in UG classes.

2-Dearth of Competent Teachers of English:

The falling standard of teaching English is also due to the lack of competent English teachers in schools and colleges. They do not have proficiency in English language. Moreover, the employers do not give weight age to the mastery over subject while selecting the candidate as a teacher. In this connection the English Review Committee appointed by U.G.C. remarked, "There is a shortage of teachers. Those available have just passed the qualifying examination. They have little idea of current usage, and not at all of correct

pronunciation. Their vocabulary is limited as is their reading.” As the teachers have to prepare students for exams, they find no need to go for extra reading.

3-Faulty Methods of Teaching:

Generally most of the teachers adopt grammar translation method in teaching English. This method is quite defective to acquire the fourfold objectives of language learning. It is observed that teachers don't show any interest in the new technique of teaching English. They use vernacular in teaching English. They simply try to enable students to pass the examination. As a result students pass examinations up to degree level without acquiring the minimum proficiency in language skills.

4-Inadequate Evaluation System:

English language is learnt and taught as a skill subject. The main purpose of teaching English is to enable the pupils to achieve mastery over the skills of listening, speaking, reading and writing English correctly and properly. It is essential to apply such an evaluation system which can test above stated abilities of the pupils. The result is that teachers as well as students only think of the English study from the examination point of view. Thus, the inadequate evaluation system compels the teachers to ignore the fundamental purpose of teaching English language.

Remedies:

Vocabulary, Tenses and Structures to be Focused in Class-room Teaching:

English is lingua-franca of the world because it has rich vocabulary, respect for the logic of facts in communication. Furthermore, English has thrown away most of the inflections and today it is developed into an analytical language. Consistency of grammatical rules in all the tenses and structures make it easy for the learner to master this language. For acquiring mastery over English language a teacher need to lay emphasis on expanding students' vocabulary. They should be well acquainted with the rules of English tenses and knowledge of basic structures. This structural competence fills confidence in students in use of English language in day to day life. Our association with the English language as the language of rulers for over 100 years has benefited our native languages in terms of vocabulary, idioms, phrases and structures. This legacy of English language enables Indians to master this language quickly. Owing to the position of English language in the world market today, our educated youths can look forward with hope for employment in BPO industry with their skills of English writing and speaking.

2- Students to be seriously involved in the Process of Learning:

In our country education has become a State 4ecognized money-making activity. It cannot be called a business for the reason that business is an enterprise which benefits the entrepreneur as well as customers. But in the field of education students are always on the side of loss. If they excel in certain subject it is by the virtue of their hard work and inherent talent. Average students know it before hand on account of ATKT facility that they are going to be promoted to higher classes. Definitely they are declared qualified to seek admission in higher classes. They acquire university degree but they possess no skills. There is a wide gap between standards of our student's marks-sheet and personality. He is excellent in marks-sheet but miserably poor in knowledge and expression. As it usually happens he gets no employment and begins to lead a wretched life. Taking a review of unemployed seniors our

college students harbour no hope of bright future. If students are actively involved in the process of learning they stand a chance to become fluent in English speaking.

3- Teachers with Interest in Academic Pursuits to be Recruited:

In today's academic scenario there is last choice given to academic merits while offering employments.. There is a basic difference between the standards of qualification and quality. Acquiring qualifications is one thing and keeping passion for this noble profession is another. A good teacher has vast knowledge on the subject and magic on the tip of his tongue. A good teacher is a sheet anchor of the education system. Such teachers interest students in the act of learning. But unfortunately money minded attitude prevails in the academic circles today. What can we expect from a candidate who has acquired the post of a lecturer by the way of paying donation? Can a contributory lecturer impart his knowledge and develop students into gold-coins in return for the meager payment of just Rs. 75 per lecture period.

4- Revamping of the Traditional Syllabus and Evaluation System:

Today, education system especially for Arts and Commerce English subject is not quality based but students' friendly. Consequently, the standard of education is dropping lower and lower. In order to increase the passing percentage of students, the syllabus of English language is reduced in its quantum. Further, question papers are moderated to average level. Answer sheets are evaluated and moderated most liberally. When the percentage of failures in the university examinations still remains increasing, the measures are taken to make syllabus short and evaluation system liberal. The best test to measure the quality value of the university syllabus of English subject lies in comparing it with that of the Maharashtra State Board. In the terms of difficulty level and quantum of teaching items, the XII Standard English Reader is far above the standard of the English texts prescribed for UG classes. With such impoverished course, students cannot turn out into employable candidates. It is high time to give serious thought and revamp our traditional syllabus and evaluation system. Syllabus for the course of UG classes must be framed to inculcate communicative competence, structural competence or translation competence in students. If this remedy is put into practice, definitely, our students will own the language skills which are on high demand in the international BPO market.

5- English Speaking Practice to be Encouraged:

Our students don't have role-models of good English speakers. The college teachers, as they are coerced, have to concentrate on preparing students for university examinations so as to bring good results. Language is basically for speaking; and by the way of listening to English talk in the college premises students can be motivated for speaking. English professors also, as it is not mandatory, do not speak with students in English. Moreover, most of the rural colleges don't have the language teachers and language labs.

6- Literary Events to be Focused:

English curriculum must include literary events (oral and written) such as elocution, seminar, debate, story-telling, story-writing, essay-writing, loud-reading, poetry-recitation and appreciation etc. Such activities will dispel fear of English language from the minds of students; furthermore, these items of literary events will develop in students competitive spirit.

7- English must be made a Practical Subject:

Language cannot be mastered in isolation. Acquisition of language skills is subject to student's participation in speech-acts. It is really funny to hope students acquire language skills without practicing them in speech. In Christian missionary schools the school administration makes it mandatory for every student to speak in English only. This rule cannot be enforced in colleges. There exists silver lining for ice-breaking the dead-lock situation if English subject is converted into a practical subject. In this respect SGB Amravati University has taken a lead and very successfully created an atmosphere of interaction and thereby made teachers as well as students eloquent in English.

Conclusion:

In pursuit of knowledge at higher studies the importance of English as a medium of instruction is undisputed. In higher education also the curriculum must lay emphasis on teaching of vocabulary, tenses and structures. Excellence acquired in these aspects of English language ensures students' satisfactory progress in communication. The traditional concept of preceptor and students must change at this stage for education signifies enabling students to acquire knowledge on their own efforts. Therefore they must be actively involved in academic activities of the class. A good teacher knows weaknesses of students and hence can take remedial measures to upgrade the standard of students. It is high time to change the model of our syllabus and evaluation system. Students do not learn in class-room teaching only; they learn a lot from book reading and chit-chatting with their friends. Hence, the college administration and teachers should do all needful to encourage students to speak in English in the college campus. The first and foremost step in the direction of creating congenial atmosphere for English speaking in the college campus is to make English a practical subject. When some weight age of marks are allocated for communicative competence in the university examinations, students as well as teachers will be constrained to speak in English. With implementation of all these measures new spirit for learning English could be inculcated in students.

Bibliography

1. Palmer, H.E.: Principles of Language Teaching
2. French, f.g.: The Teaching of English Abroad
3. Gurrey, P.: Teaching English as a Foreign Language
4. Sachdeva, M.S.: A New Approach to Teaching of English in India
5. Kochhar, S.K.: Methods and Techniques of Teaching
6. Dandekar, W.N.: Evaluation in Schools
7. Gurav, H.K.: Teaching Aspects of English Language

Current Issue Being Discussed In Humanities**Dr. Vaishali Pradhan**

Principal Milind College of Arts Aurangabad

When the world is busy facing the Pandemic COVID-19 and struggling hard to save its people on the otherhand the world is also undergoing sea change in all spheres of life i.e. social, economical, historical geographical, literary, Politics, administration education and day to day life of the citizen. This pandemic has forced us all to think, understand, introspect ourselves. Till today we all wrote and spoke of Impact of Globalization on various sectors but now we will have to talk about impact of COVID -19 on various sectors. Each and every sector is totally shattered and disturbed. When the whole world was rushing toward progress and development towards science and technology suddenly such a unbelievable break and the whole world is withheld because of this Pandemic.

Literature plays a vital role in man's life. We had British colonizer with which we had pre-colonial, than Post colonial, Contemporary and modern trends whether it is English, Hindi or Marathi literature. Now we will have post Covid -19 literature or post Pandemic literature. We had writers writing on historical figures, Social issues, partition narratives, Dalit autobiographies, Identity crisis. self assertion feminist writers, nature Poems etc. but after this pandemic we will have writers poets or scholars writing on issue we have faced during this crucial times. The emotions and feelings of the labours who under went traumatic experience of walking down for thousands of Kms to reach their home, to their families and friends. Industrialization had forced them to come down to metropolitans cities and this pandemic forced them to go back in such a ruthless manner. Their pain and sorrow suffering will be pen downed.

In 1947 when the partition took place and million of people migrated from both the sides that is India and Pakistan similarly we had labourers migrating this will be included in literature of the migrants. It is creating interest and eagerness amongst the scholars of English, Hindi and Marathi literature as well. These migrants carry with them the culture and life style which they were away. The metro culture now they are acquainted with creates a new culture. Hindi and Marathi Poets have already written about the migrants, the unemployed, the hungry, the sick etc. what shape will literature take after post COVID-19 ? This question is still unanswered. Human feelings, emotions, fear anxieties, stress, depression should be put in black and white by the authors and scholars. We should produce a literature of casteless, classless, society, where everyone stood against this pandemic together this is time to unite for the betterment of Human being. This pandemic has created certain social issues like the major problem of labour migration. This migration created many problems for the labours and unemployed Now the labours who have gone back home will face the problem of unemployment . They have no work in the village or their home town that's why they came to the industrial or the metro politician cities stayed here and earned their livelihood but now lakhs of people are unemployed.

The other problem is the education system which is found in crisis from K.G. to P.G.. The higher education has to pay heed to the future of the students of this country. The

education system also faces number of issues. Many Colleges and Universities were on the verge of conducting exams but unfortunately they were postponed and till date there is no solution for this crisis. Now we are in the month of June were children take admission in schools and colleges but till date there is no sign of progress in this matter. The govt. talks of online teaching but we should realize that in rural areas and also in urban areas there are many issue like, there are students who do not have an android phone then internet connection. some of them are making both the ends meet and in such a situation we discuss about online teaching. It is possible only where parents and students both are aware of the technology and how to use it. Let us think of those who cannot afford to pay the mobile recharge. Does this mean that they do not have right to education? Each and every child of this country should get education irrespective of her/his caste and creed. The Humanities should very keenly study these issues because in future when this becomes history it will be taught in the classroom Now a days where the govt. talks about and directs to work from home, many academicians , faculty members scholars are busy attending and organizing webinars and e-conferences are discussing about various issues and solutions on Covid-19 and it impact. They all discuss about higher education in India but we should also pay attention to the schools i.e. private and govt. schools like municipal and Zilla Parishad.

Sociologist should certainly study one very important issue that is disturbing the senior citizens of our country throughout this pandemic. They are told that they will suffer and die. The media, the technology and every body failed to console them that yes you will live of and we will take care of you. Assurance should have been given to them. Are we not very sensitive towards our senior citizens ? We also need to discuss why domestic violence increased during lockdown? Was the women in every family suppose to cook the whole day wash the utensils and cloths and tolerate the toucher of her family. This was the condition of the home maker as well as of career women. To add to her miseries the liquor shops were opened and the man from the grass root level to the higher class all were benefited were as the women had to face the music. was it really necessary to open the liquor shops? How much revenue have we generated ? The sociology depts and the sociologist will have to study this impact.

India has to face the economic crisis, specially the two important sectors Industrial and Agricultural. The industries have suffered i.e. the small scale industries, cottage industries and whole scale retail industries. Agricultural base i.e. agro based relation of industries like sugar, cotton, oil, dal mills, tobacco, jute, dairy products etc. The migration of labourer will naturally effect the production in various sectors. It seems the economy of India is disturbed because of low income, low investment, low capital, low productivity, low employment, low savings, low demand and low supply this whole cycle drags India to poverty. The center and the state must work in co-ordination. About 60 Lakh laboureres left .Maharashtra so naturally the Maharashtrian youth have employment opportunities which they should grab.

This pandemic has created miracle geographically It was impossible for man to set right the geographical cycle. During the lock down through out the world there are number of Positive changes like air pollution is controlled to a greet extend specially because the Industries and the vehicles we not in use so the gases that created impure air was reduced.

The water cycle i.e. rains was also disturbed it will be effected to some extend. The Ozone layer density has increased to some extend or is stable The biodiversity has increased. The rare species of animals and plants survived. Now man will prefer dispersed settlement instead of clustered. There is a great scope for the students and researcher of geography to study climate, atmosphere and natural changes.

The Psychologist will have to study the mental health of the community because this phase has made people insecure, fearful, there is anxiety, Pressure and depression. Many of them have fear of loosing their jobs, fear of getting quarantine. If they suffer from Covid-19 and they have become insecure about their family as well. Most of the people are restless and do not know what to do at home. This makes the situation more panic. Most of them are in trauma.

It is said that after every 100 years such pandemic occurs like the Spanish fever and now it is Covid-19. The historians should keep proper records and maintain them became once this becomes history it will be studied and taught to the coming generation who will know about this. They will learn how to keep safe from these types of pandemic. This will become a historical record and document not of one country but of the whole world since the entire world is facing this pandemic Covid-19.

Humanities play a vital role and it shapes the social structure of the community. Therefore these current issues should be discussed, studied by the students, faculty members and scholars all over the world.

Effect of Corona Virus Pandemic on Indian Economy

Engr. Siddharth M. Deshmukh

National Institute of Technology Goa

Abstract:

The word 'Corona Virus' has become so common in today's time such that we can hardly find an individual who is unaware of this. We have been distanced from our friends and workplaces and locked down at our own houses across 199 countries and territories; hopelessly waiting for the day to walk on the streets or enter public spaces. But, what's more worse is that it is bringing a major impact on several industries and crashing the global economy, as reported by World Bank [1].

The affects of any crisis on any economy depend not only on the intensity of that particular crisis, but on the country's economic situation when the crisis attacks the nation as a whole.

Notably India had been witnessing a pre-pandemic economic-slowdown. According to the Ministry of Statistics and Programme Implementation, India's growth in the fourth quarter of the fiscal year 2020 went down to 3.1% [2]. The Chief Economic Adviser to the Government of India said that this drop is mainly due to the corona virus pandemic effect on the Indian economy.

Our government is caught in a dilemma of saving lives Vs livelihood. The extension of lockdown will surely help us in saving more lives but at the same time, the question of livelihood stands in front of us, bearing a huge financial loss. On the other hand, if we remove the complete lockdown without any restrictions just for the sake of bringing our economy back on track, we will definitely have to suffer a great human loss. Government is using every arrow in its quire to come up with the balanced mid-way solution to tackle these crucial time. This paper analyses the effect of corona virus pandemic on several sectors of Indian economy and suggests the possible ways to get back the situation to new normalcy.

Key Words: Pandemic, Lockdown, COVID-19, Demographics, Quarantine

Introduction

Corona Virus Pandemic

Corona virus, technically called COVID-19, is mainly transmitted through the droplets generated when an infected person coughs, sneezes or exhales [3]. These droplets are too heavy to hang in the air and hence quickly settle on floors or surfaces.

Within 4 months i.e, from 30th January, 2020 when the first positive case is reported in India to 31st May, 2020, inspite of implementing lockdown, total number of positive cases crossed 2,00,000 and total deaths around 6500 [4]. Because of its fast spread rate as analysed below, the number of infected people are increasing day by day.

Let N_t = Number of infected people on a given day

E = Average number of people these people are exposed to

P = Probability that the exposed people getting infected

Now, increase in number of infected people on a given day,

$$\Delta N = N_t * E * P$$

(1)

Therefore, number of infected people on next day,

$$N_{t+1} = N_t + \Delta N$$

$$N_{t+1} = N_t + N_t * E * P$$

$$N_{t+1} = N_t(1 + E * P)$$

(2)

It is evident from (2) that we can reduce N_{t+1} by reducing the parameters E and P. Lockdown indeed helped us in reducing E. P can be reduced by practicing personal hygiene and ethics such as covering mouth while sneezing, using mask in public places etc.

Indian Economy and its current status

India is the fastest growing economy in the world, with an enormous population, favourable demographics and high catch-up potential due to low initial GDP per head [5]. Currently, Indian economy with \$3.2 trillion nominal GDP is world’s fifth largest economy [6]. Indian economy has made significant change from agrarian economy to a service economy, bypassing to an industrial economy [7]. The following figure 1 describes how various sectors have contributed to the Indian economy in the post-independence era (Source: Economics Affairs Department, GoI).

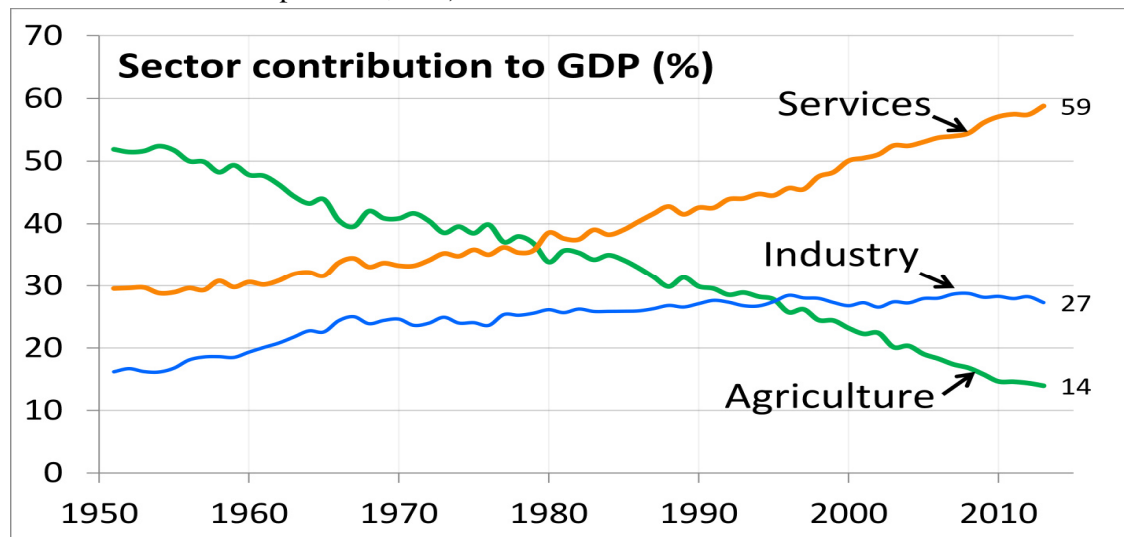

Fig. 1. Sector contribution to GDP from 1950-2013

The following Table 1 depicts the sector wise contribution to India’s GDP in the FY 2019-20.

Table 1: Sector-wise contribution to India’s GDP

Sector	Contribution to GDP
Agriculture	15.5 %
Industry	23 %
Services	61.5 %

Well educated and immense human resources and availability of cheap labour are the reasons for service sector dominating GDP [8].

Analysing the pre-pandemic economic situation in India, the following points are worth considering:

1. GDP growth is slowed from January 2019
2. Financial sector has become weak due to problems like NPAs.
3. From 1950s to 2020s, Central government has been spending barely 1% of its GDP on public healthcare. Corona virus pandemic has opened our eyes by highlighting the shortcomings in the existing public healthcare system.

Effect of Corona Virus on various sectors of Indian Economy

According to a Dun & Bradstreet report [9], the country is likely to suffer a recession in the third quarter of FY2020 as a result of the over 2 month long nation-wide lockdown imposed to prevent the spread of COVID-19.

Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) accounts to 29% contribution to GDP. Over 25% of India's 6.9 crore MSMEs may close down if the lockdown extends beyond four to eight weeks, according to an estimate [10]. Collateral free loans as announced in *Aatmanirbhar Bharat* package is still a concept on paper. Banks are de-evaluating the cost of mortgage due to slump in real estate sector.

Unorganised sector, marked by low incomes, unstable and irregular employment, is totally disturbed. The injustice happened with migrant labours during the lockdown (Approx 8 Cr in numbers) turns out to be the black spot on India's image.

Unemployment rose from 6.7% on 15 March, 2020 to 26% on 19 April, 2020, according to the report by Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) [11]. Figure 2 shows the exponential rise in unemployment rate which is resulted due to the lockdown. (Source: CMIE)

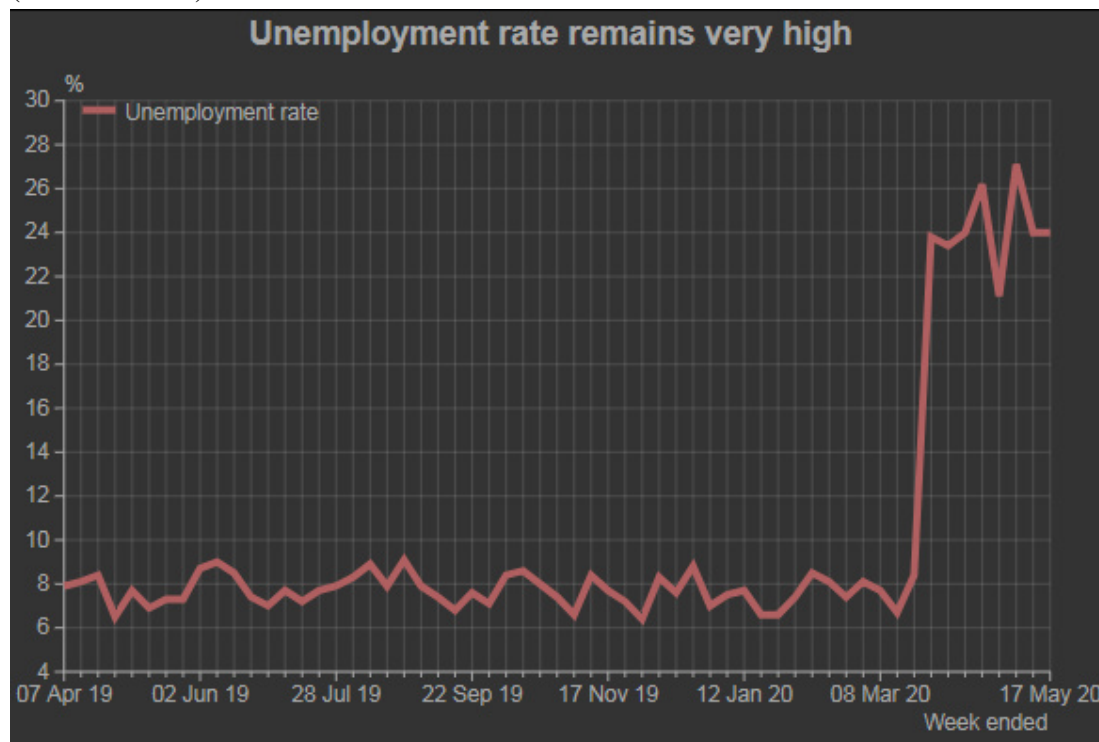

Fig. 2. Exponential rise in unemployment rate

Agriculture

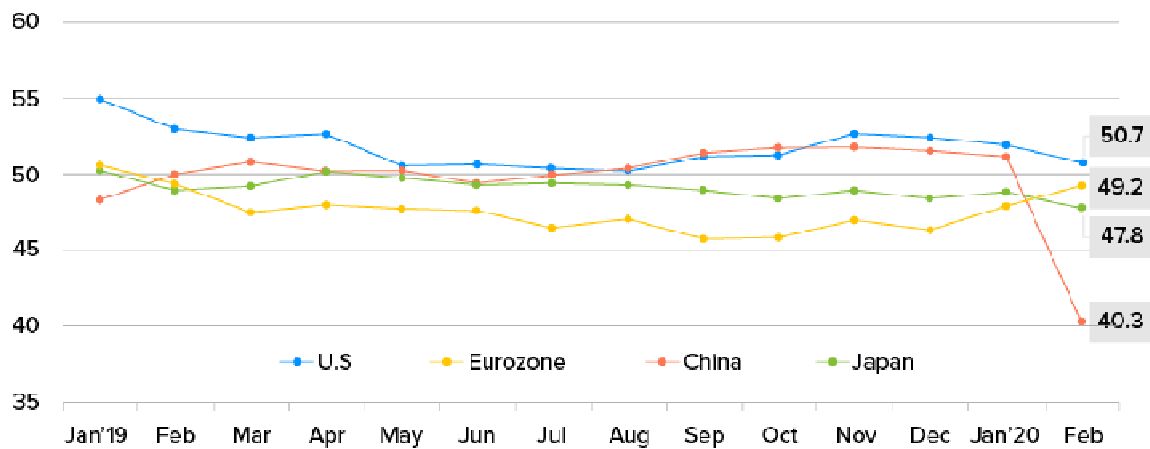
As the corona virus pandemic lockdown period coincides with the traditional Rabi crop harvest season, the ready to be harvested crops stands uncut in the fields, on account of the scarcity of agricultural laborers. Due to such reasons, the agrarian economy is now struggling to keep its head above water. However the government has given exemption for the agriculture and allied services from the lockdown in order to allow the smooth functioning of the harvesting season [12].

Industry

1. Manufacturing & Logistics

Manufacturing and logistics is one of the most affected industry because of corona virus (COVID-19). As per the market experts, 1 out of 5 top manufacturing companies rely on the China market for supply of goods and materials required for production [13]. Since the production from China factories is not yet functional and transport facilities still banned across the globe, the manufacturing industry is facing the major recession. Manufacturing activity in major economies can be understood with the help of figure 3 (Source: Refinitiv, HIS Market, Caixin, au Jibun Bank)

Manufacturing Activity in Major Economies

Source: Refinitiv, IHS Market, Caixin, au Jibun Bank

Fig. 3. Manufacturing activity in major economies

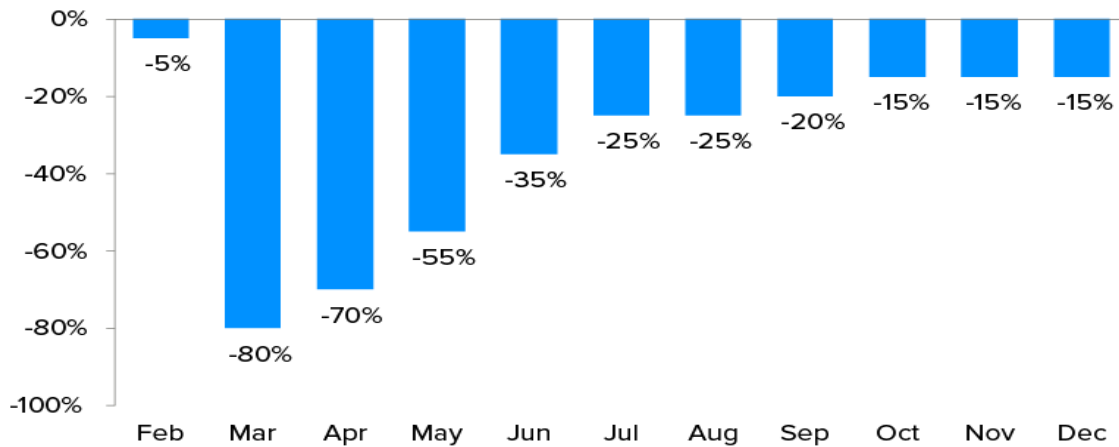
Also, as per the latest survey by CNBC Global CFO Council, around 40% of the companies that are already suffering from or expecting supply chain management issues will take around 3-6 months to get their business back on track [14].

2. Travel & Tourism

Travel and tourism, the one responsible for 10% of the world's GDP and jobs, is another one of the worst hit industries by corona virus pandemic. Aviation and air travel industry is witnessing the never before seen situation. Figure 4 estimates the projected COVID-19 impact on the revenue of tourism industry (Source: Oxford Economics)

Projected COVID-19 Impact on Tourism Industry Revenue

Source: Oxford Economics

Fig. 4. Projected COVID-19 impact on tourism industry revenue

3. Healthcare

Corona virus effects are also observed on the healthcare as well as pharmaceutical sectors. With the increasing number of cases day by day, healthcare institutions are finding it difficult to provide the appropriate treatment to all the patients. Figure 5 shows the ideal healthcare system capacity (Source: ICMR).

Interventions to Slow Disease Spread are Critical

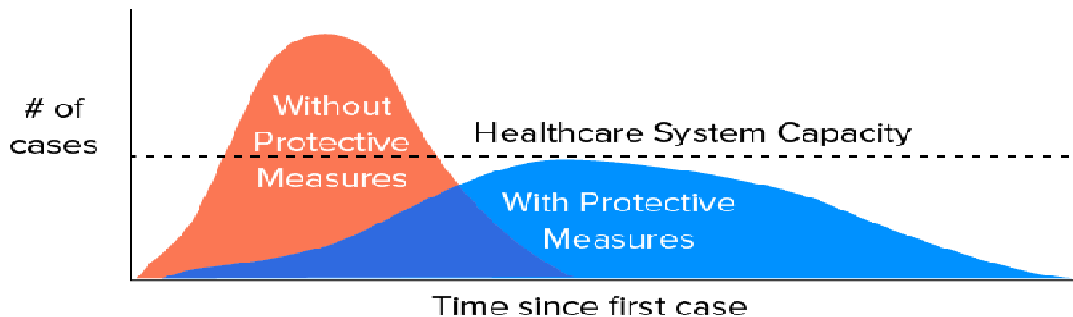

Fig. 5. Healthcare system capacity

The individuals are trying to prioritize COVID-19 cases, irrespective of their job role in the hospital earlier. In addition to this, the pandemic is widening the gap between extremes of the society. While rich people are easily getting access to healthcare facilities, the situation is at other end for those relying upon daily wages.

4. Entertainment & Media

Corona virus has shown its adverse effects on entertainment sector. This industry, being highly reliable on out-of-homes areas and in-person staffing, has suffered badly due to the nation-wide lockdown. Various stakeholders such as venue operators, vendors, sponsors,

broadcasters, entertainers and consumers have been regulating various legal issues such as contracts, insurance, sales, health and safety, and operations.

However, corona virus has shown positive impacts in upbringing the online streaming market. People are spending their quarantine-time watching on on-demand streaming apps like Netflix, Amazon Prime, Disney+ and Hulu. In fact, it has been recorded that 95% of users are spending more time on these online streaming platforms [15]. The below figure 6 describes the average traffic on online streaming platforms (Source: Broadband Search).

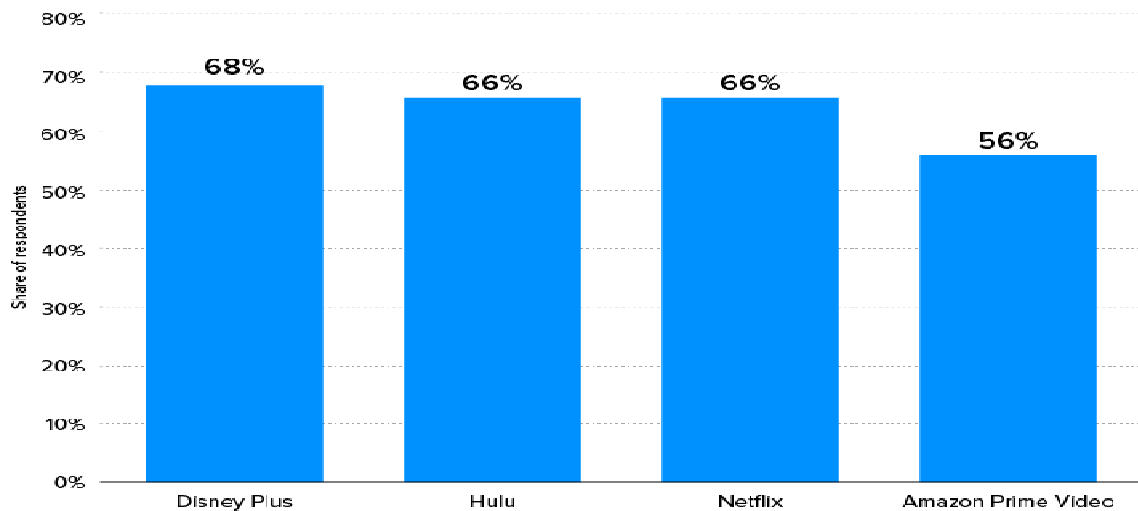

Fig. 6. Average traffic on online streaming platforms

5. Education

Last but not least, novel corona virus is also upending the Education sector. Various schools from 22 countries and across 3 continents have been shut down and about 421 Mn students have been disrupted worldwide, reports UNESCO [16]. A major fraction of them, depending upon the visionary mid-day meals scheme, are now finding it hard to feed themselves.

Services

From call centers to hotels to airlines, India's key services industries have come to a standstill during the corona virus pandemic, dragging the economy into possibly its worst recession on record [17]. Businesses providing services of everything from technology to travel and trade were the first to be hit when the government took unprecedented steps to lockdown a nation of 1.3 billion to stem the pandemic's spread.

The lockdown has forced businesses offering services like ride-hailing, food delivery, hotel bookings and real estate to cut jobs in recent weeks. According to the estimates by the Center for Monitoring Indian Economy, about 122 million people were out of jobs in the month of April, 2020 alone [18].

Possible Ways to Recover our Economy

The food and agriculture sector which engages around 43 percent population and contributes around 16.5 percent of GDP, has tremendous potential to recover India out of the economic crisis. National Agriculture Market (e-NAM) Platform launched by Shri Narendra

Singh Tomar, Union Minister of Agriculture & Farmers' Welfare, aims to strengthen agriculture marketing by reducing the need for farmers to physically access the wholesale *mandis* for selling their harvested produce [19].

Effective use of Industrial Revolution 4 comes handy in dealing situations that have global impact. Use of Artificial Intelligence/Machine Learning, Big Data Analytics, Blockchain technology and various cutting edge technologies are capable enough to handle the large amount of data in a secure manner, giving target oriented results.

Recovery of Non Performing Assets(NPAs) should be prioritised. A recent report of RBI states that accounts amounting to 68,000 Cr are closed under NPA [20]. Direct cash lending in the hands of people will help in increasing the demand of the goods and services. This can be implemented by rural employment guarantee schemes. Social sector spending in the sectors such as health, education and skill development should be significantly increased as suggested by eminent economists across the globe [21].

Conclusion

Corona virus pandemic has made substantial damage to employment in specific sectors such as tourism and culture. Policies should therefore target the maintenance of labour markets rather than spending on more infrastructure. 5 T principles as suggested by Delhi government should be implemented in order to curd the pandemic: Testing, Tracing, Treating, Teamwork and Tracking and monitoring. In the post-COVID era, focus has to be shifted on inclusive growth i.e, *sab ka saath, sabka vikas* by improving basic amenities for all in order to achieve the sustainable goals.

References

- [1]World bank report titled "The Global Economic Outlook During the COVID-19 Pandemic: A Changed World"
<https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world>
- [2]Quarterly Report, 2020 by Ministry of Statistics and Programme Implementation, GoI
http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Quarterly_Report_January_April_2020_M_0.pdf
- [3]Ministry of Health and Family Welfare, GoI
<https://www.mohfw.gov.in/pdf/FAQ.pdf>
- [4]Statistics from mygov portal, GoI
<https://www.mygov.in/covid-19>
- [5]Report by PricewaterhouseCoopers (PwC), 2019
<https://www.pwc.in/searchresults.html?tp=long&pwcGeo=IN&pwcLang=en&pwcHideLevel=0&pwcSiteSection=>
- [6]Budget, 2020 by Ministry of Finance, GoI
- [7]Economic Survey, 2020 by Ministry of Finance, GoI
- [8] Service sector contribution to India's GDP: Survey
<https://www.drishtiiias.com/Indian-economy/Service-sector>
- [9] Dun & Bradstreet report on Indian economy during lockdown
<https://www.dnb.co.in/learning-and-economic-solutions/reports>
- [10]Estimate by Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises(MSMEs), GoI

- [11] Case study on unemployment during lockdown by Center for Monitoring Indian Economy(CMIE)
- [12] Ministry of Home Affairs Notification dated 29/03/2020
<https://www.mha.gov.in/sites/default/files/MHA%20Order%20restricting%20movement%20of%20migrants%20and%20strict%20enforement%20of%20lockdown%20measures%20-%2029.03.2020.pdf>
- [13]Harvard Business Review titled “How Coronavirus Could Impact the Global Supply Chain by Mid-March”
<https://hbr.org/2020/02/how-coronavirus-could-impact-the-global-supply-chain-by-mid-march>
- [14] CNBC Global CFO Council Survey
<https://www.cnbc.com/2020/03/23/coronavirus-and-markets-business-wont-be-back-to-normal-for-months.html>
- [15]Research conducted by Broadband Search
<https://www.broadbandsearch.net/blog/average-daily-time-on-social-media>
- [16] UNESCO report on closure of educational institutes world wide.
<https://www.en.unesco.org/covid19/education-response>
- [17]S&P Global Ratings analysis
<https://www.spglobal.com/ratings/en/research/articles/200204-coronavirus-impact-key-services>
- [18]CMIE Estimate
<https://www.cmie.com/kommon/bin/sr.php?kall=warticle&dt=2020-05-05%2008:22:21&msec=776>
- [19]Initiative by Ministry of Agriculture & Farmers’ Welfare, GoI
<https://www.enam.gov.in>
- [20]RBI’s response to a petition filed under the Right to Information (RTI) Act
- [21] <https://www.thehindu.com/opinion/lead/time-to-prioritise-education-and-health/article30686474.ece>
- Word Count (Excluding References) : 1960

Covid - 19 Attack Reopens The Discourse On Women's Subjugation: A Review

Rohini k Potti

Assistant Professor, Department of English, Government College, Kasaragod,
Kerala

Corona Virus outbreak is undoubtedly a catastrophe unprecedented in human history. Like a castle made of cards which tumbled, it has not just shattered all the established institutions of a nation, the ones around which the political, social, economical, cultural lives of human beings are built and sustained, it has also brought the dead back to life. The Virus has callously unearthed all the worst fears that women have left behind themselves. The decades of struggle for education, employment, self-identity etc which had finally resulted in the empowerment of women has become meaningless. Only the last few decades testimony that women have become confident, assertive and financially independent. But the battle which they had almost won is totally lost in the wake of the pandemic.

This paper attempts to examine the extent to which the Covid-19 outbreak has affected the lives of women. Socialist feminism explicates the condition of women in these hard times. It is always noted that whenever there is a natural or man-made calamity, certain sections of the people in the society are worst affected. The sectional division can be based on either gender or race or class. Together they comprise the marginalised section of any society. During any cataclysm, children and aged people are a vulnerable lot. So are the women. The ordeals that women pass through during calamities attain tragic proportions. It is shockingly revealed that the pitiable conditions and the painful experiences that women underwent in current times is similar to the position of women during the times dating back to Industrial Revolution of the 19th century or the Great Depression of the 20th century.

The media is flooded with news related to the direct as well as indirect impact of the Virus on human life. The bleak picture of suffering is augmented when it comes to the women's case. The reports of increasing cases of domestic violence, unwanted pregnancy, daily wage women labourers who are laid off, plights of women belonging to the migrant class, over play of Super Mom phenomenon – everything sadly portrays the women's cause. Pathetically nothing has changed much in women's affairs. The different welfare schemes aimed at the upliftment of women have also come to a stand still.

Dr Natalia Kanem, UN Population Fund's Executive Director shared in a recent media statement that.

This new data shows the catastrophic impact that COVID-19 could soon have on women and girls globally. The pandemic is deepening inequalities, and millions more women and girls now risk losing the ability to plan their families and protect their bodies and their health (TIMESOFINDIA.COM)

Socialist feminism adopts the ideologies of both Marxism and feminist movement to frame their theory. Socialist feminism rejects the Marxist claim that imbalance in the distribution of wealth is the only reason for human oppression. They believe that the

elimination of class differences will eventually put an end to the enslavement of women. Friedrich Engels in his work titled *The Origin of the Family, Private Property, and the State* published in 1884 cites the nuclear family with the man as its head as the source of oppression faced by women. Marxist's belief that gender equality can be attained through class equality is only a myth according to the Socialist feminists. They also refuse the claim made by radical feminists that the cultural force of patriarchy is the origin and sole perpetrator of women's oppression. According to the Socialist feminist school, women are a victim of both patriarchal oppression and economic dependence on male.

During these lockdown days familial space witnessed much abuse of women. A survey conducted by the UN body states that, "an additional 15 million extra cases of gender-based violence is expected"(TIMESOFINDIA.COM). The women victims of domestic violence have to bear with the abusers who are also locked up along with them at home. Patriarchy and its potent manifestation in family once more emphasised the subjugation of women. Unlike women who find it no difficult to confine oneself to the limited space of a house, men too had to remain indoors, a not-so-common circumstance, out of social compulsion.

If we analyse the scenario class-wise, the picture of women's oppression becomes clearer. In the lower strata of the society, men who were daily wage labourers lost their job. Without money the family fell on hard days. The basic necessity of food cannot be fulfilled and starvation resulted in mounting tension within the domestic space. The man of the house vents his anger on the woman thereby multiplying her agony of physical torture in addition to the emotional and mental strain owing to starvation especially of children. Another reason cited for increase in domestic violence is the lack of availability of liquor during the lockdown days. Many a male exhibited withdrawal symptoms including violent behaviour towards the women folk of the house.

As we move up the social ladder, the condition of women is equally unpleasant if not deplorable. While the State imposed triple lockdown in several geographical areas which were termed 'hotspots', Patriarchy had imposed 'triple lockdown' for women within the confines of the kitchen, where she had to cook fancy dishes three times a day to satiate the craving of the family members. With regard to the situation concerning employed mothers, the Supermom phenomenon has escalated to another level. Supermom phenomenon refers to the mother who has a successful career as well. The educated, employed woman put on display nothing short of a juggler's act managing the familial needs and the employee requirement. She takes time out of her hectic schedule to offer quality time to her family members; attending family functions, attending to the needs of the aged parents, taking the kids out for a movie or a recital or a sports event or to the park etc. Women work during day and undertake domestic chores during night and thus toil hard in every adverse situation. It was so in the preceding centuries and it is so in the present day. As of itself, the Supermom phenomenon is a new weapon in the patriarchal arsenal with which women acquiesce to their own subservience. The various cultural forces are in action when the social institutions including the family, the media, and the society at large applaud the 'Supermom'. The women give in to these appreciations and unknowingly carry more physical and mental burden than she should be. The woman wants to lose neither the care and protection of the

family nor the economic independence and social space that a job offers. Thus every woman is emotionally charged on hearing the word Supermom and wants to prove that she too is one such person. Corona Virus outbreak has added new facets to this phenomenon. The employers have offered work-at-home option and almost all women employees in the Government and Private sector have agreed to this new work adjustment. Under the current circumstance of the Pandemic, the domestic chores have multiplied and yet women are working from home with finesse. It has definitely put more pressure on women and its impact on physical and mental health is yet to be divulged. Kate Roberts, a parenting coach advises such mothers that “Really try to stay grounded and not be concerned with the image that’s coming across”.

Another very significant topic is the increase in the number of unwanted pregnancy during the lockdown days. According to the UN body, United Nations Population Fund, seven million unwanted pregnancies are expected during this lockdown period. In the section titled ‘Social Conditions and Reproductive Ability’ of the chapter “The Question of Population and Socialism” from the book *Woman and Socialism*, August Bebel says that besides drink, sexual intercourse is a form of enjoyment. She also adds that sexual impulse is perennial and being a powerful impulse, it has to be appeased. If pro-creation in the past was due to societal compulsion, in these days of Corona Virus outbreak it is because women are left with no choice at contraception. Marital sexual abuse/rape results in large number of not-wished-for pregnancies. Patriarchal powers still exercise control over female bodies, her sexuality and fertility. Women also lack the freedom for reproduction and reproductive health especially during these times when their access to contraceptive pills and other prevention measures is almost nil. With regard to this issue the women’s predicament can be universalised. Covid 19 scenario has grossly denied reproductive rights to women belonging to all social classes, races and nationalities. Unintended pregnancies are not personal but political issues as they are indications of male power over female body. Hence this can be termed a violation of basic human right.

Donna Haraway who published the essay "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" in *Socialist Review* in 1985 states that female experiences are not identical but they show ‘affinity’ towards one another. The Corona Virus attack has brought the world female population to bear the verisimilitude of unhappy experiences.

The next issue associated with women’s predicament is with regard to the plight of migrant workers. Women belonging to this class are the most oppressed and over-exploited of all. They have accompanied the men folk of the family to move to cities in the hope of a better living standard. To support the family as well as to escape the clutches of the feudal land lord back in their villages, many of these women also turned into daily wage laborers. Owing to Covid 19 attack, the migrant labourers lost their jobs and being part of a displaced community, they could not sustain themselves in alien cities for long. The lack of transportation forced them to cover hundreds of kilometres on foot to reach back their respective homes in villages. All the highways were thronged with them and here too the pitiable state of women was visible. Of the various pictures, one picture was that of a woman who was into advanced stage of pregnancy and she had been walking non-stop for ten

kilometres and had another hundred kilometres to cover, another picture was that of a woman keeping vigil over her sleeping husband and kids, a third picture showed a young mother who died of exhaustion and while her body was laid on the platform of the railway station, covered with a quilt, her toddler son without comprehending the situation was behaving playfully towards it.

Patriarchy has always imposed unrealistic expectations upon women. Women on their part since time immemorial have been striving to satisfy the patriarchal forces. The pandemic crisis has demonstrated again that the traditional role of a woman is still the same. Engels used the term 'domestic slavery' to refer to the subservient status of women, where she is an unpaid labour and not free. The propaganda of 'social distancing' put in place by the State aimed at the need to maintain the physical distance in public places for the safety of others as well as one's own. But what women experienced at home was emotional distancing and they became increasingly isolated. Women always put their family first. And hence the priority for self-care had to be altogether abandoned. The mounting external pressure and the lack of a strong support system have resulted in their becoming an uncompromising and stoic martyr. After a few years when we look back, this entire catastrophe might have solidified into a historical context. Before it is too late to rate the entire episode as a historical blunder with reference to the women's cause, some actions have to be taken. There is no denying the fact that the virus has caught us unawares and there is little preparedness made to address the women's issues. State had charted out a definite plan of action concerning the children's education, aged people's medication, health and safety, even the provision of alcohol for men. But women's problems were overlooked. We have to rework on the various existing frameworks and make new ones if needed. The State should look into the issues regarding domestic violence and the economic vulnerability of homemakers and bring forth some regulations to protect women's safety and well-being.

Bibliography

- "A Cyborg Manifesto", Wikipedia, 10 February 2020,
en.wikipedia.org/wiki/A_Cyborg_Manifesto. Accessed on 6 June 2020.
- "Socialist Feminism", Wikipedia, 31 May 2020, en.wikipedia.org/wiki/Socialist_feminism .
Accessed on 7 June 2020
- "The Origin of the Family, Private Property and the State", Wikipedia, 22 May 2020,
en.wikipedia.org/wiki/The_Origin_of_the_Family,_Private_Property_and_the_State
ate Accessed on 6 June 2020
- Bebel, August. *Woman and Socialism*. www.marxists.org/archive/bebel/1879/woman-socialism/index.htm. Accessed on 5 June 2020
- Dharker, Anil. "Covid-19 has made migrant workers' plight, state apathy visible". *Indian Express*, 25 May 2020, www.indianexpress.com/article/opinion/columns/invisible-india-migrant-exodus-coronavirus-6425627/ Accessed on 9 June 2020
- Joy, Shemin. "Coronavirus Crisis: No lockdown for domestic violence". *DHNS*, 26 April 2020, www.deccanherald.com/specials/insight/coronavirus-crisis-no-lockdown-for-domestic-violence-829941.html. Accessed 7 June 2020.

- Moorhouse, Dan. "Women and Children during the Industrial Revolution".
[//schoolshistory.org.uk/topics/british-history/industrial-revolution/women-and-children/](http://schoolshistory.org.uk/topics/british-history/industrial-revolution/women-and-children/) Accessed on 7 June 2020
- Parpart, Jane L., M. Patricia Connelly and V. Eudine Barriteau, editors. *Theoretical Perspectives on Gender and Development*. IDRC,
www.idrc.ca/en/book/theoretical-perspectives-gender-and-development/e-ISBN:1552502724. Accessed 6 June 2020.
- Roberts, Kate. "The Supermom Phenomenon". *Boston Parents Paper*, 23 April 2015,
www.bostonparentspaper.com/article/the-supermom-phenomenon.html .
Accessed 8 June 2020
- Smith, Sharon. "Theorizing women's oppression – Part 1 – Domestic labor and women's oppression". *International Socialist Review*. Issue 88,
<https://isreview.org/issue/88/theorizing-womens-oppression-part-1> Accessed on 6 June 2020
- TIMESOFINDIA.COM . "Extended lockdown can lead to seven million unwanted pregnancies, says UN body". *TOI*, 1 May 2020,
[//timesofindia.indiatimes.com/life-style/parenting/pregnancy/extended-lockdown-can-lead-to-seven-million-unwanted-pregnancies-says-un-body/articleshow/75488982.cms](http://timesofindia.indiatimes.com/life-style/parenting/pregnancy/extended-lockdown-can-lead-to-seven-million-unwanted-pregnancies-says-un-body/articleshow/75488982.cms) Accessed on 7 June 2020

Plagiarism: A Bug To Educational Field

Dr. Sarika Choudhari

Librarian

Sri Saibaba Lok Prabodhan Kala Mahavidyalaya Wadner, Wardha

Abstract:

This Paper describes the plagiarism and its misuses in digital age. This article includes the all types of information regarding the plagiarism which is very important for the libraries in digital era. This paper also enumerates the reasons for increasing the plagiarism and discusses the various contents of plagiarism. This article aim is to introduce the plagiarism and its side effects in LIS professional and how to avoid the plagiarism in the field of library science.

Keywords: Plagiarism, Anti-plagiarism tools, software and role of Librarian.

Introduction:

Plagiarism is a well-known and growing issue in the academic world. It is estimated to make up a substantial part of the total number of serious deviations from good research practice. The goal of present research work is to generate knowledge, and the aim of generating knowledge is to improve human behavior and situation while doing research using not ethical or not appropriate means leads to scientific profligacy, which is against scientific knowledge production. Without any doubt, there is plagiarism in the scientific community. Plagiarism is useless, meaningless, impermissible and unethical. Unethical issues are quickly accelerated in the area of science.

Plagiarism is a controversial issue in all type of education and higher education, and it is accelerate widespread among students. Today, open access publications are not only consequent but also very dynamic to scientific innovations. Unlimited access to scientific ideas, methods, findings and results is not compatible with the restricting regulations of copyright, and this has made for more plagiarism. Plagiarism is one of the important issues of universities in recent decade. Nowadays some media publish worrying news of plagiarism in scientific publications, including data manipulation by well-known scientists. The moral of scientific publication is in direct relation to the concepts of copyright in writing scientific papers and of plagiarism. Sometimes, journal editors take the writers' cunningness for their lack of familiarity with journal regulations or their lack of attention to a certain paper. The author of a book, paper, poem or a scientific passage, after hours of thinking and writing about a subject, puts to paper the fruit of years of his or her continuous efforts. As such, the plagiarist not only steals the fruit of such efforts but also registers all that painstaking work to his or her own name. Plagiarism is hundreds of years old, but, due to the progress in information technology, it has acquired new and different methods compared to the past. Plagiarism was almost a rare phenomenon until 1990, but it has spread across the world in recent decade. In the past, there were a few researcher scientists who produced knowledge. In the 19th century, the problem was stealing ideas, and that was why many discoveries and

inventions were disputed. Today, however, the number of scientists, students, journals and papers has really increased. While there is no problem with the increase in the number of papers, peer-reviewing of the papers is the main problem. In view of the prevalence of plagiarism in the scientific community and its devastating effects on scientific progress, this study aims at surveying the concepts, causes and solutions to the issue of plagiarism.

In order to evaluate an explain of “plagiarism” in relation to the present purpose, we first need to identify a set of conditions for adequacy. Although we will not systematically test suggested definitions against these conditions, they show what requirements our definition is intended, and believed, to meet to a reasonable extent.

Plagiarism:

1. The term “plagiarism” is derived from Latin word “plagiaria” that means “kidnappe”.
2. IEEE defines plagiarism as “The reuse of someone’s else’s prior ideas processes, results or

Words without explicitly acknowledging the original authors and source”. Its also said that to . steal others ideas as one’s own.

Types of Plagiarism:

There are many types of plagiarism .But here can be categorized as given below.

1. Complete plagiarism.
2. Copy and Paste
3. Word switch
4. Self-Plagiarism

Major cases of plagiarism:

1. Students dissertations/term papers/assignments and project reports
2. Theses and research reports.
3. Academics research writing-books, articles and paper.
4. Internet is not responsible for it. It is a tool to detect it
5. Copying of idea is always not plagiarism if it done as per rules.

Why people plagiarize:

1. To influence others
2. Cut and paste culture.
3. Lack of Knowledge.
4. Fears of failures.
5. Laziness.
6. Careless attitude.
7. Pressure to publish the literature.
8. Lack of Knowledge.
9. Lack of understanding of seriousness of plagiarism.
10. Lack of referencing the skills etc..

Avoid Plagiarism:

The issue of plagiarism is increasing rapidly in the field of research also. There are many reasons of plagiarisms. To avoid the plagiarism it became imperative to paraphrase the original version. And use the following techniques

1. Use of quality literature.

2. Understand the concept with clarity.
3. Create good reading habit.
4. Use quotation marks.
5. Express the own ideas.
6. Consult the expert person.
7. Use appropriate citation style.

And last must important is that awareness which is regarding plagiarism to eliminate it from roots.

Anti-Plagiarism Software:

There are many anti-threat plagiarisms in the world here given some list of important software and their sources.

Sr. No.	Name of Anti-Plagiarism software	Source
1	Anti-Plagiarism 1.0	http://wareseeker.com
2	Article Checker	http://www.articlechecker.com
3	Blackboard	http://www.blackboard.com
4	CopyCatch	http://www.copycatchgold.com
5	CodeMatch	http://www.ZeidmanConsulting.com
6	Copyscape	http://www.copyscape.com
7	CopyTracker	http://copytracker.org
8	DOC Cop	http://www.doccop.com
8	EVE2	http://www.canexus.com/eve
10	EssayFraud	http://www.essayfraud.org
11	Duplichecker	http://www.duplichecker.com
12	Ephorus	http://www.ephorus.com
13	EssayFraud	http://www.essayfraud.org
14	Plaggie	http://www.cs.hut.fi/Software/Plaggie
15	Pl@giarism	http://www.plagiarism.com
16	Plagiarism Checker	http://www.plagiarismchecker.com
17	Plagiarism Detector	http://www.plagiarism-detector.com
18	Plagiarism-	http://www.bluechillies.com/
19	Safe assign	http://www.safeassign.com
20	Threads	http://edtech.wetpaint.com/page

Role of Librarian :

Today's libraries are the hub of knowledge and easy availability of electronics resources has ignited plagiarism. The librarian has a vital role to play and provide to conserve and preserve the intellectual assets. It is true that no one can prevent plagiarism but sincere effort can be made to reduce plagiarism. The librarian role can be.....

1. To develop web pages

2. To guide the proper citations and avoid plagiarism
3. To provide the proper services their users.
4. To arrange the training programme to educate the users.
5. To develop the method of catching.
6. To acknowledge the problem.
7. Organize information well for storage and retrieval.
8. Provide links to wide range of databases

Country Wise Plagiarism: In the following tables shown the plagiarism (Paper only)
Country wise

Countries	Total No .of Papers			Percentage of Papers			Rank		
	(2000-09)	2000	2009	2000-09	2000	2009	2000-09	2000	2009
USA	80094	4943	9977	29.25	29.52	27.15	1	1	1
UK	23281	1480	3040	8.50	8.84	8.27	2	2	2
Japan	17167	1385	2087	6.27	8.27	5.68	3	3	3
Germany	15223	1023	2023	5.56	6.11	5.51	4	4	4
Italy	12410	682	1821	4.53	4.07	4.96	5	6	6
France	10676	777	1389	3.90	4.64	3.78	6	5	7
China	9520	211	2017	3.48	1.26	5.49	7	13	5
Spain	8104	410	1213	2.96	2.45	3.3	8	8	8
Netherland	6451	340	954	2.36	2.03	2.6	9	9	10
Sweden	6393	472	814	2.33	2.82	2.22	10	7	11
India	5839	229	1164	2.13	1.37	3.17	11	11	9
Switzerland	3974	238	565	1.45	1.42	1.54	12	10	15
South Korea	3942	155	734	1.44	0.93	2.00	13	14	12
Brazil	3907	125	729	1.43	0.75	1.98	15	16	13
Turkey	3928	129	595	1.43	0.77	1.62	14	15	14
Belgium	3521	219	469	1.29	1.31	1.28	16	12	16
World	273829	16745	36745	100.00	100.00	100.00			

Conclusion:

It is true, that no one can prevent plagiarism. Librarians, teachers, researchers as well as students should not forward the plagiarism. The most important role of the librarian is that who should the inform the student to avoid the copy paste culture. Organization should organize workshop and training programe to create awareness about the plagiarism. LIS professional can play an important role to reduce the plagiarism.

Consulted Referees.

1. Auer, Nicole J. & Ellen M. Krupar. (2001). "Mouse Click Plagiarism: The Role of Technology – Plagiarism and the Librarian's Role in Combating It. *Library Trends* , 49(3) 415-32.
2. Burke M. Deterring Plagiarism: A New Role for Librarians. *Library Philosophy and Practice*. 2004; 6(2): 1–9.
3. Brandt DS. Copyright's (Not So) Little Cousin, Plagiarism. *Computers in Libraries*. 2002; 22(5): 39–41p.
4. Cullen, Bob. (2002, April) On My Honor... *Washingtonian* . 31-39. Retrieved from LexisNexis Academic Universe on January 8, 2003.
5. Foster, Andrea L. (2002, May 17) "Plagiarism-detection Tool Creates Legal Quandary." *The Journal of Higher Education* 37. Retrieved from Lexis-Nexis Academic Universe on October 1, 2002.
6. Hurlbert JMN, Savidge CR, Laudenslager GR. Process-Based Assignments: How Promoting Information Literacy Prevents Plagiarism. *College & Undergraduate Libraries*. 2003; 10(1): 39–51p.
7. Kundu-JBC Case. Society for Scientific Values. <http://www.scientificvalues.org/cases.html> (Accessed on 22/12/2008)
8. Lampert LD. Integrating Discipline-Based Anti-Plagiarism Instruction into the Information Literacy Curriculum. *Reference Services Review*. 2004; 32(4), 347–55p.
9. Pandey A, Kaur M, Goyal P. The Menace of Plagiarism. *Proceedings of the 4th International Symposium on Emerging Trends and Technologies in Libraries and Information Services*; 2015 Jan 6–8; Noida, India. 585–9p.
10. Roach, Ronald. (2001, Sept. 27) "Rutgers Tests Internet Plagiarism Software." *Black Issues in Higher Education*. 18:16 46.
11. Safer Morley, (Anchor) (2002, November 10) *60 Minutes* (Television Broadcast) New York. Columbia Broadcasting System.
12. White, Edward M. (1999) "Student Plagiarism as an Institutional and Social Issue." In *Perspectives on Plagiarism and Intellectual Property in a Postmodern World*. Buranen Lise & Alice M. Roy (Eds.) New York: State University of New York Press. 205-210.

Awareness of First Aid in Sports Activity

Dr.Naresh A. Bhoyar

ShriSai Baba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Tah-Hingantghat
Dist-Wardha

Abstract

Accidents happen, especially during sports. While it may be possible to limit the number and severity of injuries with prevention strategies, one wrong step or a collision on the field can result in a sudden and painful injury. First aid is the initial assistance or treatment given at the site of accident to someone who is injured or suddenly taken ill, before the arrival of ambulance. In this paper focused on impotence of first aid for sports injury.

Keywords: Injury, First aid, sport

Introduction

Now a days first aid is very important in our daily life .because having a knowledge of first aid we can neglect the feeling of hopelessness when someone need help in kind of emergency we don't have to be a doctor to help anybody in kind of sickness condition but knowing few skills of first aid can make a hope for saving our life in kind of emergency. First aid is the initial assistance or treatment given at the site of an accident to someone who is injured or suddenly taken ill, before the arrival of the paramedics. A first aid provider should be able to assess the situation quickly and calmly, and deal with life-threatening conditions outside the facilitated environment of a hospital. The goals of a first aid provider include preserving life, alleviating suffering, preventing further illness or injury, and promoting recovery. Although first aid can prove vital in all manner of situations, it is fair to say that it is invaluable in sporting scenarios. Indeed, the extreme physical exertion, prolonged physiological stress and potential for falls and crashes , which are part and parcel of most sporting endeavors, mean that the risk of getting hurt or becoming unwell is an everyday reality for athletes. This makes the presence of somebody trained in sports first aid absolutely vital wherever people exercise, train or compete

What is First Aid?

First Aid is the immediate treatment given to a patient for an injury or an illness before the arrival of someone medically trained, e.g. a doctor, emergency services.

Sports Injuries:

There are many possible types of injuries that may occur while playing sports. Some of the more common sports injuries:

- Neck Injuries
- Ankle Sprains
- Blisters
- Fractured Shoulder
- Hamstring Tear or Pull
- Muscle Cramps
- Common Running Injuries

- Calf Muscle Pull or Strain

Recommended Material for First Aid Kit:

- Adhesive Plasters
- Sterile eye pads
- Triangular Bandages
- Safety Pins
- Sterile Wound Dressing No.
- Sterile Wound Dressing No.
- Antiseptic wipes individually
- Wrapped
- Paramedic Shears
- Examination Gloves Pairs
- Sterile Water
- Pocket Face Mask
- Water Based burns Dressing
- Water Based burns Dressing Large
- Crepe Bandage

Conclusion:

First aid and Basic life support consist of simple, sometimes lifesaving, medical techniques, which an individual, either with or without a formal medical background can be trained to perform with minimal equipment. Non-fatal injuries that mainly happen in daily life especially in sports may have strong effects on wellbeing, effectiveness and costly treatment and rehabilitation of preventable complications. There is a need to understand the levels of knowledge of sportsman as this may help to plan some courses for students in first aid and Basic life support skills as the students can effectively manage such situations in many places.

References:

1. Raje S, Patki M, Nizami Z, Oke S. Evaluation of Knowledge and Practices about First Aid among Medical Students. MIMER Med J 2017
2. Shinde VS, Shinde DS, Shinde SR. Knowledge of high school students in Pune about first aid and the effect of training on them. Indian J Basic .
3. Jamaludin TS, Zakaria MA, Saidi S, Chan CM. Knowledge, Awareness and Attitude of First Aid among Health Sciences University Students. International journal of care scholars
4. Alhejaili AS, Alsubhi SA. Knowledge and attitude of first aid skills among health science students at Taibah University. .
5. Mobarak AS, Afifi RM, Qulali A. First aid knowledge and attitude of secondary school students.

Emerging Trends In Literature And Language**Anand T Chahande**Asst Prof Department of English, New Arts, Commerce & Science
College, Wardha**Abstract :**

Literature of any region or language is a very volatile phenomenon. It is perpetual process which evolves continuously reflecting the society and its people. It is desirable of the literature to show a particular trend and tendency as per the situation prevailing at the time of creating the literary work. The whole world is undergoing a major transformation due to the outbreak of corona virus pandemic. Major countries of the world have adopted the measures of lockdown to arrest the spread of this pandemic. Indian government too adopted lockdown and social distancing as one of the measures to contain the infection. During the lockdown people remained indoors, shops and malls were closed and offices and business ceased functioning. Industry and small scale businesses too suffered heavily on this account. One of the most affected areas was socio-psychological set up of the society and its people. The emerging trends in literature will recount these stories with precarious state of mind. The crisis of corona virus shall become one of the ugliest chapters in the emerging literature and upcoming authors must dwell at length to recall the plight and agony of many people. This literature need to be rejuvenating in the ideas of strength, confidence and decisiveness. It is envisage that the present crisis would entail emerging a strong literature retelling the stories of resilience and patience on the part of the people with complete solidarity towards its government. A new sign of humanity emerged out of this crisis where people and group in large numbers have come out to help the stranded people without any barrier of caste and religion. The emerging literature shall deal with these affairs in a candid way to tell the future generation about the formidable aspect of the humanity.

Key Words: Pandemic, Lockdown, Turmoil, Indulgence, Conflicts, Spirituality and Divinity.

Whoso would be a man must be a conformist. He who would gather immortal palms must not be hindered by the name of goodness, but must explore if it be goodness. (Emerson, Ralph Waldo)

The language is a powerful medium of expression in which the various aspects of society and its people of reflected. Since the ancient times, man has used language to communicate with each other and to express his feelings in a predominant way. Therefore, language occupies an important place in any civilization. As various ages have passed, the literature of the age reflected major happenings of the time. It is incumbent to deal with the theme of partition before India gained its independence. The two World Wars are also testimony to the emerging trends in literature; hence it is inevitable to assimilate literature in the upheavals in the society. The contention of inclusion of crisis in society is not premeditated. It turns out through the emotional turmoil and mental agony undergone by the

people during the crisis. The imaginative ideas contained in any literature may derive an aesthetic pleasure but it may deprive of the realistic occurrences in the society.

Majority of the World literature deals with the problems faced by the society and its people. The evolutions of the literature across the continents have shown a particular way to discuss the predominant problem faced by the society. The Civil War in America was fought with a particular thought in mind and that turned out to be the major theme of the literature in the days ahead. The African Literature amply indicates the miseries of the Blacks who tolerated the hegemony of the Whites. The theme of apartheid was agog with literature not only in one region but across the continent when the problem was recognized. The literature has always taken cognizance of such occurrences and dealt firmly with these issues for the benefit of the mankind. Due to such emerging trends in the society and literature, the life of the downtrodden reformed and they lived with dignity. The emerging trend in literature has always been on the emergent situations in the subcontinent that had affected the people. The Second World War besieged the world with myriad of problems that became a literary trend with its undercurrent of pathos and agony.

Today we are undergoing a major crisis in the world in the guise of corona virus pandemic. Since the happening of World War II, the world was not shaken by any other event than this virus. An insignificant and invisible virus has shown the egoistic man his own place in the universe. Man was happy with his technological advancement and created a sort of aura to influence the world. Now, the virus is more influential than any other element in the universe. The history will be rewritten now as to how an insignificant creature can dominate the world and dwarf the man from his endeavor. This experience could lead to major upheaval in the literary arena and more sensitive souls would pour out their heart for the misfortune faced by the people.

As far as Indian society is concerned it was besieged with uncanny social system in which men were treated like animals. The societal set up led to decay which created a sort of movement through literary work and paved the way for the germination major revolutionary ideas. Historical events are attributed to the major events which affected the society to a large extent. In this connection, Dr Beena A Mahida comments,

Literature after all delineates the people of the society and ours is an age of disharmony, inequality, injustice etc. All are unequal today but the downtrodden are more unequal and so the Indian Literature witnessed the rise of Dalit Literature at the end of 20th century in almost all the languages like Marathi, Gujarati, Hindi, Kannada, Bengali and Punjabi. (Mahida 16)

The trend is perpetual ever since the man started expressing his ideas through literature. The roots of any literary expression lie in predicament and miseries of the mankind. No sensitive soul could remain aloof from such a happenings and could subdue himself from such misfortunes. The man has resurrected himself from the ashes and again stood erect with formidable state of mind. The transformation of the society was largely attributed to the sound literary output of that age which reflected the predicaments of the people. The literary trend was always in endeavor to show the man his true face in the wake of social injustice.

The major trend awaiting in literature is of spiritual awakening. Man has devalued himself by over indulgence in material comforts and luxurious life. The virtuous life of high morality and simple living is the things of the past. Most of the crises in the past were handled by the men of eminence with spiritual awakening and high resilience. The non-violence movement led by Mahatma Gandhi during the Indian Independence Movement is a stark reality about how a mighty power could be subdued with spiritual power. All human miseries emanated from the inhuman acts of the mankind that has no spiritual touch. The material gain does not yield to any mental peace and contentment. It is therefore, inevitable to march on the path of humility with complete submergence in the civility. It is expected of the new literary trend to reflect upon society without succumbing to the power that rules. The voice may be suppressed but the true spirit of freedom from fear must prevail.

The various literary trends have always done justice to the mankind by showing the fallacies of mankind towards their fellow beings. The inequality and racial discrimination is still prevalent in the modern society. The recent killing of black man George Floyd in United States of America created widespread unrest amongst the minority and their outcry was Black Lives Matter. The new literary dealing must focus on an issue that affects the people and their lives.

-References and work cited:

- Mahida A Bina. *Indian Dalit Literature*. Sarth Publication, 2011, p.16.
Emerson, RW. *Self Reliance and other Essays*. Dover Publications, New York, 1993.
News Item. Covid 19 Pandemic. *The Hitavada*, 22 May 2020, Nagpur Edition.
News Item. Covid 19 Pandemic. *The Hitavada*, 22 May 2020, Nagpur Edition.

Effect of Coronavirus Pandemic on Indian Economy

Dr. Sunil S. Bidwaik

Assistant Professor, Sharadrao Pawar Arts & Commerce College, Gadchandur.
Dist- Chandrapur.

“Whether the Indian Economy fall is actually in response to panic or coronavirus pandemic or other internal distracting factors, only time will tell, but till then let’s be prepared to fight coronavirus and strengthen preventative measures against Coronavirus. After all the prevention is better than cure!!!”

Abstract:

In early December 2019, an outbreak of coronavirus disease 2019, COVID-19, caused by a novel severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2), occurred in Wuhan City, Hubei Province, China. On January 30, 2020 the World Health Organization declared the outbreak as a Public Health Emergency of International Concern. According to WHO, the Covid 19 outbreak, now a pandemic is rapidly evolving into a human tragedy disrupting an economic activity in a wide swathe of affected countries. Financial markets across the world is experiencing an intense volatility and financial conditions are tightening worldwide. The policy authorities have responded with emergency majors and more recently advance economies have coordinated large policy rate reductions with activation of swap lines as well as quantities and credit easing. Tentative estimates consequent loss of global growth is currently placed in the range of 0.4 to 1.5 percent. India in every sector such as tourism, airlines, the hospitality industries and domestic trade and transporters are sufferings of loss of activity. More immediately the spillovers are being transmitted through finance and confidence channels through overseas and domestic equity markets. Forx and bond markets are also not immune to current volatile conditions. There is considerable uncertainty about the duration of the pandemic and the currently available estimates of its adverse effects will undergo sizable revisions if this coronavirus persist longer or if it gets contained much earlier than currently believed. It is important to ensure that policy reactions are carefully considered and calibrated so as to assuage sentiment and instilled confidence. In this context the Central Government of India and Reserve Bank of India has been taking several calibrated major over the past few days to ensure that financial markets and institutions remain sound and resilient and also to build confidence more generally in the financial system. .

Coronavirus evolved in no time over the globe in terms of pandemic and a health disaster; it has equally spelled disaster for the financial backbone of the world. It strongly affected not only the economy of the world but also it affects the Employment, Society, and Culture of every nation in the world. This virus affecting over **73, 87, 471** people across 215 countries and territories with **4, 15, 779** deaths. In no time the Indian Cases have also risen to almost **2, 86,755** now with **8,106** deaths. Global deaths linked to the novel coronavirus passed 400,000 on yesterday, while reported cases of the virus are approaching 5.2 millions. About half of the fatalities have been reported by the United States, the United Kingdom and Italy.

The pandemic fear insurmountable proportions have gripped the world resulting into an impending collapse of the global financial markets and India is no exception to that. While much of the epidemic is contained in India and we as a country are taking necessary steps to combat the great disease, it could pose a significant challenge to the Modi Government due to its complexities integrated to the world economy.

Keywords: Covid 19 outbreak, Noval Coronavirus, Economic Downturn, Supply Chain, transmigration of masses, anxiety, fear.

Background:

On December 31, 2019, the China Health Authority alerted the World Health Organization to several cases of pneumonia of unknown aetiology in Wuhan City in Hubei Province in central China. The cases had been reported since December 8, 2019, and many patients worked at or lived around the local Huanan Seafood Wholesale Market although other early cases had no exposure to this market. On January 7, a novel coronavirus, originally abbreviated as 2019-nCoV by WHO, was identified from the throat swab sample of a patient. This pathogen was later renamed as severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) and the disease was named 'Coronavirus disease 2019' (COVID-19) by the WHO. As of January 30, 7736 confirmed and 12,167 suspected cases had been reported in China and 82 confirmed cases had been detected in 18 other countries. In the same day, WHO declared the SARS-CoV-2 outbreak as a Public Health Emergency of International Concern (PHEIC).

According to the National Health Commission of China, the mortality rate among confirmed cases in China was 2.1% as of February 4 and the mortality rate was 0.2% among cases outside China. Among patients admitted to hospitals, the mortality rate ranged between 11% and 15%. COVID-19 is moderately infectious with a relatively high mortality rate, but the information available in public reports and published literature is rapidly increasing.

Introduction:

Things are moving fast with the COVID-19 novel coronavirus. On March 12, the World Health Organization declared that the virus is now a pandemic. Throughout history, the breakout of diseases has an impact on the economy. The full cost of the outbreak depending on how long it lasts and how far it spread, affects consumption, investments, and growth expectations. The outbreak has presented fresh challenges for the Indian economy now, causing severe disruptive impact on both demand and supply side elements which has the potential to derail India's growth story. This brings us to one simple question that: what is the economic impact of COVID-19 on the Indian economy? How different sectors of the economy are bearing the brunt of the coronavirus outbreak. A report by the UN Conference on Trade and Development has forecast that the global economy may see an impact of \$1-2 trillion in 2020. How far will the virus impact the Indian economy? As we focus on the economic effects, we want to stress beforehand that we fully realize that there is much human suffering beneath the cold figures presented in this article. Here's a brief overview:

Impact of Coronavirus on the Indian Economy:

The outbreak of the novel corona virus, which has been declared a pandemic by the WHO, is set to hit the global economy hard. This crisis comes at a time when airlines are also being hit by a falling rupee. Clearly, airlines have to navigate a lot of turbulence. With

several companies restricting all but essential travel, business hotels in major cities could be left with a lot of empty rooms. As people become more cautious, restaurants have reported a decline of 30-35% in business in the past few days. And restaurants at malls have recorded a sharper drop, says Anurag Katriar, President of the National Restaurant Association of India. Multiplexes will also have to contend with a fall in demand. Maharashtra has also ordered the closure of cinemas in some cities, hurting multiplex chains like PVR Cinemas and Inox Leisure Limited. Movie producers globally and in India have deferred the release of movies.

India exported over Rs 1 lakh crore of garments in 2018-19, according to the ministry of commerce. Exports bring in 60% of Indian apparel makers' revenues. Europe alone accounts for a third of India's garment exports. But with the region being declared the new epicenter for the disease by the World Health Organization, new orders are bound to be affected.

As far as seafood is concerned, India's worries are more on the export front. Seafood exports brought in Rs 46,600 crore in 2018-19, with the US, European Union and China being the top markets, according to the Marine Products Export Development Authority. Though the number of Covid-19 cases in China has been on the decline, it is not clear if the US and Europe have seen the worst yet. Exporters say demand could be hit.

Up to a large extent, it will impact the Indian industry. **In imports**, the dependence of India on China is huge of the top 20 products that India imports from the world, China accounts for a significant share in most of them. India's total **electronic imports** account for 45% of China. Around one-third of machinery and almost two-fifths of **organic chemicals** that India purchases from China. For automotive parts and fertilizers China's share in India's import is more than 25%. Around 65 to 70% of active **pharmaceutical** ingredients and around 90% of certain **mobile phones** come from China to India. Therefore, we can say that due to the current outbreak of coronavirus in China, the import dependence on China will have a significant impact on the **Indian industry**.

Shipping Industry: Coronavirus outbreak has impacted the business of cargo movement service providers. As per the sources, per day per vessel has declined by more than 75-80% in dry bulk trade.

IT Industry: The New Year holidays in China has been extended due to coronavirus outbreak that adversely impacted the revenue and growth of Indian IT companies.

Tourism and Aviation: Due to the coronavirus outbreak, the inflow of tourists from China and from other East Asian regions to India will lose that will impact the tourism sector and revenue.

Effect of Coronavirus on Unemployment:

The sudden emergence of the COVID-19 pandemic is dealing a severe blow to state economies, businesses and workers. States are also restricting access to in-dining restaurants, theaters, concert halls, some retail stores and other non-essential businesses where large groups of people risk coming into close contact with one another. Additionally, public health officials and experts have warned people to stay home as much as possible and avoid doing anything that require close contact with others. Many other businesses have voluntarily closed to protect their employees and the public as a whole. Perhaps the most visible closure has been the nearly universal shutdown of the professional sports industry.

These unprecedented challenges are having economic ripple effects across the country as thousands of employees unexpectedly find themselves out of work with the potential for significant increases in unemployment. Thousands of workers are finding themselves unemployed leading to a surge in applications for unemployment benefits. States are responding to this employment crisis including expediting the application process for unemployment insurance benefits and expanding eligibility to those under quarantine.

No matter where in the world or in which sector, the crisis is having a dramatic impact on the world's workplace. Policy responses need to focus on providing immediate relief to the workers and enterprises in order to protect live hoods and economically viable business, particularly in hard-hit sectors and developing countries. It underscored that around two billion people work informally, most of them in emerging and developing countries and that "tens of millions" of informal workers have already been affected by Covid19. In urban areas, moreover, these workers also tend to work in the economic sectors. Those "not only carries a high risk of virus infection but are also directly impacted by lockdown measures".

Centre for Monitoring Indian Economy- CMIE report says India's urban unemployment rate sores to 30.9% even as overall rate rises to 23.4%, indicating Covid19's impact on economy. The figures, based on the CMIE's weekly tracker survey, have held steady for two weeks now. Based on a rough calculation, about 50 million people might have lost jobs in just two weeks of the lockdown, said Pronab Sen, a Former Chief Statistician of India. What happens after the lockdown is removed is more important. Nearly one-third of the workforce is also made of casual workers, who may not have much of a safety net if the economic flux continues. Since those without incomes will begin to consume less and less, it may leave a more lasting effect on the economy if left unaddressed.

In one of the better worst-case scenarios out there, 100 million and more Indian jobs will be at risk during and after the COVID-19 lockdown stage. One-third expected job losses of 15-30 per cent in their respective sectors. Another 47 per cent felt the figures might be slightly less than 15 per cent. It's a horror movie coming to a screen near you. From end-March, most companies have resorted to one of these three decisions—sacking people, asking employees to go on indefinite leave without pay, and slashing salaries by as much as 85 per cent. Emotional and distressing emails about jobs and wage cuts were dispatched from their corner rooms by CEOs to employees, some of whom had worked in the same companies for decades. The situation in agriculture is more complex. Farmers are sitting on a bumper rabi crop, although there are indications of a 15-20 per cent loss in wheat production due to untimely rain. But there is a shortage of labour, which are transmigrating from that place to their home. **Therefore, the** farmers being either unable to harvest their crops, or to reach mandis in time, leaving them indebted for the next few seasons.

Work from home:

COVID-19 isolation measures have abruptly changed ways of working. All the organizations worldwide have ordered their employees to work from home. It has become an unprecedented event or a shift in the working culture but is it working the way the employer is expecting. The rapid shift to remote working is cause for significant anxiety among the workforce. It is going to put many company cultures to the test. The right culture- a culture that embraces change, recognizes the new challenges facing employees and encourages them

to take the initiative, do things differently and more effectively- can support this shift, easing the transition and driving productivity.

Dawn of the New Era of the Digital Workplace:

Whatever the future of digital workplaces may one day look like, it is already true to say that people working from home face some specific challenges. Those who work from home or remotely from elsewhere inevitably accept that the clear boundaries between their professional and private lives will blur. No doubt the global outbreak of COVID-19 presents a significant problem. However, amid its volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity lay hidden opportunities for learning, reinvention, and evolution at the individual, organizational and societal levels.

Conclusion:

Because of increasing contiguity of humans and animals, some of which are reservoirs of deadly viruses, we cannot expect coronavirus to be the last pandemic to strike humanity. Therefore, let's not panic but try to prevent this pandemic. Very important first take over message...let's not panic but try to prevent this pandemic. Let's stay safe, stay united and save our planet. And let us bring the faith out of fear. Eradicate fear and bring faith out of this fear and finally ponder positivity within ourselves because positive psychology not only give positive mind among us, it gives positivity in entire neighborhood and to your surroundings. So these are very important take home message in these particular Covid19 situations. The Director General of WHO said the antidote for this pandemic is the national unity and global solidarity; together we would be able defeat Covid19 so let's say "Go Corona". And we would stick to it insure collectively combat Covid19. And finally, how to prevent Covid19, a complete summary on the one side the government, health care workers, other frontline workers, doctors, companies and biotech industries they are working together and these people plus the public together can prevent Covid19. This is the only solution right now we have in our hands and let's collectively combat Covid19 and create positivity amongst us.

References:

- 1.Dev and Sengupta (2020). Covid-19: Impact on the Indian Economy, Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai.
- 2.Himanshu (2019), "India's farm crisis: decades old and with deep roots", The India Forum, <https://www.theindiaforum.in/article/farm-crisis-runs-deep-higher-msps-and-cash-handouts-are-not-enough>
3. COVID-19 Impact on Industry and Economy, 24th March 2020.
- 4.<https://www.mycii.in/KmResourceApplication/65567.COVID19PMOnote20Mar2020002.pdf>
- 5."Covid-19 Educational Disruption & Response" UNESCO 4th March 2020. Retrieved 29 March 2020
- 6."Mental Health & Psychological Considerations during the COVID-19 outbreak. WHO 18th March 2020.
7. <https://economictimes.indiatimes.com/>
8. <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/india/>

Classroom Discourse and Gender Identity – A Case Study Milind Mane^a and Amol Padwad^b

- a) Department of English, Shrikrishnadas Grameen Seva Mahavidyalaya, Pipri-Wardha 442001, India
- b) Professor & Director, Centre for English Language Education, Ambedkar University Delhi, Lothian Road, Kashmere Gate, Delhi 110006, India

Keywords

Gender, Gender Identity, Classroom Interaction, Gender-Related Classroom Discourse

Introduction

The classroom is not just an educational but also a cultural and a social setting. In this setting, students and teachers come together for the overall purpose of learning and teaching, but it is also a place where a lot of social interaction happens that goes beyond the mere teaching-learning interactions. Even the interactions purportedly aimed at teaching and learning also display various social and cultural undercurrents and connotations. Since the classroom is situated in a larger society and culture to which belongs, what happens in the classroom is shaped by the surrounding social and cultural values and practices. In the classroom interaction and communication, which form the core of the classroom life, language is both an inevitable medium of communication and a manifestation of broader socio-cultural values and practices. The overall language use in the classroom, usually termed as classroom discourse, is typically rich and diverse, as it includes spoken and written varieties of multiple languages operating in the classroom, in various locations, and used by all members of the classroom. As Cazden(2001:1) aptly summarises, “Teaching is a linguistic process in a cultural setting”.

This paper is an outcome of a small exploratory study triggered by a curious experience in a class where the girls and the boys were showing distinctly different patterns of behaviour when it came to participating in the classroom discourse. We wanted to explore this more systematically, though on a small scale, for which purpose we investigated one specific class over a long term involving two teachers – the first author and his colleague – in the exploration. In this paper we present this case study of a classroom in terms of the roles of boys and girls in the classroom discourse and in what ways these roles seem connected with their gender identities. This paper is divided into three broad sections. The first section describes the context of the case study, while the second section presents the observations from the classroom and attempts an interpretation of them. The final section lists important insights and implications of the study.

Context of the Study

This paper is based on a classroom exploratory study conducted four years ago at a university-affiliated private undergraduate college which is located in central India. Situated in a semi-urban area, the college caters to the educational needs of predominantly rural students from nearby villages, who form more than 70 percent of the student population of the college. Two English language teachers, one male and one female, and 80 students from a

class in the college participated in this study which was carried over about six months. The students involved in the study were from BA first year Compulsory English course. Though there were 120 students on roll in the course, usually 70-80 percent students would be present in the class. Among the total attendees in the class, about 2/3 students would be girls and 1/3 boys. Though there was no formal guidance or regulation to this effect, the girls and the boys sat in the class as two distinctly separated groups with a visible gender division in the room. The BA compulsory English course was intended to be a general language course aimed at developing the English competence of the students. It followed a textbook prescribed by the affiliating university, which was mandatory for all affiliated colleges. Students were assessed based on their performance in the university (largely textbook-dependent) examination at the end of the academic session. For both these reasons the textbook formed almost exclusive core of the teaching-learning in the classroom. The textbook contained six prose texts, five poems, and a one-act play from the canonical (mostly British) literature, though it was a language course. Presumably to aid the understanding of the texts, the textbook also included short glossaries and comprehension questions at the end of every text. Some grammar and vocabulary exercises were provided only on the prose texts.

Based on the reporting by the teachers participating in the study and our own observations, the lessons of the course seemed to follow the following typical structure. The teacher read aloud a piece of a text from the prescribed textbook, trying to read with moderate speed and clearly pronouncing every single word. Whenever the teacher felt that there was any difficult word or concepts, they would pause to explain it in a simplified language, often translating the word or giving the explanation in the vernacular language. Having gone through explaining the particular piece of the text, the teacher would then check the comprehension of the students by asking various comprehension questions, including some given in the textbook. In case of complex questions, the teacher often modified the question and asked in simpler language or broke down the question into multiple sub-questions to make it easy for the students to understand and respond. It was typically the teacher, who identified the respondent from among the students, and the nominated student then had to respond. This cycle is repeated lessons after lessons.

As mentioned above, the purpose of the study was to explore in what different ways, if any, girls and boys participated in the classroom discourse and what connections, if any, these differences might have had with their gender identities. The bulk of the data for the study came from the classroom observations and the notes maintained by the participating teachers, which was supplemented by a focus group discussion with the students and informal interactions with the teachers. A couple of lessons and the focus group discussion with the students were audio-recorded. The teachers also kept notes of the students' use of languages outside the classroom, for example, in their communications with the teachers, to the extent possible. An additional source of data became incidentally available when the students were given a task of interacting with the college librarian and finding out about the library offerings, especially the newly introduced e-resources, wherein they were specifically encouraged to use as much English as possible. Data on the performance of the students on these lines was collected from the librarian's feedback.

Classroom interaction and gendered behaviour

While analyzing the classroom discourse, the focus was particularly on the teacher-student(s) classroom interaction, though small amount of student-student interaction was also noted. It was seen that typically the teacher initiated a bit of an interaction, leading to some response by one or more students, to which the teacher responded further, usually to confirm and close that particular bit of interaction. This pattern seemed to conform to the I-R-F (Initiation-Response-Follow-up) model postulated by Sinclair and Coulthard in their classic study of classroom interactions (Sinclair & Coulthard, 1975; 1992). The bulk of these I-R-F cycles revolved around the text under discussion, focused on supporting or checking the students' understanding of the text or in service of some teaching point, while only a small amount of interaction was general and non-pedagogic in nature. Among the interaction cycles, the most prevalent content type was a question based on the textual bit or the teaching point of the moment, requiring the students to respond in order to show their understanding of that bit or point.

The analysis of the data revealed that there were noticeable differences in the ways the boys and the girls participated in these interactions. These differences can be summarised as follows:

The boys' first general response to the teacher's question/ comment would be to remain silent, even when the teacher identified specific individuals to interact with. On further prodding by the teacher, they answered in small fragments, never in longer phrases or full sentences. While in general the boys did not speak much, they were more inclined to the use of the mother tongue whenever they did. Some boys would not utter a single word even in the mother tongue. There were more responses generated to the closed questions by the teacher, which required short and predictable answers, while the teachers' open-ended questions almost never generated any response.

In contrast, the female students responded most of the times without prodding, and were more willing and forthcoming to respond as compared to male students. Often, they too did not answer in complete sentences, but their answers consisted of longer fragments than the male students' responses. They tried to attempt responding to both close-ended and open-ended questions coming from the teacher. They too made use of the mother tongue, but not so often as their male counterparts.

Interestingly, similar differences were also reported in the interactions these students participated in outside the classroom. Whenever the students interacted informally with the teachers outside the classroom, or when they interacted with the library staff, the boys' use of English was very limited; they almost exclusively relied on the vernacular language. The female students were found using more English in similar situations, though it would be bits of English mixed in the vernacular language, rather than full interactions in English.

The teachers reported that in case the students failed to understand any question, they used various helping strategies like repeating the questions at a slower speed, rephrasing the question in a simpler language, modifying the question into a more obvious 'response-oriented' version (including hints of expected responses), or occasionally translating questions into the mother tongue. Rather than abandoning a student after initial failures to respond, the teachers said they insisted on some student response in order to avoid their low self-

esteem. The teachers said they gave equal interaction opportunities to male and female students, but they observed that the female students' participation in classroom interaction was more frequent than that of the male students. They also reported that the helping strategies were required more frequently for the boys than for the girls. In the occasional language activities involving pair work and group work, the participation of the female students was reported to be more enthusiastic than that of the male students.

Insights and implications

The forgoing discussion points to some interesting possible links between the students' roles in the classroom interaction and their genders, though further deeper and larger-scale research is necessary to make any generalizable claims. It is hypothesized here that in classroom interactions learner participation is affected not only by how much command a learner has of English, but also by larger social and cultural values and practices in which the classroom operates. It has been well-established that for adult learners learning English and participating in classroom interaction may be a 'psychologically unsettling and potentially face threatening experience', and can lead to anxiety (Horwitz et al, 1986; Walker 1997). Avoidance and reticence – reluctance or even refusal to participate in the proceedings of the classroom – is a very common strategy adopted by learners to cope with this anxiety (Tsui 1996). But what is being additionally observed in the present study is that this avoidance or reticence is not uniform and there seem to be gender-related differences in the degree and intensity of the ways in which learners address the challenge of participating in the classroom interaction.

In the Indian context English is not just a language but it is a language of prestige; to be able to communicate in English is considered as prestigious in the society. To make errors in English is not just a linguistic phenomenon, it has strong cultural connotations of a sense of pride (or its loss) for the user. Thus, it is not uncommon to see learners relating their English language incompetency with their 'image', and in this case, to the particular dimension of their image: their gender. The gender dimension of the image is constructed within the historic-cultural norms and values of the society, which define what maleness and femaleness is constituted of. In other words, these gender constructs define what is elevating or degrading behaviour for a boy or a girl and, therefore, possibly influence what they would do or not do in the classroom.

In case of young adults in a coeducation system, learners seem to be quite cautious about their self-image, which also appear to be reflected in how to participate in the classroom interaction. The male students in the study confessed that they were aware of their own limitations. They did not want to be in any uncomfortable situation, for example, the embarrassment of using wrong English. It must be noted here that they did not refer to the embarrassment of giving wrong answers; in the focus group discussion, they confirmed that they frequently knew the correct response to the teachers' question, but were not confident enough to try putting it into English. Their face-saving strategy was either to avoid responding at all by remaining silent or to try to respond in the mother tongue. Interestingly, some clearly indicated that they were worried that the girls would laugh at them. It seems that the concerns of anxiety, face-saving, embarrassment or 'image' did not operate for the female students in the same way. They did seem to have all these concerns but perhaps to a different

degree or of a different kind, since they were found more willing to risk speaking in English, or less worried about boys laughing at them, or putting 'image' as a lesser priority than better learning. In many English language classrooms across the world, where using English is associated with deep anxiety, 'safe-talk' –repetition, chorusing and little elaboration on the lesson by teachers and students – is a quite common face-saving technique (Chick, 1997). But in this case there seem to be gender dimensions to this phenomenon especially with respect to the students.

Conclusion

The present paper reports on some distinctly different patterns of behaviour observed among male and female students of an undergraduate course in a central Indian college in terms of their approaches to and participation in the classroom discourse. It hypothesises that these different patterns are related to their gender identities in some ways. The greater avoidance or reticence shown by the boys, or the greater risk-taking and enthusiasm shown by the girls, while participating in the classroom interaction, seem to have close links to their self-image, which has roots in the local socio-cultural values including the status of English as prestige language, as well as the conventional images of maleness and femaleness. However, for want for deeper and larger-scale research the hypothesis is currently more speculative in nature.

References

- Cazden, C. B. (2001) *Classroom Discourse*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Chick, Keith (1996) "Safe-talk: Collusion in Apartheid Education". In: H. Coleman (ed.), *Society and the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 21–39.
- Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. (1986) Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125-132.
- Sinclair, J. and Coulthard, M. (1975) *Towards an Analysis of Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Sinclair, J. and Coulthard, M. (1992) 'Towards an analysis of discourse'. In Coulthard, M.(Ed) 1992. *Advances in Spoken Discourse Analysis*. 1-34. London: Routledge.
- Tsui ABM (1996). Reticence and anxiety in second language learning. In K. M. Bailey & D. Nunan (eds.), *Voices from the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 145–167.
- Walker, E. (1997) Foreign language anxiety in Hong Kong secondary schools: Its relationship with the age-related factors, schools form and self-perception. (Unpublished PhD) Hong Kong: The University of Hong Kong.

The importance of Yoga in the contemporary Era.

Rajendra Sheshrao Deshmukh

R.T.M. Vidyalaya and Kanishtha, Mahavidyalaya, Antora

Introduction:

India is the country of Rishi-Muni. In ancient time Rishi Muni told us the importance of Yoga. Yoga is a Sanskrit word which means 'Connection' or 'Union'. Yoga refers to the spiritual Discipline line that includes meditation, physical postures, breathing techniques exercises. It is done to improve health, relaxation and over all well-beings of the individual. Yoga Methods concentrate on calming the mind and focusing on the self. Yoga is and individual parts of the Hindu traditional dates back to the earliest Veda's the holy books of the hind religion which date back to 2500 BC.

***Definition of Yoga:-** Yoga is a type of exercise in which you move your body in various positions in order to become more fit or flexible to improve your breathing and relax your mind.

*** Who is the father of Yoga-** Patanjali is the father of YOGA because he codified all aspect of yoga into a certain format known as 'Yoga Sutras'. This is the collection of 196 verses or Sutra on yoga.

***The importance of Yoga in contemporary era: -**

The Importance of yoga in contemporary era is abundant. Yoga teaches us the knowledge of how to lead a healthy living. Yoga improves our creativity, sharpens our memory and our concentration. Another importance of yoga in contemporary era can be that yoga improves our muscles strength, stamina and bring immunity and mental stability.

* Yoga was spiritual development practices to train the body and mine to self and become aware of their own nature. The purposes of yoga were to cultivate discernment, awareness, self-regulation and higher consciousness in individual.

* The author Eddie Stern has been learning about yoga for even longer. He noticed that no matter what aliment those entering his class had, the same set of yoga practices brought tremendous improvement to their health. In this book he explores how yoga, the simple thing, can bring such tremendous improvement. He explains both the ancient philosophy of yoga and books it up with recent scientific findings. The books provide good insight into the modern effect and applications of yoga.

Gandhi'sYoga :- He used introspect if he failed at any time in their Niyama. He was attached to 'Ram Nam' up till his end-even at the time of his death he suffered, 'Hey Ram' . Which certainly gave him liberation.

***Gandhiji kept contact with yogis of his time like Shri-** Kuvalyananda of lonavala and Pandit Shripad Damodar Satvelekar of Swadhayay Mandal, and as advised by them from time to time he practised yoga as and simple pranayama, massage, drinking water through the nose etc. to keep his body fit and free from diseases. Late Shri Mahadev Desai used to help him in performing yoga asana and massage.

***Ramdev Babas role in Yoga asana :-** People of modern life in India totally ignore about yoga and its importance. But from last 15 years Ramdev Baba plays very important role in human life by his yoga-asana and his Ayurvedic medicine. He is awakening to people who are ignore to yoga. For that he takes many seminars in every state of India. With the help of seminar people realised the importance of yoga.

*Today in modern life people of yoga-asana.

***Conclusion:** - Yoga is the medicine for nearly every problem. As you practice yoga, it does not only help you to improve your physical body but also helps in maintaining inner peace and relaxing your mind. Thus, there is nothing that yoga will not just a one day practice its is a lifelong commitment Human Modern Life is suffering from many problems are solved by yoga. So, we can say that yoga Yoga plays very important role in Modern Human Life.

Books Cited: -

- 1) Wikipedia
- 2) <https://www.the-week.com>, cover, fat... Father of modern Yoga. This week
- 3) Collins English Dictionary
- 4) Purpose of Yoga- NY Times.com
- 5) A new look at the science of yoga and How it can transform your life -by eddie stern.
- 6) Gandhi's Yoga-part-I
By- Dr Prakash Mehta.

COVID-19 & Economic Slowdown in India**Prof. Gopal Eknath Ghumatkar**

Assistant Professor

Dept. of Economics,fg

IDOL, University of Mumbai,

Mumbai.

Prof. Pratiksha Narayan Tikar

Assistant Professor

Dept. of Economics,

IDOL, University of Mumbai,

Mumbai.

Abstract:-

COVID-19 pandemic becomes the lifelong phenomenon. All over the world living under corona virus threat and lockdown policy in the economy is the only one way to control it. Hence, every country wants to save their people instead of saving economy. Many countries among the most of them adopted lockdown policy under the guidance of World Health Organization (WHO). Partially, this policy is looks successful for controlling COVID-19 pandemic, but it leads to economy going towards big slowdown. Every sector of economy is not able to function and growth rate of GDP is going to become negative symptoms of the economy which indicates very strong recession, even as compare to 1929 economics recession. It will affect every individual of the word including India. Therefore, for tackling the issue of COVID-19 India wants very strong policy measures to save the economy. This research study tries to analysis the economic slowdown in India, for that secondary data has been used. Objectives of this research study are that to see the symptoms of economic slowdown in India and to suggest some important policy measures. COVID-19 created economic slowdown and it will be very strong as compare to previous economic shock to Indian economy. Therefore, there is need to focus on creating supply and demand also for that government has to focus on current income of the people and expected income which will create effective demand in the economy.

Key words:- Economic slowdown, pandemic, recession etc.**Introduction:-**

Economic slowdown started from end of 2018 in India and also all over the world. But it is normal phenomenon in economics, because every economic boom comes with economic slowdown. In India, in 2012, 2013 and 2014, there were high inflation rate and further which started declining and reached at 2-3 percent in 2018-19 also not much perform better and in the month of January, 2020 news was spread that unknown virus spreading in China after some time the virus got it name and that is COVID-19. Full form of COVID-19 is corona virus disease 2019, because it found in 2019. Intensity of spreading the virus is very high; it spreads by social contacting through air. This pandemic fources all over the world for lockdown the economy and because of it the market activity like supply and demand stop which will push the economy towards high economic recession.

Objectives of the Research Study:-

- 1) To see the major impact of economic slowdown on Indian economy.
- 2) To suggest some policy measure to control economic slowdown.

Research Methodology:-

Analytical research methodology has been used in this research paper. This research study is based on secondary data which has been published in government reports, various government websites, research articles, newspapers, television and internet etc.

COVID-19 Phenomenon:-

All over the world including India is facing the challenge of COVID-19. At the end of May, 2020 Corona positive cases reach above 5 lakh in all over the world. India also crosses 1.5 lakh Corona positive cases. Near about 3.5 lakh people dead in all over the world. It created threat to all human life and living style. Corona virus first time found in Wuhan in China in December, 2019 and very soon it spreads in all over the world. Scientists of world are yet unsuccessful to find out permanent solution on Corona virus. The way of spreading Corona virus is social contacting. So, WTO suggested lockdown policy where all activities in the economy have been stopped. People of the country strictly are staying at their home and cutting the social contacting (physically). This policy is partially successful, because positive cases of Corona virus disease are increasing in the lockdown period also. The effect of lockdown on economy is not compensable in the short time. World economy is going towards a big recession phase which will create huge unemployment in the economy and also high inflation due to industrial lockdown (shortage of production).

Impact of Economic Slowdown on Indian Economy:-

The slowdown policy impacts on Indian economy as below.

- 1) Unemployment rate
- 2) Reverse migration
- 3) Cost pull inflation
- 4) Reduce supply of industrial labours
- 5) Impact on production
- 6) Impact on children and women
- 7) Increase in Inequality
- 8) Increase in the burden of rural economy

Suggestions:-

There is only one strong suggestion to tackle this COVID-19 issue and that is the government of the country have to focus on mainly two things these are current income and expected income.

Conclusion:-

The economic slowdown 2020 is completely different phenomenon as compare to normal business cycle. The COVID-19 economic slowdown requires complete different treatment to the recovering economy. There is one way to solve the problem of economic slowdown and that is focus on how to increase the current income of the people and future expected income, because these two factors affects demand in the economy.

References:-

- www.who.int
- www.wikipedia.org
- mohfw.gov.in
- Modern Microeconomics, Second edition, A. Koutsoyiannis.
- Misra&Puri, Indian Economy, 35th revised edition 2017, Himalaya publishing house.
- H. L. Ahuja, Principles of Microeconomics.

Themes in The Bluest Eye by Toni Morrison**Dr.Hemant Sudhakar Dalal**Head and Associate Professor, Department of English VidyaWardhini
College, Dhule.

Toni Morrison's *The Bluest Eye* presents the struggle of Pecola. It is not only her struggle. She is the symbol of the struggle of the black people. She is the protagonist of the novel. Her struggle begins from her birth to the end of the novel. She is not only tortured by the white people but also by her own father and mother also. She thinks that if she has the blue eyes then everybody will love her.

Pecola sees the fight between her parents. They do not think about their children. They are poor. Sammy is the elder brother of Pecola. He often runs away from the home. She doesn't like his running away from home. Pecola's family atmosphere is not good and proper for the husband-wife relationship and parents-children relationship.

About the theme of parents-children relationship, Toni Morrison says, "After the publication of *The Bluest Eye*, Morrison explained that she was trying to show the nature and relationship between parental love and violence. One of the novel's themes is that parents, black parents in this case, do violence to their children everyday- if only by forcing them to judge themselves by white standards. The topic of child abuse, once a socially unmentionable subject, remained unaddressed for too long even everyone knew about it. Mr. Henry's touching Frieda's breasts is a subtle preparation or foreshadowing, of Cholly Breedlove's rape of Pecola. When Cholly rapes Pecola, it is a physical manifestation of the social, psychological, and personal violence that has raped Cholly for years. His name is Breedlove, but he is incapable of loving, he is only able to perform the act of breeding. Because he has been so depreciated by white society, he is reduced to breeding with his own daughter, a union so debased that it produces stillborn child, one who cannot survive for even an hour in this world where self-hatred breeds still more self-hatred."¹

Geraldine loves her pet cat. Her son does not like it. So he tortures the cat. When Junior wanted to play with black boys, his mother does not give permission to him. She thinks that her son should play only with white upper class children. She does not like poor black children. Ironically she is also looking like a black woman who comes from village. Pauline Breedlove is the mother of Pecola. Like Pecola, she supposes herself ugly. She has romantic images about herself. So she searches her life in romantic movies. She also likes to work in wealthy white people's houses. She is surprised when she sees cleanliness and neatness in their houses. She has a fractured foot. She does not properly take care of her own family. Even she does not look after her children as a mother looks after her children. She imitates Hollywood actresses. In this attempt of imitation, she eats candy and gets a broken tooth. She is living in the world of imagination many times.

Pecola is the victim of her father's injustice. Cholly Breedlove rapes her. Pecola does not understand what to do. Initially, her mother does not believe about it. Later on, she curses her husband. Pecola's father runs away after rape. Neighbours curse Cholly and even

Pecola also. They said that school should fire out Pecola. Aged people think that Pecola's baby should die because it is illegal. Claudia and Frieda Mac Teer feel pity for Pecola and her baby. They imagine the look of Pecola's baby. They also wish that Pecola's baby should be alive. They are also ready to give money to Pecola. They also think to pray for Pecola. But after the death of the baby, Pecola becomes mad.

Pecola thinks that the white colour is necessary for receiving love from others. Even Pauline Breedlove and Geraldine also think like Pecola. It seems that it is the mentality of black people that white colour people are more superior to them. They also think that black is ugly people's colour. They suppose inferior to them before the white people. It is their prejudice. The present novel shows the conflict between Afro - American culture. It is a racial conflict. But the innocent people like Pecola become the victim of such conflict. Pecola also thinks that if she has the bluest eyes then everybody will love and respect her. So she meets Soaphead Church. He also cheats. But Pecola thinks that her eyes become blue. So she is happy. It is the irony of fate and life also. Soaphead Church hates dog because dogs always bark at him due to his personality and clothes. He lives in a rented house. Soaphead Church decides to kill dog but he does not find a proper solution. When Pecola comes to him, he cunningly told her that she should give meat to dog if the dog eat meat it means the God agree and grant the prayer for the blue eyes. If the dog does not eat the meat, it means that the god does not grant her prayer for the blue eyes. Innocently, Pecola gives the meat to the dog. After eating the meat, the dog died. Soaphead Church becomes happy. He told her that God grant her prayer. She thinks that her eyes become blue.

Pecola thinks that she looks beautiful after becoming her blue eyes. She lives in the world of imagination and fantasy. The reality is bitter. She is unable to handle the conflict between reality and imagination because she is only eleven years girl. She does not get love from her parents, brother and even friends also. Only she receives love from the local whores, namely China, Poland and Miss Marie. It is the irony that the local whores love Pecola. But the society hates and tortures her.

A Critic says, "Morrison has been an open critic of several aspects of the Civil Rights Movement of the the 1960s, and she has stated in numerous interviews that a primary impetus for *The Bluest Eye* was the "Black is Beautiful" slogan of the movement, which was at its peak while Morrison wrote her first novel. Even though *The Bluest Eye* is set in the 1940s Morrison integrates this pressure that blacks feel to live up to white society's standards of beauty. With racism in general, and the reader sees quickly that several characters are indeed "in trouble" as a result of their obsession with beauty, especially Pecola and Pauline."²

The present novel has many themes related with main characters and society. The present novel presents the different aspects of the people in the society. It also shows that the people in the society make discrimination on the basis of colour and financial condition. Even the mentality of the black people about their life are like the mentality of the white people. The white people suppose that white colour is the symbol of beauty and respect in the society. No one tries to see the beauty of the heart of the people. The colour of the skin matters for the people. It is the dark irony of life because nature never discriminates among the people. Due to the wrong concepts of the people in the society, the characters' life Pecola

suffers on various levels. The black people have different problems on different levels. They suppose themselves inferior to the white people. They suppose that they don't have right to live respectful and happy life. They are the slaves to the white people. They are born to work for the white people. They should do hard work and inferior works for the white people. Such mentality is very dangerous for the society as well as for the universe.

The president novel has also autobiographical elements. Toni Morrison lives in Lorain, Ohio where the incidents take place in Pecola's life. Even Toni Morrison remembered the dialogues between her and a little girl when she was in school. The little girl wished for the blue eyes. This is the first novel of Toni Morrison.

References

1. [https:// www.clipnotes.com/literature](https://www.clipnotes.com/literature)
2. <http://www.bookrags.com/study guide>

Effect Of Corona Virus Pandemic On Indian Economy

Dr D.S.Shambharkar

Associate Professor & HOD Political Science
S.B.Mahila Mahavidyalaya Mahal, Nagpur

Year 2020 came with great distress with health, economic and social problems. Corona virus starting in Wuhan China spread causing death and crushing economic order heavily. According to International Labour Organization (ILO) this pandemic shall wipe out 19.5 crore full time jobs globally in second half of a year. A report titled 'ILO Monitor 2nd Edition: COVID-19 and the World of Work says it worst global crisis since World War II. ILO Director General GUY Ryder says 'workers and businessmen are facing catastrophe in both Developed and Developing Economics. We have to move fast, decisively and together. The right, urgent measures could make the difference between survival and collapse. It's the greatest test for International Cooperation in more than 75 years. If one country fails then we all fail, we must find solutions that help all segments of our global society, particularly those that are most vulnerable or least able to help themselves'. Indian concern ILO warns 'unless governments take appropriate policy steps workers will fall into greater poverty and will find it challenging to remain their livelihoods after the lockdowns is lifted. ILO estimates 1.25 billion workers representing almost 38 percent of the workforce are employed in sectors that are now facing a severe decline in output and a high risk of workforce of displacement include retail trade, accommodation and food services and manufacturing'. It warns protecting the livelihoods of working class with retain and create new jobs through policy measures.

According to UN report Economic and Social Survey Asia and a Pacific:

- In 2020-21 in India total production shall reduce to 4.8 percent and may be change also
- Reduced industrial production, decreasing investment and increasing unemployment rate shall affect the economy
- Trade, tourism, investment sector will see effect
- Economic crisis may increase due to political cooperation and economic interdependency between various countries
- Asia Pacific area suffers by 0.6 to 0.8 percent amounting 132 to 172 million American dollars due to reduction in trade
- In 2018 region's development rate was 5.3 %, in 2019 came on 4.3 %
- Indian pharmaceutical industry may suffer badly as raw material comes from China to India where production is stop by lockdown

March 2020 Indian Economy records:

- Export decline 34.57% compare to last year, highest in last 10 years.
- Export-import deficit 9.76 billion dollars, March export 21.41 billion dollars .
- 2019-20 economic year export is 314.31 billion dollars.

- March import 31.16 billion dollars, decline 28.15%. 2019-20 import 467.19 billion dollars, compare to 2018-19, 9.12% decline.
- Petroleum and gold import decline 8% now import-export deficit is 152.88 billion dollars .

March-2020 GST collection is 97597 trillion continuously 1 trillion less for four months in comparison to objective 1.25 trillion counting CGs-19183, SGS-25601, IGST-44508, Sub Tax-83060 million. In Maharashtra GST March-2020 is 15 thousand 20 million, March-2019 was 15 thousands 5960 million. First 15 days of lockdown saw loss of 2.5 trillion countrywide in retail sector which gives employment to 450 million people, every day 14000 million trade. It means Consumption will be creation and growth could be sub zero occurring:

- Collapse of consumption will not only result in a commensurate contraction of manufacturing but also choke the system with huge unsold inventories
- Resuming manufacturing take longer time due to supply line being disrupted
- Automotive sector accounting for 7.5% GDP or about half of manufacturing will take longer to survive as consumer confidence has shrunk
- To get unsold stock moving in automotive sector the government must consider a deep slash of the GST for limited period rushing back customers
- Most damaging is the loss of jobs

Santosh Mehrotra Professor of Economics JNU and Jajali K.Parida states that, the share of the informal sector was at 90.7% overall and 83.5 in the non-farm sectors. Using National Sample Survey & Periodic Labour Force survey data they estimated that 260 million are employed in India's non-farm sector and 205 million in agriculture. Thus number of informal totals about 217 million across services, manufacturing and non-manufacturing sectors. 136 million workers in India or over half the total workers employed in non-agricultural sectors have no contracts and remain vulnerable aftermath corona lockdown being daily wagers. CMIE report estimates employment in this sector be a little over 30% or anywhere between 40-50 million rendered wages less. In Nagpur picture seen was:

Sr No	Industrial Area	No of Units	Workers Employees	Running	Unit Workers Employees	Job Lost
1	Hingana	1050	30000	35	1000	29000
2	Buti bori	550	25000	23	1100	23900
3	Kalmeshwar	85	2600	05	500	2500
4	Mihan-sez	70	4500	15	2500	2000
	Total	1805	62100	78	5100	57400

(Source: Lokmat 11April 2020)

Most of units working were pharmaceuticals, food units, sanitizers, masks, medicines and workers include head load workers, electrician, plumber, mesons, drivers, cleaning staff. Retailers Association of India expected 2 lac workers to be unemployed includes V Mart, Shopper Top, Future Group, Avenue Super Marts etc expecting production reducing to 90 percent and demand for relaxation in loan installment and GST payment. IT companies asking employing for compulsory leave some up to June, and some have employee deduction. Now economies in all countries are collapsing. Millionaires, billionaires lost

dollars in millions. Most names on top came at bottom in richest list. According to Huron Global survey:

- At least 86% billionaires became bankrupt losing millions of dollars
- Only 5% has no increase of loss
- Only few increased wealth and reach in top 100
- January-March find terrific change
- Big industrial houses lost their earning of last 2-3 years in two months
- Top 100 average wealth by 15%
- M. Ambani down with 28%, 19 billion dollars loss daily average 300 million
- LVML's Barnard Arnold losing 30 billion dollars, per day 500 million
- 9 industrialist increased wealth are all Chinese in medical equipment sector

IMF MD Christopher Georgiana says economy of more than 160 countries in the world is developing from positive to negative with India at 1.9% world highest but lowest after 1990 post globalizations. Along with India China, Indonesia can only retain growth rate. IMF Chief Economist Geeta Gopinath predicts world economy growth rate 2020 minus 3% with Brazil (-5.3), Mexico (-6.6) Russia (-5.5), America (-5.9), Japan (-5.2), Britain (-6.5), Germany (-7), France (-7.2), Italy (-9.1), Spain (-8), Latin America (-5.2), Europe (-5.2), Centre-East and East-Asia (-2.8), Sahara Africa (-1.66). If this continues rich will become poor and poor will disappear from the world. To bring economy on track RBI reduced reverse repo rate allocating Rs.500000 million to small Non Banking Financial Companies (NBFC) improving the liquidity position of small and medium enterprises.

- NABARD (25000): for refinancing Regional Rural Bank (RRB) Cooperative Banks and Micro Finance Institutions (MIFs)
- SIDBI (15000): for on-lending/refinancing
- NHB (10000): for supporting Housing Finance Companies (HFCs)

This should deploy investing in investment grade bonds, commercials papers and non convertible debentures of NBFC with at least 50% of total amount availed going to small and mid-sized NBFCs and MFIs. RBI increased the limit under Ways and Means Advances for states to avail short term funds to 60 percent of the existing limit. NPA (Non Performing Asset) norms of 90 days have been relaxed. The period of moratorium will be excluded from 90 days classification norms of NPAs for those accounts which would avail the moratorium facility. Easing up of NPA norms could boost the confidence of banks to start lending. "The allotment of Rs 10000cr to NHB is a big move for a real estate sector reeling under the liquidity crisis. It will help provide capital to HFCs and major relief to developers battling liquidity issues during Covid-19 pandemic" says Anuj Pal Chairman Ana rock Consultants. Increase in State Governments WMA (Ways and Means advances) limit by 60% of the original limit will spur economic activity in the States including states making their pending payments. 2018 labor report says India has total 4.6-5 million labors, 52 percent having self-employment, 25 percent labors wondering for food, 13 percent working in unorganized sector, 10 percent only having permanent employment, lockdown affected these people highly. A survey 2017 says, 50 lac people in Bihar are working in Mumbai, Delhi, Ahmadabad, Surat, Kolkata and Punjab's different cities as laborers, Uttar Pradesh lacks of

people are in another state for their livelihood. Ajun Sengupta committee recommended for unorganized sector minimum wages minimum social security, coverage of life and health, national social fund security, farmers waiving loan commission, micro-financing skill development training but that are unseen. If it would have been implemented today's scenario has been different. World's major countries had declared 10 percent of their economy's simulative packages to boost economies. US-2 trillion dollars or about 10%, Britain and France-5% with Japan-1 trillion dollar or 20%, Indonesian and Malaysia 1/3 of GDP. India declared 10% of GDP. Geeta Gopinath warned some challenges to developing countries:

- Big issue of withdrawing capital
- In many countries foreign investment has been withdrawn
- Running capital is needed and how to bring it is a major question
- Many economy find danger because of loans

Constitution grants vast financial powers to the centre. Most of the works of governance is done by the states. In the words of late KC Sivaramakrishnan 'Centre for deals with files, State deals with lives'. Health and law and order both fall completely under the states. Treating patients or enforcing a lockdown has to actually be carried out by the states. Unfortunately India's federal fiscal framework has always been a hardship in this regard. The recent Finance Commission report for example transferred just 41 percent of taxes collected by the centre for the year 2020-21. Real figure may be lowers as centre does not allow some taxes to be shared labeling them as either cesses or surcharges. States are always shorts on money. Union government may help at this time of crisis with clearing State dues paying GST compensation, allowing States to barrow 3 percent to 4-5 percent and simply giving States Money. Yamini Aiyer President and Chief Executive of CPR in COVID context says 'rather than the Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojna, it would be have been far more helpful to provide a stimulus package as each State in this crisis are different, so rather than impose spending patterns, the states needs to be allowed to spend as they see fit given they are on the frontlines'.

According to Business Today 1000 companies from China are interested to come in India. 300 from mobile, electronics, mechanical devices, textiles, synthetic, fabrics are contacting to set industries in India. America, Australian, France, Britain and now Germany are against China. Japan has given package of 2.2 trillion dollars to move industries from China. India has brought down corporate tax to 25.17 percent. For new industries setting up tax is lowered to 17 percent. This is lowest in South-East Asia. India having huge market, youth in large numbers, technology, cheap man power, basic infrastructure, good roads and air services is expected to get benefitted. Industries should free from government control. Increase deepness and liquidity in economic market with free foreign loans for industries can be the ways. By corona some changes can be seen like hug shake hands ends, mask compulsory, preference to work from home services, shrinking of free trade, growth in self secure trade, globalization on back foot, arrival of quota system and import tax, growth in e-commerce, small shopkeeper will disappeared, whole world will try to come out of China supply chain. World Bank to help our institutions IDA, IBRD, IFC has announced 12 billion dollars to various countries worldwide and shares 1billion dollar. Reforms take place in bad days hence Government now should be diplomatic.

References:

- Prasanna Mohanty: Coronavirus Lockdown II-How serious could the impact be on Indian Economy and GDP, Business Today, 27 March 2020
- Pramod Mathew: India may escape a recession but coronavirus will slow down growth further, Quartz India, March 2020
- Lora Jones, Daniel Palumbo, David Brown: Coronavirus: A visual guide the economic impact, www.bbc.com, 30 April 2020
- Shikha Goyal: What is the impact of coronavirus on Indian Economy?, Jagranjosh.com, 23 April 2020
- Joseph E.Stiglitz, Robert J....: How the economy will look after the Coronavirus?, foreignpolicy.com, 15 April 2020
- Economictimes.com, Indiatimes, [https://:en.m.wikipedia.org](https://en.m.wikipedia.org), www.thehindubusinessline.com, www.outlookindia.com, www.politico.com, www.businesstoday.in, www.bloomwbergquint.com, www.indiatoday.in , www.mckisney.com
- Daily The Hindu, The Scroll in, Lokmat, Loksatta.

The Awareness Of First Aid

Dr. Ranjana A. Shringarpure

Smt. Rewaben Manoharbhai Patel Mahila Kala Mahavidyalaya, Bhandara-
441904 (M.S)

Awareness is the ability to directly know and perceive to feel or to be cognizant of events. It is state of being conscious of something it is a state where in a subject is aware of some information when that information is directly available to bring to bear in the direction of a wide range of behavior actions. 1) Awareness are also associated with the states of experience so that the structure represented in awareness is mirrored in the structure of experience. The concept is often synonymous to consciousness and is also understood as being consciousness.

Awareness is also associated with consciousness in the case this concept denotes a fundamental experience such as feeling or intuition that accompanies the experience of phenomena. 2) Awareness is a relative concept it may be focused on an internal state. Such as visceral feeling or an external events by way of sensory perception. Awareness is commonly used in reference to public knowledge or understanding of social or political issues. It is synonymous with public involvement and advocacy in support of a certain cause or movement. 3) Awareness is the spiritual sense is hard to describe by the intellect.

Awareness is a social activity in that we take cues from around us which can influence our awareness and lead to a greater shared awareness. Awareness as feature of practical action which is systematically accomplished within developing course of everyday activities. The Purpose of awareness offers more than just hope through. It can to lead to action. To be effective in our efforts. We need to make sure we helps others translate that awareness into actionable items. This can be through helping to change behavior or acting upon beliefs.

Awareness of people's differences from you as well as your own unique characteristics, strength and weakness allows you to be more open minded and lets judgmental. By being aware of others and your own strengths and weakness, you can build confidence and realized that your differences.

FIRST AID

Introduction:

First aid is the provision of initial immediate and in the spot treatment to victim of an accident or sudden illness. It is usually preformed by a non expert person to a sick or injured person until to take care of medical treatment for medical personnel 4) First aid has been practiced since ancient period (1823-1908) by German surgeon general Esmarch, but in 1877, st. John ambulance association of England after great apostle of St. John the utility of first aid, universal need has been increased in modern mechanical civilization.

First aid is the initial help provided to a victim of an injury of sudden illness. First aid usually includes simple procedures carried out by a member of the public with basic awareness. The Procedures work primarily as a stop gap until the time professional medical

personnel arrive and start treatment of affected individual. The first aid steps are guided by the Three P S Which are 5) Preservation of life. 6) Providing injury aggravation. 7) Promoting Recovery. It is designed to reduce the initial distress caused by traumatic wants and preserve the life for further treatment to faster short and long term adaptive functioning.

World FIRST AID DAY is celebrated on the second Saturday of the month of September to spread awareness about the practice and importance of First Aid

First Aid is a measure to save the life of the person. Every individual should train with potentially life saving techniques and to perform with minimal equipment because in india increasing numbers of accidental emergencies in the society, increase the need for first aid management and preventive services. Each and every one must know the first aid measures because it have fulfill the goals of health and also hope the people.

First aid training is very important for everybody. By learning first aid a person can provide the necessary care while waiting for the ambulance to arrive first aider must have the qualities to provide First Aid in emergency situation such as, they should have ability to gain central and apply rational thinking to a situation. First aid skills improving through knowledge training and experience for first cure health. They Should Follow rule and regulation, principle and priciest of first aid. They have to keep the mind to a avoid the harm of the patient.

Golden rules of First Aid such as to provide care very calm and in quick manner, care should be provided patiently practically to find out major injuries and wounds are treat them suitably. The significance of training health care professionals in first aid and basic life support is now acknowledged worldwide.

First aid is the first and immediate assistance given to any person suffering from either a minor or serious issues or injury with care provided to preserve life. 7) First aid is emerging care given immediately to an injured person. The Purpose of first aid is to minimize injury and future disability. In serious cases first aid may be necessary to kept the victim alive. 8) First aid is the irivial assistance given to a victim of injury or illeseness Basic fundamental aid knowledge is comprised of relatively simple techniques and procedure that can be performed with limited equipment and is typically carried out until professional medical assistance arrives.

9) First aid is a simple step that done outside the hospital setting to save someone's life or prevent condition from worsening until arrival of health care providers. First aid is the treatment for the purpose of preserving life and minimizing the consequences of injury and illness until getting help from medical practitioners.

First aid is the provision of initial immediate and on the spot treatment to victim of an accident or sudden illness. It is usually performed by a non- expert person to a sick or injured person, until to take care of medical treatment for medical personnel. First aid is the immediate treatment given to a patient for an injury or an illness before the arrival of someone medically trained e.g. A doctor, Emergency Services.

First aid knowledge is immovable for sloth you as the individual and for your community it enables you to assist person who become injured in the event of an accident or emergency situation unable help arrives. First aid skills can be applied in the home. The workplace or in public locations, therefore the more first aid certified people there are in a

community the Sager that community becomes. The main aims of learning first aid is preserve life prevent further harm promote recovery. Every individual should train with potentially life saving techniques and to perform with minimum equipment. Each of every one must know the first aid measures because it have fulfill the goals of health and also help the people first aid is an important part of everyday life at home, work on at play. Everyone should learn first aid and be willing to administer basic care until emergency assistance arrives. Not every incident requiring first aid is a life and death liquation.

Basic Principles Of First Aid:

Safe response to emergencies for the benefit of casualties by standers and reserves securing the emergency slate to reduce further harm to the casualty. Taking immediate action is the essential principles in first aid. If person is sick or injured then they need hest and they need it immediately. Permit attend first aid gives the causality a much hater chance of good recovery. Careful and deliberate. Action immediately without too much delay is most beneficial to the causality. Basic Principles of first aid include.

- Safe response to emergencies for the benefit of casualties, by standers and rescuers.
- Securely the emergency sate to reduce further harm to the casualty.
- Using appropriate first aid procedures & techniques.
- Safely moving the casualty minimizing pain and helping stabilize the condition.
- Providing reassurance and guidance to casualty.
- Communication as with by standers and emergency services personnel.
- Acting in accord as with first aid protocol and workplace guidelines

First Aider:

Is based and knowledge of first aid training of first aid and experience to be applied in the suitable situation for accident or emergency situation . First aiders must have the qualities to provide first aid in emergency situation such as they should have ability to gain control and apply rational thinking to a situation, they should be a good observer able to act quickly depends upon the situation. They should not get fear anxiety or excitement, they should have ability to lead & control the crowd they should have self confidence and ability to judge injuries, First aider has various responsibilities when dealing with an emergency situation.

Refrence:

- 1) En.m Wikipedia.org
- 2) En.m Wikipedia.org
- 3) Https://www.one with now.com
- 4) Https://www.one with now.com
- 5) https://en.m.wikipedia.org
- 6) Https://www.ccolis.com
- 7) Https://en.m. Wikipedia.org

Apartheid Perspective in the Writings of Andre Brink**Nitesh Nilkanthrao Telhande**Assistant Professor, Head of English Department,
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Hinganghat,
Distt- Wardha (M.S.)**Abstract:**

The Present research Topic is selected to study the problems of apartheid, the White government policy against Black and subordinate condition of Black people in the novels of Andre Brink. Also, it is selected to bring out, how the white government of South Africa has the dominance over black people. It studies alienation, outsider, meaninglessness and ghetto life of Blacks in the novels of Andre Brink. It tries to research Whites' government policy against Blacks. Apartheid is a system of legal racial segregation, which dominated the Republic of South Africa from 1948 until 1994. The discrimination was seen in having priority housing, jobs, education and political power. This bad impact of apartheid has been showed in this research paper. It studies the every nexuses of novels of Andre Brink. It discusses, how apartheid system to decline Black people society. Need of research paper, apartheid and white government's policy should be understood by people, which is dangerous for country development. It can help to reader to learn Whites' worst policy, which keeps segregation to black people from society. Apartheid is the really bad condition of African Society, which is depicted through research paper. In fact, this is a resume of the research and contributes in the field of research studies.

Keywords:

Apartheid, Perspective, segregation, racial, Colored, Blacks, Whites, Discrimination etc.

Introduction:

The Present Research Paper studies the novels of Andre Brink with apartheid perspective. It tries to research Whites' government policy against Blacks. Apartheid is a system of legal racial segregation, which dominated the Republic of South Africa from 1948 until 1994. Historically, it emerged from policies of racial segregation which had been practiced, since the first Europeans the Dutch followed by the British settled in South Africa in the seventeenth century. The official justification underlying apartheid is that each race rigidly divided into 'Whites' (all Europeans), Bantus or 'Blacks', 'Colored's (People of mixed race), and 'Asians' (Indians and Pakistanis who had been brought to South Africa as laborers).

Apartheid means 'apartness' or 'separateness' and literally meaning is 'apart-hood. It not only separated people by race, it also greater privilege of white people on black people. Oxford Dictionary defined as;

“An official policy of racial segregation formerly practiced in the Republic of South Africa, involving political, legal, and economic discrimination against nonwhites.”

(Hornsby A S: 2010, 58)

It is a policy or system of segregation or discrimination on grounds of race. Various races were separated into different regions. There were discriminations in having priority housing, job, education and political power, and White people are owner of schools and hospitals, and received infinitely better funding equipment than nonwhite institution.

The Present Research Topic is selected to study the problem of apartheid, the White government policy against black and subordinate condition of Black people in the novels of Andre Brink. Also, it is selected to bring out, how the White government of South Africa has the dominance over black people. Andre Brink absorbed apartheid in the novels such as, ‘Rumours of Rain’ (1978), ‘A Dry White Season’ (1979), and ‘An Act of Terror’ (1991).

Rumours of Rain (1978):

The novel, **Rumours of Rain** was written by Andre Brink, which was published in 1978. It was shortlisted for the Booker prize. It is set on a South African farm during apartheid. It is addressed directly to the injustices of apartheid.

Martin Mynhardt is the protagonist of this novel. He is rich South African businessman, recalls the events of a weekend which settled the future of his family farm. He has stolen a rare week of solitude in London to exercise his literary ambitions while attempting to exorcise any measure of guilt in the unfolding of a recent series of events that have torn apart the lives of some of the people who were once closes to him. Driven solely by his own over inflated sense of self worth and an endless internal cost benefit analysis, Martin is a ruthlessly blind apologist for apartheid. He imagines himself sufficiently enlightened to know what is best for his country and his family. He focuses his attention on the events surrounding a weekend visit to the family farm with his son where his goal is to convince his mother to approve the sale of the land, an urgent deal to which he is already deeply committed. Violence not only intrudes on his visit to the farm, but back home in Johannesburg, a violent series of riots is to erupt in Soweto.

A black worker murders his wife and he is taken to prison, leaving a baby and older children behind. This is regarded by the whites as typical tribal behavior and helps Martin to underline his opinion that his mother should not run the farm on her own, because it is too dangerous although the real reason is that he will get a good price for the farm. The visit of a few neighbors, who are also farmers, shows that most people in the area are selling their land, which is regarded by those who stay on their family farms as treason. When Martin almost blind without his glasses gets lost in the jungle, almost not making it back to the farm, where he was born and raised, it is obvious that he does not belong here. Father and son drive home. The farm will be sold and Martin's mother will live with their family although she and Martin's wife do not get along. Louis gets an ultimatum to find a job, after which he disappears and never comes back.

Martin complicated relationships with his son and his mistress. He honestly feels personally affronted by the revolutionary political passions he is witness to especially in his friend Bernard after all, he does not want them to reflect badly on him. But he is unable to

acknowledge any responsibility for the role any of his own action or inaction may have played in the end results; he can justify every selfish choice he makes in marriage, love, sex, business and friendship. In a few days, the security of lifetime is destroyed and the uncertain values of his past to guide him, Mynhardt was left to face the wreckage of his future.

Throughout the novel, apartheid is responsible for calamities. Brink showed less sympathetic side of the situation, which is impact on protagonist as well as other character. When we feel a moment of empathy with a man we want to catch a glimpse of him in ourselves. Brink used his voice, together with many of his novels, Rumours of Rain is one of its. It raised a chorus to question and challenge apartheid, seems appropriate. Today, the intrinsic messages against racism, classism and greed still need to be heard by reader/audience.

A Dry White Season (1979):

The novel, **A Dry White Season** was written by Andre Brink, which was published in 1979. It is set in South Africa in 1976 in the Soweto Revolt and deals with the subject of apartheid. It focuses on the death during detention of a black activist. The novel challenges Apartheid, depicting the slow transformation of a ruling class Afrikaner to opposition to the regime. The title itself, **A Dry White Season** is symbolic of the general state of apathy that Brink found pervasive in apartheid South Africa. While Brink's early novels were especially concerned with apartheid, his later work engaged the new range of issues posed by life in a democratic South Africa.

A Dry White Season is opened with the unspectacular death of Ben Du Toit, who is a 53 years old white Afrikaner man knocked down on the road by driver. A death report has been published in only a few lines on the fourth page of the evening newspaper. Narrator puts it, the report of Ben's death is barely enough for a shake of the head. The narrator had been an old friend of Ben's from college and he had only recently encountered him again, two weeks before the accident, when harried and suspicious. Ben had called to him and he asked him to hold on to a pile of papers and stuff. On these papers, he had written it all down, he had told the narrator; they have taken it all from me. The narrator was confused by Ben's seemingly paranoid behavior, he had agreed to this request while assuring Ben that everything was fine, that all he needed was a good holiday. Two weeks later Ben turns up dead and the narrator is left with a mess of notebooks and papers and photographs. From these materials the narrator followed slowly painfully reconstructs Ben's story.

Ben Du Toit is the protagonist of the novel. He seeks his help, while investigating the death of his son during the Soweto Riots. He is a South African school teacher at a school for whites only. One day, the son of his gardener-Gordon Ngubene was beaten by the white police after he gets caught by the police during a peaceful demonstration for a better education policy for black people in South Africa. Gordon asks Ben for help. After Ben refuses to help because of his trust in the police, Gordon was caught by the police-Captain Stolz. After, Ben tries to find out more about the disappearance of his gardener by himself. He decides to bring this incident up before a court with Ian McKenzie as lawyer but he cannot do. After, he continues to act to support a small group of blacks, including his driver Stanley Makhaya, to interview others to find out what happened to Gordon. When Ben comes

fully into awareness of what apartheid means for most of his country's population, he finds that something has changed irrevocably for him because of this awareness, he says:

"The single memory that has been with me all day ... is [of] that distant summer when Pa and I were left with the sheep. The drought that took everything from us, leaving us alone and scorched among the white skeletons.

What happened before that drought has never been particularly vivid or significant to me: that was where I first discovered myself and the world. And it seems to me I'm finding myself on the edge of yet another dry white season, perhaps worse than the one I knew as a child.

What now?"

(Brink Andre: 2006, 163)

Gordon really dies in prison. An inquest is held and despite all evidence to the contrary, his death is declared to commit suicide. Throughout the life of Ben's efforts, possible witnesses are detained, shots are fired into Ben's living room, the police become more and more of a hostile presence in his life, and almost everyone he knows turns against him. The end of his life, he is able to find solace only with the black cab driver Stanley, a young British South African journalist also dedicated to the plight of non-white South Africa. Ben and Melanie fall in love, but Melanie visited England; she is denied entrance back into South Africa.

The white police notice their intentions and detain some responsible persons. To file a civil suit, Ben collects affidavits and hides the information at his house. Ben lets his son in on his plans. His son and his daughter both get to know the hiding spots and the police searched through Ben's house earlier, there is an explosion next to the hiding spot because the daughter betrayed it to the police, but the son saved the documents. Gordon's wife, Emily is killed when she refuses to be evicted from her home. Ben's wife and daughter leave. The daughter offers her father to get the documents to a safer place. They meet at a restaurant and Ben gives her the fake documents, which she delivers to the Captain Stolz. Instead of giving her the documents, Ben gave her a book about art. At the end, Ben is run over by Stolz. Stolz is shot by Stanley in revenge. This situation shows identity of non-whites and policy against them.

The novel ends with tragic speech of the narrator, who has taken it upon himself to assemble Ben's detailed but scattered notes, documents, and letters and he tells the story. The narrator recounts again his last meeting with Ben, Ben's paranoid state, and his insistence that the narrator take his writings so that the story will not die with him. He speculates on Ben's discovery of the burglary and the accident in which he is killed. And finally, having put the entire story together and presented it in the best. Narrator asks:

"Why do I go ahead by writing it all down here? Prodded, possibly, by some dull, guilty feeling of responsibility towards something Ben might have believed in: something man is capable of being but which he isn't very often allowed being?

I don't know.

Perhaps all one can really hope for, all I am entitled to, is no more than this: to write it down. To report what I know. So that it will not be possible for any man ever to say again: I know nothing about it."

(Brink Andre: 2006, 316)

The problem of how to contribute to the anti-apartheid struggle vexed politically committed white South Africans, especially the rise of the Black Consciousness Movement in the 1970s, which disdained any political activity of white do-gooders. As Ben du Toit realizes after being attacked by a group of black youths on the streets of Soweto in *A Dry White Season*:

“Whether I like it or not ... I am white. This is the small, final, terrifying truth of my broken world. I am white. And because I’m white I am born into a state of privilege. Even if I fight the system that has reduced us to this I remain white, and favored by the very circumstances I abhor.... [Yet] what can I do but what I have done? I cannot choose not to intervene: that would be a denial and a mockery not only of everything I believe in, but of the hope that compassion may survive among men.”

(Brink Andre: 2006, 304)

Like Ben du Toit, Afrikaner activists were in difficult positions often disdained on all sides of the struggle. The policies of apartheid was become less and less attractive for economic reasons in the 1970, apartheid was still widely seen as aligned with the will of the Afrikaner people, and prominent anti-apartheid activists. In the novel, Ben du Toit is eventually ostracized by every Afrikaner he knows, finding solace only among his black and his white British friends.

The Novel, **A Dry White Season** demonstrates Andre Brinks continuing refinement of his fictional technique which is based on racial theme. By telling the story in the words of apartheid writer has inherited Ben's papers, notes and evidence collected during his investigation, the narrative achieves objectivity, an almost documentary sense that both heightens its effect and moderates the occasional lapses into bathos. The complex portrait of Ben Du Tolt, is genuine compassion and sincere but misguided belief in the basic justice of the South African regime. It is an expose and a passionate appeal for social justice. The solution of apartheid is humanity and education. Andre Brink argues that one acts, one protests, his humanity are good to solve apartheid problem.

An Act of Terror (1991):

The novel-**An Act of Terror** was written by Andre Brink, it was published in 1991. It is an attempt to redeem the possibilities of Afrikaner identity through an exploration. Thomas Landman is the protagonist of this novel. He is a young news photographer from an old Boer family, he has become caught up in the struggle for racial justice. Landman's increasingly harrowing experience as a fugitive and his subsequent escape to Botswana. He joins an anti-apartheid group, loosely based on the African National Congress, who belongs to a resistance movement called the 'Organization'. He is involved in a failed attempt on the State President's life in which a number of innocent bystanders die. While attempting to flee South Africa after the assault, his accomplice Nina Jordaan is shot and killed by the security police on Jan Smuts airport.

“Even for the improbable they'd been prepared. . . . The single stupid variable they had not foreseen was the irascible traffic officer in the white patrol car who'd tried to book Nina for a smoking exhaust. . . . And who had lost his temper when she'd refused to pull up, and swerved in front of her.”

(Brink Andre: 1993)

Thomas is forced to go underground while he waits for the opportune moment to leave the country. The rest of the narrative is a study of his family, horrified by his act; the police brigadier obsessed with his pursuit and capture. He meets as he makes his getaway, friends and colleagues in the Organization and he has the two women in his life, Nina and Lisa. The former is a fellow terrorist, the latter, encountered by chance, links her destiny with his. He seeks shelter with Lisa Lombard, a casual acquaintance he met on a plane trip. After, it has become known that he is the terrorist involved in the attempt on the President's life, she flees with him up the West Coast in the direction of the Botswana border. Lisa dies in the confrontation with the security police when they finally try to cross the border, but the heavily wounded Thomas succeeds in escaping into Botswana. The novel was included a supplement in which Thomas records the history of thirteen generations of Landmans while recuperating in Lusaka. The mixture of fact and fiction rarely oversteps the constraints within which the traditional historical novel operates.

The novel's plot has an elemental simplicity. In 1988, the Organization plans to assassinate the President of South Africa, a booby-trapped car will stall in the path of his motorcade. But the plan does not work. The explosion kills half a dozen bystanders, one of the bombers gets gunned down at the airport. Landman finds his own escape route blocked. He goes underground. At first he simply lies low to visit his family, but as the days stretch into weeks, he is forced to take shelter, under an assumed name with a woman, he has met by chance. Eventually the police learn enough to put his name to the bombing and then it is not only false names but wigs and mustaches that keep him safe as he drives north toward the Botswana border, wondering, if the Organization will be able to smuggle him across before the police close in.

Many of the sections in Landman's voice are flashbacks. Some of these are effectively handled, especially those that recall Landman's career as a documentary photographer whose big exhibition on black township life. In a brief epilogue, Brink mentions some of the ways South Africa has started to change; he has little to say about the enormous complexity of the problems the country still must solve. A problem of South African novelists have long faced, that of writing toward a future that may render obsolete the very books, they have written in the hope of creating that future. Apartheid is reason of murder of Nina and Lisa. In this novel, The South African psyche is explored with the high intelligence and empathy, which the nature of terrorism is dissected combine to create a memorable political panorama. In which Landman wonders whether all the agony was necessary in view of the current rapprochement are inevitably anticlimactic.

Conclusion:

The Present Research Paper focuses government policy in apartheid perspective. In African Society, Black people always face this problem. Andre Brink depicts the role of a political intellectual, that apartheid is dangerous for South African Black people. The painful and offensive reality of South African Apartheid is appeared again and again in Andre Brink's novels. He sketched the pains of oppressed class of racism to keep away black people from the opportunity of economic, social rights of individual. The marginalized class is mentioned in their novels.

The purpose of the anti-apartheid is liberation of black people from the bad government policy. Black people must aware to get freedom in educational, economical, religious, cultural fields within a society and unite in the anti-apartheid movement for getting their fundamental rights. Since, Apartheid is curse for society and many massacres, riots and violence have been happened against Black people. This human being should not be discrimination in society and get freedom from exploitation. This whole Research Paper is trying to portrait the decline of apartheid system from society. Need of this research paper, apartheid and white government's policy should be understood by people, which is dangerous for country development. It can help to reader to learn Whites' worst policy, which keeps segregation to black people from society. Apartheid is the really bad condition of African Society, which is depicted through research paper. In fact, this is a resume of the research and contributes in the field of research studies.

Works Cited:

- Abrams, M. H. and Harpham, G. G. *A Handbook of Literary Terms*. New York: Cengage Learning India Private Limited, 2009.
- Brink, Andre. *A Dry White Season*. New York: Harper Perennial Published, 2006.
- Brink, Andre. *An Act of Terror*. Minerva: New Edition, 1993.
- Brink, Andre. *Rumours of Rain*. London: W. H. Allen and Company Ltd, 1978.
- Hornsby A. S. *oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. New York: Oxford University Press, 2010.
- https://en.wikipedia.org/wiki/A_Dry_White_Season.
- https://en.wikipedia.org/wiki/An_Act_of_Terror.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Rumours_of_Rain.

Library Knowledge Through Technological Innovations In Digital Age

Dr. Sarika G. Choudhari

RTM. Nagpur University

Hinganghat ,Dist Wardha Nagpur ,Maharashtra

Abstract :

This Paper outlines the integration of library knowledge through technological Innovations in Digital age. Now a day's emerging technology identify, evaluate and implement the current library services for example – mobile technology is rising, RFID technology.

India is the top two mobile users in world. In the library services challenges emerging out of library services and technological advancements has to be updated at regular times to complete the faster growing environment. The many primary mobile devices being utilized today for the purpose of information collection are the I-pad, I-phone, Android, Java, Windows Mobile. In modern times, the development and proliferation of digital libraries is giving rise information transformations in the generation, access, utilization dissemination and also the introduction of a novel technology. As well as now a days RFED technology is important, easier for us. RFID technology (Radio frequency indentation) reader is a device used to gather information. Which is used to track individual objects Radio Waves are used to transfer data from the tag to a reader.

Keywords :-

Technological Innovations, emerging technology, Mobile technology, RDF technology.

1) Introduction :-

The Waves of changes brought about by the developments in the information and communication technology has affected almost all areas of human activity and institutions. The availability of information in digital formats forced libraries to change as hybrid libraries which can handle both the traditional and digital information on sources. Cell phone is the constant companion for today's world. New generation is not ready to fritter away time to log into the mobile to communicate with the world. People use a cell phone as their primary interface for surfing the web, listening interface for surfing the web, listening to music, watching television, reading books, and interacting with friends. As most library users owing a mobile phone and increasing numbers of these being smart phones, it as time for libraries to take advantage of mobile technology. Mobile technology will be of great help to libraries towards strengthening their relationship and providing enhanced user. Oriented services to existing users. As today's cellular phones have more features and capabilities than ever before including MP3 players, picture messaging, streaming video and become more data capable. People need a computer to collect information. Libraries are social institutions connecting people with people and people with information They need to be aware of technological changes, peer forward, and prepare for the future of library mobile interaction.

Librarians must be commensurate with this trend and integrate themselves into the mobile if they wish to deliver enhanced user services.

2)Definition:

2.1 : Mobile Technology : Mobile Technology is defined as mobile code division multiple access technology (CDMA) has evolved rapidly over the past few years. Since the start of this millennium a standard mobile device has gone from being no more than a simple two-way pager to being a mobile phone, GPS navigation device embedded. Many experts argue that the future of computing with wireless networking Wikipedia defines "Mobile technology is a collective term used to describe the various types of cellular communication technology. Mobile is a simple and convenient available with everybody's hand this has many utility in transfer access any types of data via internet, infra-red and Bluetooth etc.

2.2 : RFID Technology : RFID Technology is defined as a radio frequency identification reader is a device used to gather information from an RFID tag, which is used to track individual objects. Radio waves are used to transfer data from the tag to a reader.

RFID the tag to a reader. Theory to bar codes. However the RFID tag does not have to be scanned directly, nor does it require line-of-sight to a reader. The RFID tag must be within the range of an RFID reader. Which ranges from 3 to 300 feet, in order to be read. RFID technology allows several items to be quickly scanned and enables fast identification of a particular product, even when it is surrounded by several other items. RFID tags have not replaced bar codes because of their cost and the need to individually identify every item.

3) Library knowledge through technological innovations are in Digital age.

3.1 : Mobile : Library knowledge through technological innovations are mobile PC, I-pad. Etc. In the teaching and learning mobile technology can be very efficiently used. As the strength of libraries is in supporting self-directed and independent learning libraries could play an increasingly important role in this mode of learning libraries could provide access to resources.

How to Work

- Mobile apps for library
- Mobile library site
- Mobile online public Access catalogue (MOPAC)
- Circulation services
- Reference Enquiry service
- E-mail and SMS service
- Current Awareness services and selective Dissemination of information service (As & SDI)
- Distribution of E-Resources through Mobile Site.
- Library maps and floor plans.
- Mobile data base
- Library crews, Events and Biogas
- Library hours and library tours
- Photo/video gallery
- Library instruction program through Mobile site.

3.1 : RFID Technology : RFID technologies in open libraries open # libraries hours and not to reduce staffed hours. The more open library concept is relatively RFID Radio frequency identification. Now a days libraries have extended their hours of availability, new forms of Self-Service of machines or software for different processes. Tools such as inventory readers. Fines payment or reception of returned materials are facilitating the user flow at the library and the staff's daily activity.

RFID (Radio frequency Identification) is the latest technology to be used in library theft detection systems. Unlike Me (electro envy) system, which have been used in libraries for decades, RFID-based systems move beyond security to become tracking systems that combine security with more efficient tracking of materials throughout the library, including easier and faster charge and discharge, inventorying and materials handling.

- What is RFED technology and how does it Work?

Passive RFID tags have no power of their own and are powered by the radio frequency energy transmitted from RFID readers. The signal sent by the reader and antenna is used to power on the tag and reject the energy back to the reader.

- What are RFID sensors?

A Radio frequency deification reader (RFID reader) is a device used to gather information from an RFID tag, which is used to track individual objects RFID is a technology similar in theory to bar codes.

However, the RFID tag does it require line-of-sight to reader.

- What is the Purpose of RFID ?

Radio frequency identification (RFID) is a technology designed to allow objects, animals and even human beings to be identified, located, and tracked using radio frequency signals.

- What is the function of REFI?

Function of a radio frequency identification (RFID) tagging system include internal control of fixed assets, internal control of expensed assets and theft prevention. The RFID system involves a tag and a reader. When scanned the antenna within the tag picks up the radio wave and sends a response back to the reader.

- Do RFID sleeves Work?

Even though the threat of RFID skimming is negligible, products that purport to block RFID Skimming have profit erased in recent years. These products range from RFID – proof jeans and back packs, most of them work by blocking the electromagnetic signal that RFID chips emit.

- Why was RFID Invented?

Many individuals contributed to the invention of the RFID, but Walton was awarded ten patents in all for various RFID related devices, including his key 1973 design for a “portable radio frequency emitting identifier.” This patent was awarded in 1983 and was the first to bear the acronym “RFID”

Conclusions:

- Progress in many of the basic computing and information technologies has been rapid in recent years, and the committee does not expect the pace of change to slow down in the foreseeable future. While some technologies are reaching maturity now, many

important technologies have enormous future potential. Cell phones have brought on a whole new age of technology. There is a growing influence of mobile technology in libraries. This trend will likely continue, and one way libraries can to make the library's website easily accessible via web-enabled mobile devices. It is essential that academic libraries keep up developments in ICT through the application of technologies into library services. Today's library patrons are free of the limitations of the desktop, computer, they are accessing information from a variety of device including cell phones, PDA, laptop and e-book readers But mobile technology is designed to help librarians develop a mobile library website use short message services, communication, and reach library patrons in a new and exciting way.

References:

- A complete – knowledge – audit – offers – an – examination – review – assessment – and/. (2014). Retrieved 12/17, 2017 from <https://www.coursehero.com/file/p6nku21/>
- Kumis, D (2016) .<https://de.slideshare.net/blodotaji/sesi-13-km-audit>. Retrieved 12/18, 2017, from <https://www.coursehero.com/file/p6nkuzll>
- A-complete-knowledge-audit offers-an-examination-review-assessment-and/
<https://princh.com/current-technologytrends-in-libraries/#.XR7c70gzblu>
- <https://www.rfid-library.com>
- <https://www.technopedia.com/degination/26992radiofrequeny-identificatin-reader>
- Grove, G(2009) . knowledge audit concepts, Processes and practice.
<https://www.160bycom>
<https://www.course-hero.com/file/p6nku2//>

Need of Self-employment in Present Time

Sunil M. Kawade.

Assistant Professor.

Lt. Vasant Rao Kolhatkar Arts college, Rohana, Tha- Arvi, Dist-Wardha

Abstract:

The definition of self-employment is 'starting and running a successful business or social enterprise'. Many famous companies began this way as visionary men and women patented an invention, created a company or registered a brand. Although an excellent business idea plays a key role in the ultimate success of a business the application of the idea will ultimately decide its fate. Self-employment is sometimes the only option if you wish to pursue a specific career path. certain legal and medical professions, and the creative and performing arts are all sectors where self-employment or freelance work is the typical mode of operation.

Keywords: self-employment, business, Trainings.

Introduction:

Half of India's 473 million workers (51 percent in 2013) are self-employed. For most, self-employment is made up of casual work, being the main way to find employment. This is particularly true in rural areas. However, around 15 percent of people are in salaried positions working for themselves, illustrating the importance of entrepreneurship. Two-thirds (66 percent) of the Indian self-employed are positive about retirement, on par with the global average. They feel particularly responsible for making sure that they have sufficient income in retirement (84 percent compared to 75 percent globally) and 83 percent say that they are aware of the need to plan financially for retirement (compared to 72 percent globally). Most workers in developing countries are self-employed in developing economies, as noted, many poor people—often a majority—are self-employed in both urban and rural areas and inside and outside agriculture. The self-employed include own-account workers and contributing family workers. Own-account workers are self-employed individuals who do not employ others. Contributing family workers are those workers who hold self-employment jobs as own-account workers in a market-oriented establishment operated by a related person living in the same household.

Following are the characteristics of self-employment:

1. Self-employment involves doing something on one's own to earn one's livelihood.
2. It involves ownership and management of activities by a person although he/she may take the help of one or two persons to assist him/her. Thus, self-employment may provide employment to other persons as well.
3. In self-employment, the owner alone has to take the profit and bear the risk of loss. So, we find a direct link between the effort and reward in self-employment.
4. It requires some amount of capital investment, although it may be small.
5. In self-employment, a person is free to take decisions in respect of running his business profitably and avail of any opportunity that may come up for expansion of

his business. It gives complete freedom to work as per one's own will and within the parameters of the prevailing laws.

Keys for Self-employment:

Two key policy planks in the fight against global poverty should be raising the returns to self-employment and creating more opportunities for poor people to transition from self-employment into higher paying wage employment. Four interventions appear to be particularly effective and could guide efforts to improve employment opportunities for the poor:

- focusing economic growth on improving the earning opportunities of the poor;
- creating off-farm employment opportunities;
- training people for wage employment; and
- Making microcredit affordable.

It is a lifestyle choice achievable by:

- Setting up a business, either on a full-time basis or alongside a part-time job;
- Working as a freelancer or contractor;
- Buying into a franchise.
- Reasons why people choose self-employment may also include:
 - The desire to sell their skills and/or expertise;
 - The desire to prove an idea;
 - Because they relish the challenge;
 - Wanting to generate a second income stream;
 - Reaction to an ill-informed first career decision;
 - Peer or family pressure;
 - A feeling that there are no other options.
- Self-employment has its benefits and risks.

The benefits of self-employment:

- Freedom
- Being your own boss
- Earning more money (possibly becoming rich)
- Working fewer hours
- Independence
- Variety and choosing work you enjoy

Conclusion:

Self-employment has become a major interest for economists and policy makers in recent decades. This paper has established that the reported motivations for choosing self-employment are highly multi-dimensional, revealing very considerable heterogeneity within the self-employed as a group. In very broad terms the different motivational dimensions can be summarized as relating to the existence of opportunity to start of business, the nature of an individual's profession (if they have one), the desire for a particular lifestyle and need to balance family commitment with working life, and finally the opportunity afforded by having resources available to support a new business venture. Hence self-employment not only can developed itself it can also developeds nation economically strong

References:

- [1] World Bank. Poverty and Shared Prosperity 2018. Washington, DC: World Bank, 2018.
- [2] Fields, G. S. Working Hard, Working Poor. New York: Oxford University Press, 2012.
- [3] ILO. World Employment Social Outlook 2018. Geneva: ILO, 2018.
- [4] Fields, G. S. Confronting Africa's Employment Problem. Background Paper Prepared for the African Development Bank's Program on Jobs in Africa, 2018.
- [5] Banerjee, A. V., and E. Duflo. Poor Economics. New York: PublicAffairs Press, 2011.

Identity Crisis And Poverty In English Literature

Dr.Hitendra B. Dhot

Assistant Professor of English

Adarsh Arts and Commerce College, Desaiganj (Wadsa),
Dist-Gadchiroli. (M.S.)

Abstract :

Indian writing in English, particularly the fictional works of 20th century noted writers like Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, Raja Rao reflect the contemporary society and are replete with authentic and bold depiction of the hypocrisy of the upper castes and miseries, humiliations and sufferings of Dalits and other lower castes of the Indian society. Among the modern Indian writers in English award winning writer Aravind Adiga has continued the stream of the realistic depiction of exploitation, miseries and humiliations of the marginalized classes and their struggle for identity in his fictional works.

Keywords : Crisis, Identity, Poverty, exploitation, Miseries, Humiliations

The present paper is an attempt to critically evaluate the issue of identity crisis and poverty in the writings of Aravind Adiga. Aravind Adiga is a realist. He takes it a challenge to write about India he knows and lives in, and always exposes her real face. Aravind Adiga has raised very vital issues such as religious fanaticism, social discrimination on the grounds of caste, religion, class and gender, poverty, oppression, injustices, occupation and preoccupation that were prevalent in pre-independent India and are so even in modern contemporary India. Through his writings he has tried to raise the banner of equality, freedom and justice by arousing the conscience of the marginalized against the degrading social practices, to change or break the shackles of so-called immoral and irreligious norms which their forefathers and fathers passively accepted as their lot and never opposed the oppression and injustice.

Adiga's 'The White Tiger' (2008), is Balram's confession of his murdering the master. "The novel tells the story of a bitter and disenchanted chauffeur in Delhi who slits his employer's throat."¹ Balram, a boy born in the poverty-stricken family of Vikram Halwai, a rickshaw-puller, belongs to a small village of Laxmangarh. Adiga depicts this place as dark India, where the landlords own all the good agricultural land and exploit poor, innocent downtrodden mercilessly. Balram always saw his father shirtless, standing behind the tea-shop drinking tea and thinking as the rickshaw-pullers were not allowed to sit on the plastic chairs put out for the customers.

Balram's father, a man of honour and courage, different from the rest of his family members, chooses to pull a rickshaw rather than to beg at landlords for some work. He wants to save Balram from the same desperate fate, and insists him to read and write. As he says, "How many times have I told you: Munna must read and write!" (P.28) and also that "My whole life, I have been treated like a donkey. All I want is that one son of mine – at least – should live like a man" (TWT P. 30). Balram has been endowed with certain qualities. He is sharp and quick at learning. As the school inspector remarks at his quick

and sharp answers, “*You, young man, are an intelligent, honest, vivacious fellow in this crowd of thugs and idiots*” (TWT P. 35). The lizard incident in the school is so frightening for him that he leaves the school forever. Even at the tea-shop, where he works later on, he learns a lot by spying every customer at every table, and overhearing everything they said.

Adiga shows that these down castes people aspire for certain things. They really possess qualities, prerequisite for such aspirations. Their struggle is for their identity, to be known by their qualities and not by their birth. Their poverty and low caste are the barriers in their way of progress. Balram wants to learn car driving after his father’s death, but his poverty stands in his way. The amount of only three hundred rupees is not affordable on his part. And last his Halwai caste comes in his way of learning car-driving and getting a job as a driver. After coming to Delhi Balram has to plead here and there to get the job as a driver. He gets a chance at Mr. Ashok as his chauffeur only after his caste, family background has been closely scrutinized. Balram is made to work as a servant, deprived of driving, even touching the Honda City. He sleeps on a floor and is not allowed to talk freely with his brother, who comes once a month to take money. He has to dip and lift both feet of Ashok’s father in hot water and then massage them, has to clean his spittoon, has to play cricket with any brat in the household at their demand, has to wash their two dogs and dry their skin, and has to be ever ready to bow down at the call of his masters.

Balram is a true tiger. He cannot tolerate much longer the life of humiliation and quickly acts to change his lot and shape his fortune. He finds himself trapped in the Rooster Coop. He not only dreams of escaping the miseries and humiliations but acts on his plan. As no other way is left, he murders his master and runs away with seven lakh rupees. His deed of murder and robbery can be justified as most needed in changing his destiny. As he says, “*Why not? Am I not a part of all that is changing this country? Haven’t I succeeded in the struggle that every poor man here should be making – the struggle not to take the lashes your father took, not to end up in a mound of indistinguishable bodies that will rot in the black mud of Mother Ganga?*” (TWT P. 318) With that money he does the things that rich and established people do. He bribes the police, and gets over with the case of murder registered against him and takes the help of men in uniform to get his business going. With sixteen drivers, twenty-six shining new Toyota Qualises, garages, machines, paid-off policemen and silver Macintosh laptop of his own he certainly becomes the boss of light, enjoying every bliss of life.

In his second book ‘Between the Assassinations’ (2008), Adiga shows how people are ridiculed, demoralized and treated as less human in nature on caste, class and religious basis through compelling and heart-breaking tales of the protagonists like an illiterate Muslim boy, Islamic terrorist, a Dalit bookseller, a rich, spoiled, half-caste student. Through the story that Ramkrishna, a Dalit bookseller, Adiga projects the real Indian social structure of the time in which people of certain castes were entitled only for traditional occupation. The Dalits, particularly were made to serve all the upper castes and their traditional occupation was to take the human shit out of the houses of rich landlords. All day long his father had to hang around the black wall of the landlord’s house, waiting for the smell of human shit. As soon as he smelled that smell, he came up to the house and waited with bent knees. Then as soon as he heard the sound of the boom-box closing, he used to run to the well, pull out the chamber

pot through a hole in the wall, empty it into the rosebushes, wipe it clean with his loincloth and insert it back into the wall before the next person came to use the toilet.

The story of Ramkrishna, brings out the factual position of Dalits in modern contemporary India. He shows how social upliftment of the lower classes has always remained a mere farce. Like Balram, Ramkrishna doesn't want to live a life of humiliations and die with the same fate as his forefathers, as he says, *"I just love books; I love making them, holding them, and selling them. My father took out shit for a living, sir; he couldn't even read or write. He'd be so proud if he could see that I make my living from books."* (BTA p. 44). However the lower classes are almost denied all means to prosper. The rotten system doesn't allow him to live and die in a different way than those his forefathers. He has been arrested many times for selling photocopies of the books at discounted rates. Poor and low caste people like Ramkrishna are inhumanly treated inside the police stations. The police inspector invites the lawyer for the publisher and bookseller to the police station. Both they drink wine till midnight, mercilessly beat the lower caste Ramkrishna at their whim. Ramkrishna's book selling daughter is molested with the double meaning comments. Ramkrishna is abused with comments such as, *'That fucking untouchable's son, thinking he's going to photocopy The Satanic Verses. What balls.'*

After Independence all castes are given equal rights and entitled for equal identity. However, in India it is the caste that gives man an identity in the society that may be an identity of pride or humiliation. A person is recognized on the basis of his birth and not on any other ground. Through the story of Shankara, a lower caste school boy, Adiga projects that a lower caste person's identity doesn't change even after he becomes rich. He is treated with the same humiliation rather than with nobility. Shankara has been caned by his teachers and threatened by the headmaster to be suspended and expelled. Tired of such humiliations he even thinks to convert to Christianity as Christians have no castes and every man is judged by what he had done with his life. His father, a Brahmin had married his Hoyka mother. Shankara, as a result gets a very embarrassing identity in the society; neither a Brahmin nor a Hoyka. He would always remain a bastard. Shankara finds no way to wipe out this deep rooted caste system and hence to the humiliations on that ground. Shankara is left with no other alternative than to take revenge against the caste biased society by exploding a bomb in his school. He justifies that he has *"burst a bomb to end the 5,000 year-old caste system that still operates in our country. I have burst a bomb to show that a man should not be judged, as I have been merely by the accident of his birth."* (BTA p. 59) As such, the protagonists in his books want to change their fate but are mercilessly betrayed by fate.

Adiga's story of Jayamma again projects the issues like poverty, class superiority and ever widening gap between the rich and poor. He shows while the lower classes are almost denied all means to prosper, even within the upper castes the poor remain poor. When it is the matter between upper and lower castes the upper castes always claim superiority over the lower castes. When it is the matter within upper castes the rich ones claim superiority over the poor of the same caste. The poor can never consider equal with the other counterparts who are rich. The story of Jayamma is a saga of never ending sufferings on the part of poor irrespective of caste. Though she belongs to Brahmin caste, she has to suffer from the perpetual misery. Jayamma is one of the eleven children. Being poor, her father was unable to

afford the expenses of his daughters. The gold saved by him is enough for only six daughters to be married off. The rest three were to stay barren virgin for life. From the age of ten, Jayamma has to work from one town to another to cook and clean someone else's house. At the advocate's house, she works as a cook. Being a Brahmin she hates Shaila, another servant-girl for belonging to lower caste, refuses to share a room with her in the servant's quarters, and prefers to stay in the room of seven feet by seven feet with a little space in between the shrine and the rice bags. She believes that the lower castes like Shaila have no right to read and write and so the advocate's move of teaching Shaila a violation of the rules of caste system.

The story of Jayamma's sister Ambika, married a rich doctor's son is another story of the exploitation of poor by the rich. On the wedding night Ambika discovers that she has married a man with advanced tuberculosis. After his death, however, his mother tells a lie to the villagers that Ambika, due to some black magic, was cursed and became the cause of her son's death. As a result no one in the village agreed to marry the remaining sisters. Jayamma thanks god for keeping her virgin.

The story of Ratnakar Shetty shows how a poor man has to struggle for his survival in contemporary India. Ratnakar Shetty, the poor father of three daughters, works day and night to save money for their dowry. He sells the pills as sexologist and alsobooks, pens among other things while coming home in the bus. Although he saves for his first daughter, he is worried for the next two. When his first daughter is about to be married off to a young boy, Ratnakar discovers that the boy is found with mysterious disease due to visiting prostitutes and the wedding is cancelled.

Aravind Adiga's books show that even in Independent India the identity of the poor and low caste people have not been changed, despite their struggle to do so. However, the high class-caste people of those old days have now become more rich and powerful with all means at their service so much so that today the rich drunken can hit the poor and powerless like a stray dog and drive away or the rich Pinky madam can recklessly drive the car and hit and kill a child on the road and her family can plan to put the blame on Balram's shoulders. The attempts like exploding a bomb in his school by Shankara, and that of Balram's hatching a conspiracy and murdering his rich master, are nothing but the desperate outbursts provoked by the inhumanity of the rich high class towards the poor. Balram's materialistic achievement might not bring any change in the dark fate of people from darkness, in general, or his family, in particular, nor that of Shankara's bombing can change the attitude of high castes towards the lower castes. However, we must admit that Balram and Shankara are left with no other alternative than to rebel to change, at least, their own identity.

References and Works cited:

1. Amitava Kumar, '*Authenticity and the South Asian Political Novel*', the Boston Review (Via quartsdaily) October, 20,2008.
2. Adiga, Aravind, *The White Tiger*, Harper Collins Publishers, India, 2008.
3. Adiga Aravind, '*Between The Assassinations*', Free Press, New York, 2008.

Delnet: Developing Library Network**Dr. Rajendra A. Pahade**

Librarian

S.B.Jain Institute of Technology, Management and Research Nagpur.

Abstract :

In this paper includes the recent information available in the libraries connected with DELNET as well as importance of DELNET, its services, resources, publications, research, project thesis and dissertation etc.. This information is very useful to all type or subject related researchers, scientist, engineers, professors, subject experts etc. The main aim of this paper is to provide as knowledge centre to LIS professional for enhancing better library services to users.

INTRODUCTION:-

Due to an explosion of electronic resources in the form of journals, books, newspapers, magazines, data, images music and other audio, video etc, it has become essential for libraries to store information electronically to provide electronic services to user up to their door. Libraries have evolved from paper based storehouse of books and journals into distributed network of electronic information and knowledge. The Libraries along with their traditional holdings have now added various types of electronics information resources like E-journals, E-books, Full text databases, E-reports, CD-ROM and DVD ROM databases, and Internet resources as described. Libraries have started subscribing above these e-resources because of their multidimensional features compared to the print sources. DELNET is played a vital role in the field of technical education. DELNET has been actively engaged with the compilation of various union catalogues of the resources for member libraries. It has already created the union catalogue of books, journals etc.

DELNET (Developing Library Network)

DELNET is a non-governmental resource sharing library network in India. Started in 1988 at the India International Centre in New Delhi, it was registered as a society in 1992. It has been receiving support from the National Informatics Centre, Ministry of Communications and Information Technology.

The main objectives of DELNET are to promote resource sharing among the Member-Libraries by collecting, storing and disseminating information and by offering networking services to users; to undertake scientific research in the area of information science and technology, create new systems in the field, apply the results of research; offer technical guidance to Member-Libraries on collecting, storing, sharing and disseminating information; coordinate efforts for suitable collection development and reduce unnecessary duplication wherever possible; facilitate and promote delivery of documents manually or mechanically etc.

OBJECTIVES

Its main objectives are to:

- 1 Promote sharing of resources by interlibrary loan among the member libraries in through computerized networking to effect maximum use resources and offer better facilities for users.
- 2 Assist member libraries in cataloguing of books, serials, non-book materials and in catalogue production.
- 3 Coordinate the efforts at collection development and ensure minimization of duplication.
- 4 Establish referral centers to monitor and/or facilitate catalogue search and maintain a central on-line union catalogue of books, serials and non-book materials.
- 5 Facilitate and promote delivery of document manually or mechanically.
- 6 Develop specialist bibliographic databases of books, serials and non-book materials for search and access
- 7 Develop databases of projects, specialists and institutions.
- 8 Possess and maintain electronic and mechanical equipments for fast communication of information and delivery of electronic mail.
- 9 Coordinate with other regional, national and international networks for exchange of information and documents to the users.
- 10 Undertake publication of newsletter and/or journal devoted to networking and sharing of resources.

THE RESOURCES

1 Union Catalogues and Databases: DELNET offers access to more than 100 lakh records of books, periodicals, articles, theses and dissertations, video- recordings, sound-recordings and other databases. These are accessible worldwide through the Web. Any registered user of DELNET can search these databases through their allotted login and password.

A Union Catalogue of Books: DELNET maintains an online union catalogue of books available with its Member-Libraries. The union Catalogue is continuously updated and is growing in size. It can be accessed by author, title, subject, conference, Series, etc. and also Boolean Operators can be used. It contains about 1, 62, 59492 bibliographic records at Present. Inter-library loan requests for books are placed online. Requests are also received through e-mail.

B Union List of Current Periodicals: DELNET has created union list of current periodicals in science and

technology, social sciences and humanities. This database is available online. It lists 35990 titles of

periodicals, both national and international and is regularly updated. It is a major source for Document

Delivery Service for articles.

C Union Catalogue of Periodicals: DELNET maintains a union catalogue of periodicals, which, besides

bibliographic details, contains full holding data of the libraries. At present, the database contains 20,235

records.

D Database of Periodical Articles: The database offers bibliographic details of articles which can be searched

under title, author and compiler name of the periodical and subjects. The database is updated from time to time.

It is extensively used by the researchers and scholars. At present the database contains 922042 records. Also,

articles not listed in this database are arranged as per the requests of Member-Libraries.

E CD-ROM Database: A union list of CD-ROMs available with the Member-Libraries is also offered to users. It

has 22234 records.

F Union List of Video Recordings: The Union list of video recordings available with Member-Libraries has

about 6000 records.

G Union List of Sound Recordings: This union list consists of sound recordings available with Member-

Libraries. This database has 1025 records.

H Theses and Dissertations: The Union List of Theses and Dissertations submitted to the Indian Universities

covering various subjects is also offered to users. This database has 70,293 records.

2 DELNET Also Provides Access to:

- A Cambridge Dictionaries Online
- B Networked Digital Library of Theses and Dissertations
- C GISTNIC Databases
- D MEDILINE & other databases of NLM
- E U.S. Patents: Full Text
- F Full Text Medical Journals
- G Full Text Engineering & Technology E-journals
- H Open Access Journals.

3 Software

DELNET offers software solutions to libraries for library management and retro-conversion purposes. These

software are based on MARC-21, AACR-II and LCSH standards. DELNET software products are created to

enable libraries to automate their libraries. This software performs necessary and sufficient operations.

DELNET provides DELPLUS Software free of charge to the member-libraries for Library Automation

purposes. It has Acquisition, Cataloguing, Circulation, OPAC, Report Generation modules and can also be

integrated in using DELNET software products are advised to get in touch with us.

THE INFORMATION SERVICES

A Access to Union Catalogues and Databases : DELNET offers online access to the union catalogues and

databases listed above. This union catalogues; union lists and databases are updated on a regular basis and so

grow in size. DELNET has introduced an online facility for uploading of the library databases to DELNET for

merging in the centralized Union Catalogues.

B Interlibrary Loan and Document Delivery Services: DELNET offers Inter-Library Loan and Document

Delivery Services to its member-libraries. ILL requests can be registered online for books. For the resources not

available in the union catalogues and journal articles database, requests can be sent to DELNET through E-

mail. DELNET has also prepared ILL guidelines for use by member- libraries. The ILL/DDS services are quite

popular among the member-libraries in and outside India.

C Retro-Conversion: DELNET undertakes retro-conversion projects selectively.

D Reference Service: DELNET maintains a referral centre which provides reference facilities to member-

libraries.

E Professional Training: DELNET arranges tutorials, workshops, lectures, and training programmes every year

from time to time. Professionals interested in getting training a DELNET can asks for the list of training

programmes in India.

F NACLIN (National Convention on Knowledge, Library and Information Networking): The details about

NACLIN are available at www.delnet.nic.in and www.naclin.org

G Technical Support: DELNET adopts the latest dependable technologies in Information Science. This helps

libraries to get advice from DELNET in order to adopt technologies that emerge periodically. It saves expenses

and time of the Member- Institutions. DELNET also offers technical advice to Member-Institutions in the

selection of hardware, software, Communications links, etc. and solves technical problems faced by Member-

Libraries from time to time.

H Database Creation: DELNET advises the participating libraries on the creation of bibliographic databases, as

we consider that for effective networking, standard bibliographic data should be available in machine-readable

form with the libraries. Periodic meetings are organized to discuss the problems being faced by Librarians.

PUBLICATIONS

A NACLIN Proceeding: The proceedings of the national Conversation on Knowledge, Library and Information

Networking (NACLIN) is published every year since 1998. The volumes are available on sale and twenty

percent discount is given to Libraries.

B DELNET Newsletter: The DELNET Newsletter is published to spread the message of library networking and

increase the awareness about latest developments in this field. The Newsletter is also a forum for

communication on the advances, achievements and needs of the modern-day libraries and their services.

C Director's Reports: Director's Reports is published every year since 1993.

D Other Publications: Important publications based on seminars and researches are published periodically.

RESEARCH

DELNET conducts research in the following areas:

A Use of International Standards : DELNET was the first to introduce in India the use of MARC 21 standards

among the libraries. Special training programmes are organized from time to time in the use of MARC 21

Standard.

B Open Source Software: DELNET gives training in the use of Koha –an open source library system and space

for building digital Libraries. DELNET also offers consultancy to libraries in implementing these Open Source

Software.

DELNET INITIATIVES

A Networking of AICTE Approved Institutions: DELNET signed an MOU with the All India Council for

Technical Education (AICTE) in 2001 to modernize and network through DELNET all libraries of the technical

institutions approved by AICTE in the country.

B National Bibliographic Database: DELNET undertook the compilation of the National Bibliographic Database

as a pilot project with the support of the Department of Culture, Government of India in 1998. Records were

created in Tamil, Punjabi, Sanskrit, Bengali and English.

C Knowledge Centre: DELNET promotes the establishment of Knowledge Centers.

Conclusion

The main aim of the DELNET centre is to provide resource sharing among member libraries which connected with DELNET .Collecting all types of electronic data and store in their server for providing digital library services to user libraries as well as scholar, scientist, engineer's and professors etc. DELNET should be connected to all other metro politician network (Mumbai, Madras ,Calcutta and other cities) through recent network technology. DELNET should be very low cost membership to non member libraries to maximum usage of DELNET

Consulted References

- 1) Aadhawan ,Omesh, Management of Digital Library,Jaipur: oxford Book Company,2010.
- 2) Ashraf,Tarik and Sharma Jaideep,Developing Sustainable Digital Libraries Newyork :Information Science Reference ,2010.
- 3) Avasia, Maya (2001). "Electronic Resources: Collection development", proceedings of caliber 2001.
- 4) Chandel A S, Saikria Mukesh (2012)."Challenges and opportunities of e-resources", annals of library and information studies, vol. 59, sept. 2012, pp. 148-154.
- 5) Deverajan, G., Information Technology in Libraries. New Delhi: Ess Ess Publication 1999.
- 6) Johnson Sharon, Evensen Ole Gunnar, Gelfand et. Al. (2012) "Key issues for E-Resources collection development. A guide for libraries", international federation of library association and institutions.
- 7) Jurasek, Karen. (2008). Trends And Challenges before the future academic library professional that will shape the future of academic libraries.
- 8) Jankiraman,c.,Digital Librariries Delhi:Pacific Books,2011.
- 9) Kaul, H.K., Library Resource Sharing and Networks. New Delhi: Virgo Publication 1989.
- 10) Kumar, P S G., Computerization of Indian Libraries. New Delhi: B.R. Publication, 1987.
- 11) www.delnet.nic.in

Poverty and Suffering in Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve**Asst. Prof. Sanjay A. Diwekar**

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Abstract:-

This research paper is an attempt to examine the poverty and suffering in the novel 'Nectar in a Sieve,' (1954) written by Indian English Novelist Kamala Markandaya. It represents the poor peasant's life of Nathan and Rukmini, who are deeply rooted in the land, where they sow, transplant and reap in the soil to feed their children. The happiness of the family depends on the harvest and adequate rains. It is the nature, which plays a role as constructive and destructive but, here in the form of destroying the crop, in the form of heavy rains, and sometimes in the form of drought. Tannery, on the other hand, is the form of industrialization, which corrupts the pleasant, quite and tranquil life of village. It has created the places of noise, crowds and pollution. They have to lose their children because of hunger and starvation. They are dispossessed from the house which is built by Nathan with his own hands. They have to shift in search of food as the soil denies them from the village to the city.

Keywords: - Poverty, Suffering, Rootlessness, Identity, Alienation, Displacement.**Kamala Markandaya - a Realistic Novelist:-**

Kamala Markandaya is the best Indian English Novelist, who endeavors to draw the consideration of perusers with the subject of neediness and enduring, one of the focal issues of Indian culture. She is outstanding for the portrayal of the lives of the destitute individuals in the conventional Indian culture. She is a practical author as she has seen with minute subtleties the rustic and urban existence of the Southern piece of India. She has indicated social worry with extraordinary subtleties and handily delineated destitution, persecution, unfairness, misuse, enduring, burden with multi-shaded blossoms in her novel Nectar in a Sieve (1954).

Rukmini a Narrator and Protagonist:-

In Nectar in a Sieve we see poor laborer's life of Rukmini and Nathan. Rukmini is a storyteller and protagonist of the novel as the story spins around her from start to finish. She is a little girl of a town headman, who instructed her to peruse and compose. She is the most youthful of her sisters-Shanta, Padmini, Thangam. Rukmini at twelve years old is compelled to wed with sharecropper Nathan on the grounds that her father position diminishes after some time. She is sickened with the circumstance when she finds the cottage is having loaded with mud. However, when she comes to realize that the cottage is worked by her significant husband's own hands. She adulates him for this deed. She needs no new house however just loves that is showering on her by her better half and says that she is cheerful in his organization. She doesn't submit any question yet prepared to receive the circumstance and constantly prepared to confront the condition which emerges around her. She believes that it is a place of adoration where she has brought forth her youngsters.

Tannery disturbances the tranquility of village life:

At the point when a tannery is manufactured close by the town, the unsavory changes go to the town life. She gets a stun as tannery – a sort of industry. She becomes appalled what changes tannery has done in the town, seeing groups and commotion all over. She believes that the tannery has changed quietness, tranquility and peacefulness of her town. She is awfully stunned. She is upset to see clamor, smelling scents and groups. It is a direct result of a tannery that has changed the customary town life. Rukmini's two elder children who work in the tannery and they help the family a lot with their wages however are in the long run excused for being instigators in a work strike.

Nature plays destructive role:-

Rukmani respects nature is everything for her since everything relies upon it. It appears that the joy of her family relies upon the reaping and adequate downpours. Nature is assuming a critical job through annihilating the harvest, at times as substantial downpours, and now and then as dry season. The year they mastermind a decent marriage for Ira, rainstorm downpours demolish their harvests. Ira forfeits her sparing to purchase nourishment for the family. The family goes hungry. They sell a large portion of their assets just to pay half of what they owe the landowner for their rent. Diminished to scrounging for roots and leaves, the family starts to debilitate and starve. She doesn't get over the stun given ordinarily. Subsequently family experiences the ill effects of starvation and destitution.

Nathan's frustration and disappointment:-

Nathan imagines that his children could turn out to be acceptable ranchers, yet now they are utilized in the tannery. He is by all accounts upset seeing his children working in the tannery as opposed to cultivating. His two oldest children work in the tannery and his next child likewise does likewise and follows the way of his sibling. The third child goes to Cylon looking for work. His fourth child goes to the city looking for an occupation as a hireling. He has no children left to work the land.

Calamities and Deaths in the family:-

Rukmini's fourth child Raja is murdered taking calfskin from the tannery since he can't endure starvation and craving. Kuti (last child) additionally experiences the most craving and Ira whores herself to take care of him. In spite of her endeavors, he dies. Rukmini can't endure the passing of her child Kuti, who is removed by brutal demise. She laments for him and torments as Nathan feels. She is the evidence to see the cataclysms and passing which comes in a steady progression. Nathan also dies due to strain.

Ira becomes a prostitute because of hunger and starvation in family:-

Ira is the little girl of Nathan and Rukmini, who is a reasonable, appealing and intriguing kid. She is hitched with a man who is picked by her folks. She is taken back to her parent's home by her better half since she is an infertile lady. Ira additionally comes to realize that she has carry on with her rest of life in her parent home however over the span of time her desolateness is restored and needs to go to her husbands. In any case, her husband has just taken a renewed person. Ira talks nothing and lets it be known as it is her fortune. Ira turns into a whore and offers her body to buy milk for her destitute sibling Kuti and tries to save his life from death. Ira turns into a whore in an antagonistic condition, yet she never gets

embarrassed about it and she thinks of it as very good on the ground of sparing her sibling. It is Ira who is resolved not to permit her sibling to hunger.

Shift from Village to City in search of food:-

She can't endure the circumstance when her home is taken by the proprietor before her eyes. She has seen her wonderful dreams of her family and considers the house as it is a paradise for her. She is additionally stunned to realize that her husband is discarded the land on which, he strived for a long time under the fantasy of possessing up. The family encounters its most noteworthy misfortune when the land operator tells Nathan and Rukmini that their territory has been offered to the disdained tannery. Nobody else will rent land to a man as old and sick as Nathan and Rukmini. Nathan and Rukmini are powerless. They should leave their home of thirty years to live with to their child Murugan in the city. They leave Ira and their grandkid under Selvam's consideration. They are starving and discover no nourishment to get by in the town. They move from town to the city looking for nourishment and their child Murugan, where they locate Murugan's little infant is so slim and starving. They can't force upon their little girl in-law and they come back to the sanctuary, where they disseminated every night to the desperate. They work in the city as a stone breaker in a quarry. Nathan keeps on working in the quarry regardless of his fevers and chills. She discovers Nathan crumbled in the mud in the road. He dies in her arms after reminding her of their happiness together due to strain.

Conclusion:-

The tannery is the main cause that creates a disturbance in the peasant's life. It is the symbol of industry, which is one kind of gift for the development of the nation, but on the other hand that disturbs the tranquility and peace of the village. It is the loss of innocence and human potentialities. The urban world of the tannery is the world of science, industry and technology. Technology has corrupted the minds of human beings and as a result people have become estranged personalities in the world. Peasants are being oppressed even though they are struggling for their rights, and they are not able to express their suppressed voices. Rural India struggle is a lot but natural disastrous suddenly collapsed their crops and pushed them into abject poverty, they have a huge problem of starvation so, they do any profession to survive their family but some ill effective evil powers try to destruct their efforts. Rukmani's greatest delights are her children and her relationship with her kind husband. Rukmani's sole aspiration is to keep her family together. But the family is shattered because of hunger and starvation. Her sons Raja and Kuti are no more because of hunger and starvation. Her daughter Ira has to become a prostitute because there is no food to eat. Her husband also dies because of a lot of strain. Her remaining sons have dispersed to find their fortune elsewhere. Thus, we see the characters in the novel suffer because of poverty and suffering.

References:

1. Kamala Markandaya, *Nectar in a Sieve*, New York: Signet Books, 1954.
2. Stephen Ignatius Hemenway, *The Novel of India (Vol.2: The Indo- Anglian Novel)*, Calcutta; Writers Workshop, 1975, 52.
3. G.R. Taneja, "Deconstructing Feminism: *Nectar in a Sieve* and the Phenomenon of change," *Indian Women Novelists, Set, II, Vol. II*, ED. R.K. Dhawan (New Delhi), 1990. 143.
4. K.R.S. Iyengar, *Indian Writing in English*, New Delhi: Sterling Publishers, 1985.435.
5. Niroj Banerji, *Kamala Markandaya: A Critical Study*, New Delhi: Kitab Mahal, 1990. 25.

Importance of First aid for sports Injury

Prof.Tushar S.Jumde

Asst.Professor

Mahatma Jyotirao Fule Sharirik Shikshan Mahavidyalaya Mohpa Road ,Umred

Abstract:

Injury in a sportsman may be occupational risk and also injuries are an accepted risk in most sports inflamed directly by athletic activity, or may be incurred in normal every day activities. Modern competitions carry with them simultaneously the risk of injuries too. Physical education and sports activities demand sufficient knowledge of first aid since participation in sports involves variety of movement which some time lead to variety of injuries. The immediate assistance provided to the victim of an injury illness or accident before the availability of a skilled medical assistance of doctor is called first Aid.in this paper focused on importance of first aid for sports injuries.

Keywords: Injury, first aid, sports

Introduction:

Sports injuries are a common occurrence whether you are playing in professional or amateur athletics. Especially for young children sports injuries are likely to occur during athletic competition. Physical education and sports activities demand sufficient knowledge of first aid since participation in sports involves variety of movement which some time lead to variety of injuries. Therefore, who sever enters in the play field, gymnasium, swimming pool, different kind of terrain and so on must have the swimming pool and in the gymnasium. Injury in sports may be as small as minor scratch on the body and as serious as may danger to the life needing prompt first aid. First aid needs to be immediate in severs accidents complicated by bleeding. Shocked and loss of consciousness.

Why is First Aid Important?

First Aid knowledge is invaluable for both you as the individual and for your community. It enables you to assist persons who become injured in the event of an accident or emergency situation until help arrives. First Aid skills can be applied in the home, sports fields, and the workplace or in public locations, therefore the more First Aid certified people there are in a community the safer that community becomes.

Concept of first aid:

First aid is the immediate and temporary care given to the victim of an accident or sudden illness purpose of first aid till the medical aid is given by the competent and qualified medical personnel. The meaning of the alphabets of this word FIRST AID is:-

- F- First
- I- Investigation
- R- Relief
- S- Sympathy
- T- Treatment
- A- Arrange

- I-Immediate
- D- Disposal

First aid for sprains, strains and joint injuries:

Suggestions on immediate treatment for sprains, strains and joint injuries include:

- Stop the activity.
- Rest the injured area.
- For the first 24 to 48 hours, apply ice packs for 15 minutes every two hours.
- Bandage the injured area firmly, extending the wrapping above and below the injury.
- Whenever possible, elevate the injured area above the level of your heart.
- Avoid heat, alcohol or massage, which can exacerbate the swelling.
- Seek medical advice.

First Aid and General Treatment of Sports Injury:

1. Apply a cold compression or ice or lint soaked in equal parts of spirit and water at the time of injury
2. Continue ice massage three to four times a day.
3. After three days apply heat instead of ice massage and massage gently to reduce swelling.
4. Stop any movement of the injured part. Apply ice compression and take medical advice.
5. Wrap the affected part by crepe bandage.
6. Wash area of injured part with soap and warm water.
7. Take immediate medical assistance if some foreign material is stuck deeply in wound
8. If infection is suspected take medical assistance.

Conclusion:

Accidents happen, especially during sports. While it may be possible to limit the number and severity of injuries with prevention strategies, one wrong step or a collision on the field can result in a sudden and painful injury. When this happens, sports coach needs to be prepared to act quickly. The reason of first aid is to protect human and person life help improvement and avoid irritation of this situation waiting for examine of a doctor can be acquire or for the period of transportation to hospital or to the casualty's.

References:

1. Glanze, W.D., Anderson, K.N. & Anderson, L.E. (Ed.). (1992). The Mosby Medical of Encyclopedia. New York: Plume.
2. Raje S, Patki M, Nizami Z, Oke S. Evaluation of Knowledge and Practices about First Aid among Medical Students. MIMER Med J 2017
3. Shinde VS, Shinde DS, Shinde SR. Knowledge of high school students in Pune about first aid and the effect of training on them. Indian J Basic.
4. Jamaludin TS, Zakaria MA, Saidi S, Chan CM. Knowledge, Awareness and Attitude of First Aid among Health Sciences University Students. International journal of care scholars
5. Alhejaili AS, Alsubhi SA. Knowledge and attitude of first aid skills among health science students at Taibah University. .
6. Mobarak AS, Afifi RM, Qulali A. First aid knowledge and attitude of secondary school students.

The Importance of Yoga in the Contemporary Era

May you be happy May you be healthy May you be safe May you live with ease

Dr. Sarita R. Vishwakarma

Department of Human Development, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha-
442001

Abstract-

Man is a social animal, looking at the time of today's COVID-19, we will have to make a lot of changes. Your lifestyle was something else yesterday and today is something else. Adjusting between this is the single biggest art. If positive psychology and some new ideas are adopted in your life like Think Positive, Network Well, Good Nutrition, Yoga daily, Work Hard, Stay Strong, Build Faith, Worry Less, Read More, Be Happy, Volunteer Freely, relax often, Love Always, Live Forever, you can live a beautiful life by adopting all these new ideas in your lifestyle. One of them is Art of Yoga. Which prepares us to live Physically, Mentally Social, Emotion, Psychology, life.

Introduction-

The Word Yoga is derived from the Sanskrit root "YUG" meaning to link or join together. Yoga deals with the whole person. If you had to use a single word to describe yoga, that word would be balance! Yoga is designed to balance the physical, mental & spiritual aspect of the individual. As the body, mind & soul approach equilibrium, the human organism becomes increasingly aware of its self-identity & relationship to the external world. (Yoga Book II page no 1)

Yoga uses Certain Elements of psychology, sharing many of the basic assumptions of the humanistic movement. Like humanistic psychology, yoga is an empirical science based on observation & reflection on experience (introspection). Humanism presumes the existence of body & psyche in the individual. To the humanist, the organism is viewed as the totality of experiences taking place within the whole. From this holistic perspective emerges the concept of the "inner self" & "self-actualization" as the fulfillment of the unique potentialities inherent in each of us.

Yoga, then may be defined as the science of self-fulfillment. It allows us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to choose our own goals.

Yoga Day 2020 - Date, History and Objectives

Celebrating yoga day all over the world as World Yoga Day or International Day of Yoga on 21st of June every year was declared by the United Nations General Assembly on 11th of December in 2014. The declaration was done after the call by the Indian Prime Minister, Narendra Modi to the United Nations General Assembly on 27th of September in 2014 during his address to the UN General Assembly. www.indiacelebrating.com/events/international...

Objects-

- 1 To study awareness for the covid-19.
- 2 To study awareness for the Nutrition's during COVID-19.
- 3 To study awareness for the Yoga.

Pranayama-

The Science of breathing: According to yogic philosophy, the phenomenal universe consists of a material substance called akasa & an energy form called prana. Akasa is best described as the "cosmic matter" which comprises everything we see, feel, smell, touch & test. All solids, liquids & gases are composed of akasa. Along with akasa exists the intangible life force, prana. Every manifestation of energy in the universe is prana of life. It activates akasa, setting it into motion to create the whole of the universe.

(Yoga Book II page no 1,2)

Meditation-

Meditation, or dhyana, is nothing more than prolonged focus of attention. Yet much time & effort must be spent in perfecting the meditative art. The expert yogi often engages in meditative contemplation for hours at a time. **(Yoga Book II page no 16)**

Spiritual Discipline-

Niyama, or the timing of the spirit, is important in reaching kaivalya. First & perhaps foremost, spiritual discipline demands purity (saucha). Saucha covers very type of cleansing practice: **what we eat, drink, think, & do**. Other requirements are inner peace (santosa), (tapas) & the study of (svadhyaya) & devotion to **(pranidhana), the sacred yogic teaching.** **(page no 15)**

According to Patanjali- A pose should be sthira-sukha, or "firm & relaxed." The underlying philosophy is that a relaxed body houses a peaceful mind. Assuming a steady & comfortable posture permits deep mental concentration.

The Anti-Stress Formula-

Stress comes in many forms- fatigue, tension, worry, anxiety, or even physical illness. Whichever form stress takes; it inhibits an individual's ability to cope & function. As a natural consequence of the hectic pace of modern society, stress management has assumed an increasingly prominent role in our lives. This is exactly where yoga enters the picture. Yoga controls stress through proper nutrition & regular exercise. Stress management is easy once you know the ingredients of the "anti-stress formula." **(Yoga Book page no 143)**

The Balancing Act- You must supply your body with the six nutrition's essential for life. Carbohydrates furnish the body with energy, & aid protein, vitamin's minerals, & water. All though nature has assigned each nutrient particular tasks, they work together to ensure smooth bodily functioning. In yoga, the best way to secure nearness is directly from the food you eat. You follow a well- balance diet based on the recommended daily dietary allowances of all these nutrients. The "balancing act" begins with the ABC's of good nutrition.

(Yoga Book page no 35)

Creative Ways to Keep Teaching During the Corona Virus

Technology affords many of us the opportunity to be prosocial, stay connected, and even practice yoga together. Once we have grounded ourselves to the degree possible, we can get

creative. Here are some of my tips and suggestions to get your creative teacher wheels spinning:

1. **Take care of yourself.** Put your “oxygen mask” on first so you aren’t offering from an empty cup. It’s entirely possible to avoid processing your own fear, stress and anxiety by shifting immediately into being productive. Your offerings will benefit from going through this process yourself.
2. **Stay in your lane.** Yoga is a consciousness-based practice. Unless you are also qualified in public health, don’t give advice beyond the scope of your practice and expertise.
3. **Explore the viability of digital tools** like Face Time, IGTV, Facebook Live, YouTube Live, and Zoom.
4. **Let go of any emphasis on aesthetic.** You neither have to look perfect nor does your space before you make an online offering. Most smart phones have excellent cameras, it may be all you need.
5. **Create a schedule for your online offerings.** This can support grounding you and those you offer your teachings to.
6. **Consider both compensation and giving.** The choice to offer everything for free is generous. But doing so can also make it harder for other teachers without any fallback or with a different outlook or set of needs to ask for some compensation or donation. Perhaps the most sustainable and considerate option is to offer some things for free and other things either by donation or for a fee. You can use tools like Venmo, Cash App, and PayPal.
7. **Communicate.** Be transparent, honest, and real. And don’t be afraid to ASK.
8. **Support each other.** We all have different areas of emphasis, let’s celebrate them so our offerings reach the right people. This isn’t a competition.
9. **Reflect on *anitya*, or impermanence.** The only constant is change. This is not permanent.
10. **Keep up your personal practices and rituals.**

Reference-

1. De Barra Mayo “Yoga Book II”
2. www.indiacelebrating.com/events/international...
3. www.trendymami.com/fitness/yoga

Need of First aid training for Sports Coach

Prof.Devanand G. Meher

Jotirao Fule S.S. M V Umred, Nagpur

Abstract:-

The life of a sports coach is diverse and challenging. The aim is to develop the talents of the individual athlete while addressing any physical requirements. Although coaching roles differ according to the specific sport, all require a sound understanding of basic first aid from the side-lines. This article addresses the general aspects of first aid for sports coach, whether you are a football coach, a track and field specialist, a physiotherapist, or a match official. A sports coach's responsibilities extend to the sportspersons health and safety, this includes injury prevention as well injury treatment, on and off the area of play. Unfortunately, injuries and accidents will occur during player development and it is important that the coach is trained in first aid to a level that they can provide the appropriate treatment to a wide range of sporting incidents. In this paper we mainly focused on importance of first aid knowledge for sports coach.

Key words:-first-aid, injuries,Prevention, sports coach.

Introduction:-

Sports people are exposed to several types of physical risks – sprains and strains, overuse, accidents involving equipment and other people, and medical emergencies. If you are a sports coach, then it's vital to react in a safe and quickly during a first aid emergency and also with minor illness this can make a difference between a slow or quick recovery. Although first aid can prove essential in all manner of situations, it is fair to say that it is invaluable in sporting scenarios. Indeed, the extreme physical exertion, extended physiological stress and potential for falls and crashes , which are part and parcel of most sporting endeavors, mean that the risk of getting hurt or becoming unwell is an everyday reality for athletes.

Types of sports injuries:-

- Ankle sprain – symptoms include pain, swelling and stiffness.
- Bruises – a blow can cause small bleeds into the skin.
- Concussion – mild reversible brain injury from a blow to the head, which may be associated with loss of consciousness. Symptoms include headache, dizziness and short term memory loss.
- Cuts and abrasions – are usually caused by falls. The knees and hands are particularly prone.
- Dehydration – losing too much fluid can lead to heat exhaustion and heat stroke.
- Dental damage – a blow to the jaw can crack, break or dislodge teeth.
- Groin strain – symptoms include pain and swelling.
- Hamstring strain – symptoms include pain, swelling and bruising.
- Knee joint injuries – symptoms include pain, swelling and stiffness. The ligaments, tendons or cartilage can be affected.

- Nose injuries – either blood nose or broken nose, are caused by a direct blow.
- Stress fractures – particularly in the lower limbs. The impact of repeated jumping or running on hard surfaces can eventually stress and crack bone.

Recommended Material for First Aid Kit:

- Adhesive Plasters
- Sterile eye pads
- Triangular Bandages
- Safety Pins
- Sterile Wound Dressing No.
- Sterile Wound Dressing No.
- Antiseptic wipes individually
- Wrapped
- Paramedic Shears
- Examination Gloves Pairs
- Sterile Water
- Pocket Face Mask
- Water Based burns Dressing
- Water Based burns Dressing Large
- Crepe Bandage

First aid for sport – Prevention:-

The prevention can be split into two categories, immediate prevention and long-term prevention. “Prevention” is all part of the planning side of coaching. Prevention can include inspection of any equipment used and the environment in which the coaching will take place to make sure the correct treatment can be administered. Immediate prevention includes a study of the coaching environment to check equipment before next use for wear and tear and the identification of any damage while in storage. Equipment checks are completed to ascertain that its condition is suitable for immediate use and will not cause injuries. Long-term prevention is a more thorough assessment of the equipment and is conducted long before the event. Long-term prevention takes into consideration the number of trainees, the number of staff required and what training and qualifications they have and also the equipment required such as first aid kits.

Some treatments and injuries in sports first aid could include:

- Use of automated external defibrillators
- Communication with the casualty
- Internal and external bleeding
- CPR
- Muscle and joint injuries
- Broken Bones
- Asthma attacks and seizures
- Head injuries and Concussion
- Chest Pains and Heart attacks
- Choking
- Bleeding

- Achilles injuries or cramp
- Burns
- Unconsciousness etc. In short, it is a health and safety assessment based on the needs of the players and supporting sports staff.

Conclusion

The life of a sports coach is varied and challenging. There is a need to understand the levels of knowledge of sportsman as this may help to plan some courses for students in first aid and Basic life support skills for effectively manage such situations in many games or practice. Immediate and effective first aid is valuable in an accident or medical incident that occurred during a sporting activity, so Each and every coach have to take a training of first aid and should be a First Aid certified.

References:

- 1) Rowe, P.J. & Miller, L.K. (1991). Treating high school sports injuries: Are coaches/trainers competent? Journal of Physical Education.
- 2) Raje S, Patki M, Nizami Z, Oke S. Evaluation of Knowledge and Practices about First Aid among Medical Students. MIMER Med J 2017
- 3) Shinde VS, Shinde DS, Shinde SR. Knowledge of high school students in Pune about first aid and the effect of training on them. Indian J Basic .
- 4) Jamaludin TS, Zakaria MA, Saidi S, Chan CM. Knowledge, Awareness and Attitude of First Aid among Health Sciences University Students. International journal of care scholars
- 5) Alhejaili AS, Alsubhi SA. Knowledge and attitude of first aid skills among health science students at Taibah University. .
- 6) Mobarak AS, Afifi RM, Qulali A. First aid knowledge and attitude of secondary school students.

Role of Parts of Speech in Learning English Language

Nitesh Nilkanthrao Telhande

Assistant Professor, Head of English Department,
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Ta.: - Hinganghat,
Distt: -Wardha (M.S.)

Abstract:

The Present Research Paper is selected to study the role of parts of speech in Learning English Language. It focuses how parts of speech are important in Learning English Language. Also, it is selected to bring out, parts of speech are essential in Learning English Language. A word is a group of alphabets that is complete in meaning. E.g.1. He sings snosg (Incorrect word). 2. He sings songs (Correct word). These meaningful words are called as “parts of speech”. Parts of Speech are a group of words that are used in a certain way. It is systematically arrangement of alphabets. In other words, all words in the English language are divided into eight different categories. Each category has a different role in the sentence. For ex.:- They are watching T.V. and Kishor is playing cricket. They (noun), are (helping verb), watching (main verb), T.V. (noun), and (con.), Kishor (noun), is (helping verb), playing (Main Verb) & cricket (object) means parts of speech are used above sentence. Each word in parts of speech serves a specific purpose within the structure of that particular sentence. As per rules of grammar, structure of sentence can be complicated by parts of speech. However, the basic parts of a sentence are discussed here. E.g. Raju speaks fluently English Language. In this sentence, Subject is Raju, Verb is speaks, Adjective is fluently and Object is English Language. So, the role of parts of speech in a sentence actually helps to understand the sentence. There is important role of parts of speech in Learning English Language. Its are very useful in English Language, without its, there is no language. Person can not speak meaningful language. Its are used in Grammar. Now Students learn from 1st Standard.

The purpose of this Research Paper is to comprehend parts of speech which are useful in English Language. Need of research paper, Students should read parts of speech and understanding. We can comprehend the types of parts of speech and we should use its in a language. It can help to reader to learn parts of speech. In fact, this is a resume of the research and contributes in the field of research studies. This research paper study meaningful words which are parts of speech.

Keywords: -

Noun, Pronoun, Verb, Adverb, Adjective, Preposition, Conjunction, Interjection, Learning, Language, English, Speech, Parts and Formation etc.

Introduction:-

Language is a medium expressing thoughts through either verbal or non-verbal. It is expressed by non-verbal or sign. For ex.:- 1. To show ‘Thump’ means ‘Ok’. 2. Symbol of ‘Lotus’ means ‘BJP’ party. 3. Symbol of ‘Watch’ means ‘Rashtrawadi Congress party’ etc. Other form of expressing language is verbal or through words. For ex.:- 1. She is learning English Language. 2. May I eat a mango? 3. This is computer etc.

A word is a group of alphabets that is complete in meaning. E.g. 1. We have bought bkoso (Incorrect word). 2. We have bought books (Correct word). These meaningful words are called as “parts of speech”. Parts of Speech are a group of words that are used in a certain way. It is systematic arrangement of alphabets. In other words, all words in the English language are divided into eight different categories. Each category has a different role in the sentence. For ex.:- Boys are watching T.V. and Vedika is studying. Boys (noun) are (helping verb) watching (main verb) T.V. (noun) and (con.) Ramesh (noun) is (helping verb) studying. (Main Verb) means parts of speech are used above sentence. There is an important role of parts of speech in Learning English Language. This research paper study meaningful words are parts of speech. Words are important for learning English language. Hence, parts of speech are more important in learning English language.

Parts of speech are following;

- **Noun**
- **Pronoun**
- **Adjective**
- **Verb**
- **Adverb**
- **Preposition**
- **Conjunction and**
- **Interjection**

Each part of speech is used in a different way, sometimes a word can be understood as more than one part of speech, depending on the context. Ex.:- 1. They sell vegetables. 2. This gain is for sell. Parts of speech help to learn grammar and language.

Noun: -

Noun is a word used as a name of the person, place or thing.

Examples;

1. **Ram** is a better **boy**.
2. **Mumbai** is the biggest **city** in **Maharashtra**.
3. **Rakesh** is an **engineer**.
4. **Education** is continuing **process**.

❖ Types of Noun;

1. Proper Noun
2. Common Noun
3. Collective Noun
4. Material Noun
5. Abstract Noun

Pronoun: -

Pronoun is a word used instead of noun.

Examples;

- **I** am going to market.
- **We** are playing cricket.
- **They** are waiting for me.
- **He** is going to college.

- **She** is playing Football.
- **It** is raining outside.
- ❖ **Kinds of Pronoun;**
- Personal Pronouns
- Reflexive Pronoun
- Demonstrative Pronoun
- Indefinite Pronoun
- Interrogative Pronoun
- Distributive Pronoun
- Relative Pronoun
- Exclamatory Pronoun
- Emphatic Pronoun

Adjective: -

Adjective tells more information about Noun.

Examples;

- He is an **honest** person in the office.
- Lata is a **clever** student.
- **These** books are mine.
- Pravin has **four** children.
- She is a **beautiful** girl.

❖ **Types of Adjective;**

- Adjective of Quality
- Adjective of Quantity
- Adjective of Number
- Demonstrative Adjective
- Distributive Adjective
- Interrogative Adjective
- Possessive Adjective
- Emphasizing Adjective
- Exclamatory Adjective

Verb: -

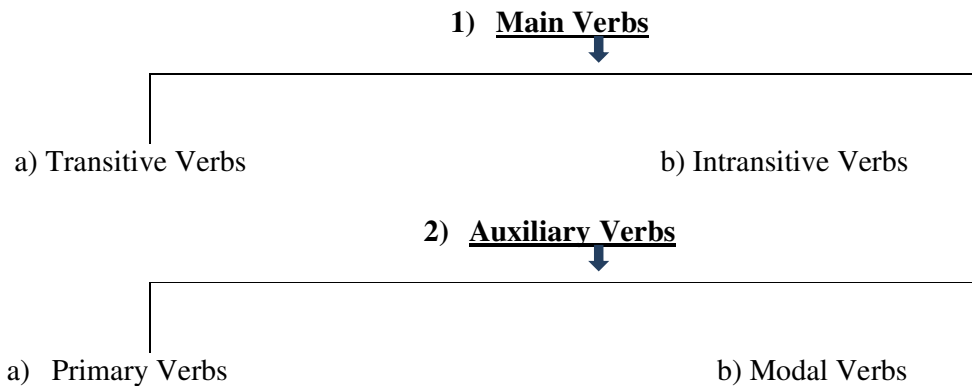
Verb is a word used to express an action.

Examples;

- Akash is **playing** a cricket.
- Nandini**watches** a serial
- They are **discussing** in meeting.
- He is **dancing** on a stage.
- She is **cooking** a meal.
- Rahul is **giving** pencil.

❖ **Types of Verb;**

Adverb: -

Adverb is a word used to say something special about an action (verb).

Examples;

- It is raining **heavily**.
- Arti speaks very **fast**.
- She ran very **fast**.
- He works very **hard**

❖ **Types of Adverb;**

- Adverb of Time
- Adverb of Place
- Adverb of Frequency
- Adverb of Manner
- Adverb of Degree

Preposition: -

A preposition is a word which expresses relation between person and place or person and thing or Noun and Adjective.

Examples;

- Vijay goes **to** school **by** cycle.
- She has been living **in**Wadner**for** five years.
- Students are **in** the class.
- The children ran **into** the house.
- A cat jumped **upon** a table.
- He danced **at** 10 O'clock.

❖ **Types of Preposition;**

- Simple Preposition
- Compound Preposition

Conjunction: -

Conjunction is a word used to join two clauses, noun, pronoun and phrase.

Examples;

- He went to school **and** he attended English period.

- **Not only** Rakesh **but also** Pravin has gone to Nagpur.
- You should study hard **otherwise** you shall fail in the exam.
- I reached a station **and** a train arrived at station.
- I am **so** weak **that** I can not walk.

❖ **Types of Conjunction;**

- Co-ordinating Conjunction
- Sub-ordinating Conjunction

Interjection: -

Interjection is a word used to express sudden feeling.

Examples;

- **Hurrah!**
- **Oh!**
- **Alas!**
- **Bravo!**
- **Ouch!**
- **Aha!**
- **Hi!**

Place of Parts of Speech:-

Noun is used in a sentence as subject, object or remaining sentence. Pronoun is used like noun as subject or object. Verb is always used after subject or helping verb. Adverb is used before main verb or after main verb. Adjective is always used before noun. Preposition is used before noun or pronoun. Conjunction is used before noun, pronoun or subject. Interjection is spontaneously utterance and end of the interjection word is used exclaim (!) sign.

Formation of Parts of Speech:-

Noun	Adjective	Verb	Adverb
Beauty	Beautiful	Beautify	Beautifully
Formation	Formative	Form	Formatively
Information	Informal	Inform	Informally
Education	Educational	Educate	Educationally
Practice	Practised	Practise	-
Knowledge	Knowledgeable	Know	Knowledgeably
Management	Manageable	Manage	Manageably
Meaning	Meaningful	Mean	Meaningfully
Reduction	-	Reduce	-
Resolution	Resolvable	Resolve	
Service	Serviceable	Serve	Serviceably
Narrative	Narratable	Narrate	Narratively
Performance	Performable	Perform	-
Prediction	Predictable	Predict	Predictably
Process	Processable	Proceed	-
Protection	Protected	Protect	-
Colony	-	Colonize	-
Classification	Classified	Classify	-
Origin	Original	Originate	Originally
Joy	Joyful	Enjoy	Joyfully

Using of Parts of Speech in following paragraph;

Dasharath (Noun) was (Helping Verb) the king (Noun) of (Preposition) Ayodhya (Noun). He (Pronoun) had (Helping Verb) three (Adjective) wives (Noun); Kausalya (Noun), Kaikeyi (Noun) and (Conjunction) Sumitra (Noun) and (Conjunction) he (Pronoun) had (Helping Verb) four (Adjective) sons (Noun); Ram (Noun), Lakshman (Noun), Bharat (Noun) and (Conjunction) Shatrughan (Noun). One (Adjective) day (Noun), Queen (Noun) Kaikeyi (Noun) said (Verb) to (Preposition) king (Noun) Dasharath (Noun), Ram (Noun) to be (Helping Verb) sent (Verb) to (Preposition) the forest (Noun) for (Preposition) fourteen (Adjective) years (Noun) and (Conjunction) she (Pronoun) wanted (Verb) Bharat (Noun) to be (Helping Verb) king (Noun), because (Conjunction) he (Pronoun) had (Helping Verb) given (Verb) two (Adjective) boons (Noun) in (Preposition) the war (Noun). After (Adjective) he (Pronoun) became (Verb) so (Adverb) sorrowful (Adjective) and (Conjunction) he (Pronoun) died (Verb) repentantly (Adverb). Alas (Interjection)!

Conclusion:-

The Present Research Paper focuses that, Parts of speech is integral part for learning English Language. 26 alphabets are in English Language. Systematic arrangement of alphabets, it is called as 'word'. In the English language many words are used in more than one way. This means that a word can function as several different parts of speech. For example, in the sentence "I would like a drink" the word 'drink' is a noun. In other sentence "They drink too much" the word 'drink' is a verb. So it all depends on the word's role in sentence. This research paper shows, itsare important to learn English Language. It is trying to portrait role of parts of speech is necessary for learning English Language.

Works Cited:-

- Abrams, M. H. & Harpham, G. G. *A Handbook of Literary Terms*. New Delhi: Cengage Learning India Private Limited, 2009.
- Aggarwala, N. K. & Wood F. T. *English Grammar, Composition and Usage*. Nagpur: Macmillan Publishers India Limited, 1961.
- Chaus, A. S. *ShabdanvarPrabhutvMilva*. Salaam Chaus Publications, 2014.
- Dash, Neena & Dash, M. *Teaching English as an Additional Language*. New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors (P) LTD, 2010.
- Kulkarni, A. V. *SanpurnEngrajiMargdarshak*. Mumbai: Study Circle Publication PVT. LTD.
- Pal & Suri. *English Grammar and Composition*. New Delhi: Sultan Chand & Sons Educational Publishers, 2009.
- Roy, R. N. *A Short History of the English Language and English Phonetics*. Nagpur: Roy Publishers & Distributors, 2000.
- Shinde, Balasahe. *Sanpoorn English Vyakaran*. Aurangabad: Anand Publication, 2014.
- Sinha, Mosam. *English Communication Skills*. Jaipur: Aavishkar Publishers, Distributors, 2012.
- Wagh, Ramdas. *The Best English Grammar*. Nashik: VidyaiPrakashan, 1997.

बरोमास : ग्रामीण वास्तवाचे दाहक दर्शन**डॉ. प्रविण कारंजकर.**

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर

साहित्यात वास्तव आणि कल्पित यांचा मेळ घातला असतो. परंतू ग्रामीण साहित्यात वास्तवाची बाजू अधिक प्रखर असते आणि हेच प्रखर वास्तव ग्रामीण साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे. मराठीत हे वास्तव ग्रामीण कविता व ग्रामीण कादंबरीच्या रूपाने प्रखरपणे प्रकट झालेले आहे. सदानंद देशमुख यांची बारोमास ही कादंबरी असेच ग्रामीण भागातील जीवणाचे, गावातील बेकार तरूणांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील चालली स्पर्धा, शेती ला लागलेले ग्रहण, नोकरीसाठी डोनेशन नसल्याने सुशिक्षित तरूणांची होणारी संसेहोलपर यांचे दर्शन घडविणारी आहे. ग्रामीण साहित्या बाबत आनंद यादव म्हणतात, याच कारणाने ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा “वास्तव” (१) मानतात. बारोमास या कादंबरी बाबतही “ग्रामीण समाजाच्या बदलेल्या व्यवस्थेतील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील विविध समस्यांचे यथार्थ हृदयस्पर्शी वास्तववादी चित्रण प्रा. सदानंद देशमुख यांनी आपल्या ओधवत्या शैलीमध्ये बारोमास मध्ये केले आहे.” (२) असे याच कारणाने म्हटले आहे.

सदानंद देशमुख लिखित बारोमास या कादंबरीचा नायक एकनाथ आहे. तो सुशिक्षित बेरोजगार आहे, तो एका शेतकऱ्याचा मुलगा आहे, तो मधुकराचा मोठा भाऊ आहे, तो अलकाचा पती आहे, तो शेतकरी संघटनेचा मोठा कार्यकर्ता आहे, एवढ्यावरच न थांबता असेही म्हणता येते की बारोमास या शोकातीकेचा तो केंद्रबिंदु आहे ती एकनाथांची शोकातीका आहे. तो एक नायक असूनही त्याच्या वाटयाला दारिद्र्य, दुःख, उपेक्षा, अपमान येतांना दिसतो.

सुशिक्षित बेरोजगाराचे वास्तव –

एकनाथ कादंबरीचा नायक आहे. एम. ए. मराठी, बीएड असा उच्च शिक्षित आहे. सुभानराव आणि शेवंतामायेने पोटाला चिमटा घेऊन शहरात शिक्षण्यासाठी पाठविले हेतू हा की, मुलाला सरकारी नोकरी लागावी. पण एक लाख रूपये डोनेशन कुठून आनायचे हा प्रश्न होता. शेती विकून पैसा गोळा करावे तर जे शेत विकायचे त्या शेताला मागणी नव्हती. सरकार दरबाराचे नियमही वर्षानुसार बदलत गेले होते. त्यामुळे एकनाथ सुशिक्षित बेरोजगारच राहिला.

एकनाथाच्या बेरोजगारीत भर टाकली ती त्याच्या मराठा असल्याने, मराठा समाजातील असल्याने कुठल्याही शासकीय सुविधा नव्हत्या. आरक्षणाच्या आधारावर त्याचे काही मित्र नोकरीत लागले खरे पण अनेकांच्या पदरी शेवटी निराशाच पडली होती.

शेतकऱ्याचे वास्तव :-

एकनाथ सुभानराव तनपुरेचा मोठा मुलगा सुभानराव तनपुरे सांजाळ गावाचे राहणारे गावात त्यांच्याकडे सव्वीस एकर जमीन आहे. संपूर्ण घर शेतीव्यवसायावरच अवलंबून आहे. घरात पेरणी—लावणीच्या कालखंडत एक मधुकर हा धाकटा भाऊ सोडल्यास घरातील सर्वच मंडळी शेती कामात हातभार लावताना दिसतात. एकनाथ शेतकऱ्यांचा मुलगा असल्याने त्याला शेती विषयी माहिती असली तरी शेती हा कायद्याचा व्यवसाय नसल्याची जानिवही आहे. याच शेतीच्या मोहापयी त्याला नोकरी लागत नाही. कारण जे शेत नोकरीच्या डोनेशनसाठी विकायला काढलेले असते, ते शेत कुनी घ्यायला तयार नसतो. आणि जे शेत विकायचे नसते त्या शेतावर सर्वांचा डोळा असतो.

बारोमास कादंबरीतील सुभानराव तनपुरे हे एकनाथ तनपुरेचे वडिल. संपूर्ण कादंबरीत सुभानराव फारसे न बोलणारे दिसतात. वारकरी पंथाचा त्याच्यावर प्रभाव आहे म्हणूनच ते नेहमी विट्ठ विट्ठ म्हणत असतात.

कमी बोलणारे शेवंतामाय जेव्हा बोलते तेव्हा आपल्याला कादंबरीचा आत्माच गवसतांना दिसतो. एकदा ते म्हणतात, “चलितरच बिघडल आमच्या घराचं. फलाणा निरनाम देवध्यानी लागला. कवाबी पाहाव त इट्ठ इट्ठल करत राहये तुकाराम महाराजचं झाला मोठ पोर्ग बायकोपायी चक्रीत आले अन् लाहण्याचा त्याचा मेळ त्याले नाई घरातल्याच चोऱ्या करते. उभे झाड मुसलामाने दूकते अन् दिवसभर झोपून रात्रभर जागते” (३) या एकाच वाक्यातून आपल्याला त्यांचा स्वतःचा स्वभाव, मोठा मुलगा एकनाथचा संसार, लहान मुलगा मधुचे नस्ते उपद्रव्याप आपल्या लक्षात येतात.

मुले शिकावित म्हणून सुभानरावांनी खूप कष्ट सोसले होते पण दोन पैकी एकाही मुलाला नोकरी नाही. कारण डोनेशन साठी दयायला पैसाच नाही. म्हणून सुभानराव एकनाथला म्हणतात, “गपगुमान दोघबी भाऊ आता वावराच्या कामाला लागा आपूण शिकलोच नाही असे समजून कुणबिक करा.” सांगतांना सुभानराव समोर कोणताही पर्याय नसतो. सव्वीस एकर शेतीचा हा मालक परिस्थिती समोर हतबल झाला आहे.

दरवर्षी शेतात होणारी नापीक पीक चांगले झाले तर पडणारे बाजारपेठेचे बाजारभाव यामुळे सुभानराव त्रासून गेले आहे. हा शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माले येणे म्हणजे मागल्या जन्मातल पाप फेडण झालं आता जो जो शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माला आला समजात की याने मागल्या जन्मात लय पाप केल.” (४) शेतकऱ्याच्या जीवनाचे तत्वज्ञानाचा सुभानराव मांडतात ते म्हणतात शेतकऱ्याच्या पोगांच डायरेक प्रमोशन होते बालपणातून म्हातारपणात हे शब्द त्यांनी शेतकऱ्याचे जीवन अनुभवले आहे त्याला चाटकाच लावून जातात. जेव्हा स्थिर सरकार नव्हत तेव्हा पिकाला चांगला भाव येत होता पण स्थिर सरकार आला अन् लोक महागाईच्या नावाने बोंबा मारायला लागले. सरकारने धान्य आयात केले आणि इथला शेतकरी ठार मारला सुभानरांच्या शोकांतीकेला वरील गोष्टी कारणभूत ठरल्या आहेत.

मधुने डोनेशनसाठी दोन लाख मागीतल्यावर सुभानराव हवालदिल होतात नाईलाजाने शेत गहाण ठेवतात. गहाण ठेवलेल्या शेतातील नानु आण्याच्या समाधीची विटंबना दगडू महाकाळ करतो एवढेच नव्हे तर सुभानरावला अपमानस्पद शब्दातही बोलतो सगळे सुभानरावाला सहन करावे लागते. शेत गहाण ठेवणे, जीवनातील सततचे अपयश, मोठयामुलाची बेकारी, सुनेने घरात न नांदणे, लहान मुलाचा उपद्रव्याप, शेतीची नापीक यामुळे बैकल्यग्रस्त झालेले सुभाषराव एक दिवस विष पिऊन आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न करतात. पण त्यांना वाचविण्यात गावकरी यशस्वी होतात. पण अशा सुभानरावास आला जीव वाचला यात आनंद नसतो. या दुःखापेक्षा मृत्युच श्रेयस्कर असे मानून सुभानराव शेवटी आत्महत्या करतात.

एका शेतकऱ्याचा सुशिक्षित बेरोजगाराच्या पित्याचा आणि एकूण व्यवस्थेचा हा बळी ठरतो.

एकनाथ : मधूचा भाऊ —

एकनाथाला धाकटा भाऊ आहे, त्याचे नाव मधूकर. मधूकर बारावी सायन्स वरून शेतकी शाळांचा डिप्लोमाधारक आहे. पण त्याच्या आणि एकनाथाच्या स्वभावात व विचारात जमीन आसमानचे अंतर आहे. एकनाथ शांत तर मधू उग्र आहे. एकनाथ साधा सरळ तर मधू अरे कारेने उत्तर देणारा आहे. एकनाथ जगाकडे आदर्शवादी दृष्टीने बघतो तर मधूला व्यवहारीकता चांगली अंगवळनी पडली आहे. त्यामुळे आपले काम चांगल्या वाईट रीतीने कसे पुर्ण करता येईल यावर त्याचा भर असतो. त्यामुळेच एकनाथ व मधूमध्ये विसंवाद आहे.

रात्रभर धन शोधायला जातो हे कळल्यावर एकनाथ जेव्हा मधूला विचारतो तेव्हा मधू पटकन म्हणतो 'मेला सोन उकरायले जाऊ देत नाही त नाही जात मग मले जीप घेऊन द्या एक सज्जान चिखली, खामगाव अशा सचाऱ्या पाहयतो अन् दणकावून पैसे कमावून आनतो'.(५) असा मधू तोंडाचा फटकळा आहे. एकनाथची पत्नी अलका सोबत सांबणावरून भांडण झाल्यावर तिच्या गालफडात मारायला तो मागे पुढे बघत नाही अशा वेळी एकनाथ मधात आल्यावर मधू त्याला सनकाडीछाप म्हणून डिचवायलाही मागे पुढे बघत नाही. असा हा लहान भाऊ एकनाथाला कवडीचाही मान देतांना दिसत नाही. याउलट एकनाथाला त्याकडून नेहमी अपमानाला समोरे जातांनाच आपल्याला बघावे लागते.

सदानंद देशमुख लिखित बारोमास या कादंबरीतील नायक एकनाथचा धाकटा भाऊ म्हणजे मधुकर होय. मधुकर म्हणजेया कादंबरीतील दुर्देशेचे प्रतिनिधीक उदाहरण आहे. मनाने निगरगट्ट शरीराने राकट व तोंडाने फटकळ असे त्याचे व्यक्तिमत्व संपूर्ण कादंबरीतून दिसून येते. रात्री गुप्तधन शोधणारा, अलकाशी व एकनाथाशी भंडणारा प्रसंगी चोरी करणारा हा मधुकर शेतकऱ्यापोटी जन्माला आलेल्या वैकल्यग्रस्त सुशिक्षित पिढीचा आरसाच वाटतो.

तारूभटजीला धमकी देणारा अलकावर हात उगारणारा असा हा मधुकर दुर्देवाच्या फेऱ्यात सापडतोच. आमदार मालपाणीचा पी.ए. उत्तम ठाकरे मधुला नोकरी लावयाचे आश्वासन देतो त्यासाठी दोन लाखाची माझाशी करतो मधुही मग घरच्यांवर विविध पद्धतीने दबाव आणून शेत गाहाण ठेवायला भाग पाडतो. शेत गहाण ठेवल्यावर दोन लाख रूपये मिळतात. नेमणुकीच्या आधी एक लाख व नेमणुकी नंतर एक लाख असा सौदा होतो. पैसा देऊन दोन तीन महिने झाल्यावरही त्याला नेमणुकीची ऑर्डर मिळत नाही. नंतर कळते की आमदार मालपाणीचा पी.ए. सर्व पैसा घेऊन पळून गेला आहे.

नोकरी लागत नाही. गुप्तधन शोधूनही हातात दगडी मुर्त्या, कोळसा, हाडांचा सापळे या शिवाय काहीही चही लागत नाही. मधू आता भरकटत गेलेला दिसतो. सोनेरी टोळी सोबत रात्री सडकेने जाणाऱ्या वाहनांवर दरोडे टाकायला सुरुवात करतो.

अशा प्रकारे एका बारावी सायन्स झालेल्या शेतकीशाळा शिकलेल्या गरिब कुटुंबातील सुशिक्षित मुलगा परिस्थितीला बळी जातांना मधुच्या रूपाने बारोमास मध्ये दिसून येते.

सहजीवनाचे वास्तव –

एकनाथ हा अलकाचा पती आहे. हे जोडपे म्हणजे दोन टोके आहे. एकनाथ गावातील अलका शहरात राहणारी, एकनाथ शेतकऱ्याचा मुलगा अलका सरकारी नोकराची मुलगी, एकनाथ प्रतिकूल परिस्थितीत वाढलेला, अलका अनुकूल परिस्थितीत वाढलेली मोठी झालेली, एकनाथच्या जीवन विषयक कल्पना वेगळ्या, अलकाचा जीवन विषयक दृष्टीकोन वेगळा पण एकनाथ एम.ए. बीएड आहे केव्हातरी नाकरीला लागेल म्हणून मोहाळी सारख्या शहरी वस्तीतील कुटुंबाने अलकाचे लग्न एकनाथ सोबत करून दिले. पण दोन टोक एकत्र येणे शक्य नसते तसेच झाले.

या दोन टोकांना एकत्र आनायची एकच शक्यता होती ती एकनाथाने डोनेशन देऊन नाकरी मिळवीने पण डोनेशन साठी लाख रूपये एकनाथचे कुटुंबीय गोळा करू शकत नाही.

एकनाथ व अलकाचे कौटुंबिक जीवन म्हणजे दारिद्र्य, दुःख, तनाव, अपमान, अबोला या सर्वांनी ओतप्रोत भरलेले आहे. अलका सोबत लग्न होऊन चार वर्षांचा काळ लोटला आहे पण अलका स्वतःला मुल होऊ देत नाही. एकनाथची आई व अलकाचे परिवारत भांडणे होतात. या सर्वांत एकनाथ अगदी गुदमरून गेला आहे. अलकाचा पती म्हणून तर तो सर्वच आघाड्यावर पराभूत वाटावा असाच आहे.

बारोमास कादंबरीतील नामक एकनाथाची पत्नी म्हणजे अलका ही अलका शहरात लहानाची मोठी झालेली आहे. उच्च शिक्षण घेतलेली आहे. पांढरपेशा कुटुंबात वाढलेली आहे. एकनाथ एम. ए. बीएड झालेला आहे म्हणून घरच्या लोकांनी तिचे लग्न गावातल्या एकनाथ तनपुरेशी करून दिले आहे. त्यामागे एकनाथ पुढे मागे नोकरीला लागेल आणि आपली मुलगी सुखात राहिल हा आई-वडीलांचा हेतू होता. पण नियतीला हे मान्य नाही.

आर्थिक दृष्ट्या संपन्न घरातून आलेली ही अलका एकनाथच्या घरी चुलीवर स्वयंपाक करताना दिसते. चुलीतील धुरामुळे तिला स्वयंपाक नकोसा होऊन जातो. पण तिचा निरुपाय असतो शेतीच्या राहटगाड्यात घरात पैसा नसतोच. त्यातच लग्नानंतर लवकरच एकनाथच्या घरच्या लोकांना शेतीला लागवडीसाठी अलकाची सोन्याची पाथ विकावी लागते. अलका सासरच्या लोकांना नेहमी म्हणते एक लाख रूपये दिले असते तर ते दरेगावच्या कॉलेजवर प्रध्यापक झाले असते. पण एवढा पैसा आणायचा कुठून असे म्हणत एकनाथच्या घरची मंडळी याकडे दुर्लक्ष करत जातात. सर्व कटकटीला कंटाळलेली अलका आपल्या माहेरला म्हणजे मोहाडीला निघून यायची दोन तीन महिण्यांनी एकनाथ तिला घेऊन यायचा सांसरीक सुखपासून ती कायम दुरावलेली दिसते. लग्न घेऊन चारवर्षांपेखा जास्त कालावधी लोटली तरी ती मुलबाळ होऊ देत नाही. प्रत्येक वेळी ती गर्भपात करून मोकळी होते कारण खेड्यातील त्या दरिद्री वातावरणात आपल मुल वाढु नये असेच तिला वाटत असते.

त्यातच एक दिवस आंघोळीच्या साबणावरून मधु व अलका भांडत होते आणि मधु अलकाच्या गालावर थापड मारतो. अपमान झालेली अलका तडक मोहाडीला निघून जाते ती कायम गाव सोडण्यासाठी: त्यानंतर एकनाथने विनंती केल्यावरही ती गावात येत नाही.

बारोमास मधील अलकाची भूमिका छोटी पण नवसुशिक्षित स्त्रीची मनोव्यथा दर्शविणारी आहे. तिची अगतिकता, वाटयाला येणारे दुःख, अपमान हे बघितल्यावर आपल्याला सुशिक्षित सभ्य घरातील स्त्रीच्या वेदनाच कळून येते. वडील एम. एस. ई. बी. ई. मध्ये इंजीनिअर मोहाडी सारख्या शहरात राहणे. सुख वस्तु घर यामुळे अलकाला सांजोळ गावात करमत नाही. गावातील आबाजी पवार हा भारी म्हातारा जेव्हा एकनाथला अलकाविषयी बोलतांना म्हणतो “पण बोरीची कलम आंब्याच्या झाडावर केली त बोरबी येणार नाही अन् आंबेबी येणार नाही.” (६) अलका व एकनाथच्या आयुष्याचे असंच झाल आहे. दोन परस्पर विरुद्ध सामाजिक आर्थिक स्तरांचे कलम येथे बांधलेले दिसत. स्वाभाविकच अलका खेड्यातल्यासारखी राहू शकत नाही यात ससेहोलपट होते ते अलकाचीच.

प्रारंभी प्रारंभी अलका एकनाथला शेतात जाऊ देत नाही. किराणा दुकान टाका, वहया पुस्तके विका पण हे अडाणीपणाचे काम करू नका असे ती म्हणते पण एकनाथचा निरुपाय असतो. घरात शेवंतामाय या सासू सोबत तिचे नेहमी खटके उडत असता ते वेगळे या सर्वांना कंटाळून शेवटी आपक करीअर ही निवडण्याचे ठरवीते आणि आपला पती व सांजोळ गावाचा कायम स्वरूपी त्याग करतांना दिसते. एकूण या कादंबरीत एकनाथ प्रमाणेच अलकाचीही फरफट होतांना दिसते.

संघटनेचे वास्तव —

एकनाथ शेतकरी संघटनेचा सक्रीय कार्यकर्ता आहे. तेजराज खपके सारख्या शेतकरी नेत्याच्या भाषणाने एकनाथ भारावला होता. शरद जोशीच्या भाषणने त्याला प्रभावीत केले होते. कापसाच्या भावासाठी आंदोलनात तो सक्रीय सहभागी होता. गावोगावी चक्काजाम आंदोलन त्याने केलेली होती.

एम. एस. सी. अँग्रीकल्चर ची पदवी घेतलेल्या नरूभाऊंनी नोकरी न करता आधुनिक शेती केली हा एकनाथाचा आकर्षनाचा विषय होता. म्हणूनच नरूभाऊंनी शेतकऱ्यांसाठी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात एकनाथाने संचालनाची जबाबदारी साकारली होती.

असा हा एकनाथ शेतकरी धर्माच्या हितासाठी स्वतः प्रयत्नरत आहे. कारण ही स्वतःच शेतकरी आहे. इतरांच्या हितातच आपले हित आहे ही गोष्ट तो ओळखत आहे. म्हणूनच तर एकनाथाने शेतकरी संघटनेचे कार्य पुढे चालविले आहे. पण संघटनेच्या इतर कार्यकर्त्या प्रमाणे त्याच्या पदरीही निराशाच पडलेली दिसते.

एकनाथ: एक शोकांतिका —

एकनाथ एक सुशिक्षित बेरोजगार आहे, शेतकऱ्याचा मुलगा आहे, अल्काचा पती आहे, मधुकरचा भाऊ आहे, शेतकरी संघटनेचा सच्चा कार्यकर्ता आहे त्याच प्रमाणे एकनाथ एक शेतकरीही आहे.

एकनाथ शेतकऱ्याचा मुलगा असल्यामुळे त्याच्या वाटयाला उपेक्षा, दुःख येते. तो सुशिक्षित बेरोजगार असल्यामुळे त्याच्यात वैकल्य आलेले आहे. तो अल्काचा पती आहे पण संसारासात लागणारी आर्थिक स्वयंपूर्णता त्याच्याकडे नाही. मधुकरचा मोठा भाऊ असला तरी लहान भावावर त्याचा वचक नाही. शेतकरी संघटनेचा सच्चा कार्यकर्ता असला तरी आता संघटनेत तो जोष उरला नाही. एकूण जीवनाच्या पातळ्यांवर एकनाथ एकाकी आहे. दुःखाचा व दैण्याचा वाटकारी आहे. अल्का त्याला बोलून जाते तशीच शेवंतामायही त्यालाच बोलून जाते. मधुकर समोर त्याचे चालत नाही. शेतावर काम करणारा मुगुटरावही त्याचे ऐकत नाही. टी. व्ही. वर पॉपडान्स शो लावून दिला नाही तर शेतकामावर न येण्याची तो धमकीच देतो. आबाजी पवार हा गावातला भारी म्हातारा तर अल्का एकनाथचे कसे ऐकत नाही, घरकाम कसे करित नाही हे सांगायला लागतो तेव्हा तर एकनाथला राग येतो पण तो काहीही करू शकला नाही

असा हा एकनाथ सर्व बाजूंनी चेपलेला आहे. एकांगी झाला आहे. नियतीने दुःखची ओंजळ एकनाथाच्याच झाळीत टाकली आहे. ग्रामीण साहित्यात अशाप्रकारे गावातली माणसे, सुशिक्षितांची बेरोजगारी, अंतर्गत राजकारण, कौटोबीक प्रश्न व कलह यावरती वास्तवाचा प्रखर प्रकाश झोत टाकत जाते आणि गावातील एकूण सर्व व्यवस्थेचे विदारक वास्तव मांडत जातांना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) ग्रामिण वाडःमयाचा इतिहास — चंद्रकुमार नलगे
रिया पब्लिकेशन, कोल्हापुर, ऑग. २०१३ पृ. २७४
- २) बारोमास : एक अन्वयाथग — संपा. प्रा. डॉ. विजय पाटिल
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, प्रथमावृत्ती २०११ पृ. ९४ — ९५
- ३) बारोमास — सदानंद देशमुख
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, पाचवी आवृत्ती २०१३ पृ. १२९
- ४) तत्रैव — पृ. १९०
- ५) तत्रैव — पृ. १९९
- ६) तत्रैव — पृ. २१२

**भारतीय समाज : जागतिकीकरण आणि प्रसारमाध्यमे
विनोद मारोतराव मुडे**

सहाय्यक प्राध्यापक — राज्यशास्त्र विभाग श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला
महाविद्यालय, वडणेर. जि. वर्धा

सारांश :

जगातील माध्यमांचा विकास किंवा जगातील माध्यमांची सद्यस्थिती असे आपण ज्यावेळी म्हणतो, त्यावेळी जगातील मानवी जीवन समाजातील विकासाची दशा आणि दिशा यांच्यात बरेचसे घटनात्मक बदल झाले आणि समाजात व्यापाराच्या दृष्टीने अधिकार गाजविणे यासाठी या उदारमतवादी राजकारणाचा वापर करण्यात आला. किंवा जगातील राजकारणात त्याला महत्वाचे स्थान मिळाले. मात्र त्याच बरोबर आपण ज्या समाजात राहतो, त्याला आपण 'माहितीचा समाज' असे म्हणतो आणि त्यात माध्यमांची भूमिका ही केंद्रीय आहे.

१९८० च्या दशकात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर त्याचामध्ये वरेच बदल झाले की संपूर्ण जगाच्या परिस्थितीत खूप बदल झाला. जागतिकीकरणामुळे बाजाधिष्ठीत अर्थव्यवस्था आली. जागतिकीकरणामुळे माणसाला गुंगी आणली आहे. माणसाची विचार करण्याची शक्तीच या व्यवस्थेने हिरावून घेतली. मोठमोठ्या माध्यम समुहानी जगातील माध्यम व्यवस्था काबीज केली आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे, सोशल मीडियामुळे, आणि पत्रकारितेमुळे नागरिकांची आंतरक्रिया वाढली. सोशल मीडियाच्या आधारे जगातील अनेक नागरिकांना कोरोॅना संसर्गबाबत जागृत केले. त्याचा मोठा फायदा नक्कीच होत आहे. रेमसन नेल्सन यांनी बीबीसी ला दिलेल्या माहितीनुसार जगभरात 'कोरोॅनाच्या' संकटामुळे १०,००० पत्रकारांच्या नौकऱ्या धोक्यात आल्या आहेत. माध्यमांची मालकी विशिष्ट समुहाकडे असल्यानंतर अजेंडा सेटिंग, फ्रेमिंग या गोष्टी मालकाच्या इच्छेने चालतात. प्रसार माध्यमांवर वर्चस्व हे शासनाचे, जाहिरातदाराचे, आणि भांडवलदाराचे नक्कीच आहे म्हणता येईल.

प्रस्तावना :

भारताने १९९१ ला जागतिकीकरण धोरणाचा स्वीकार केला. संपूर्ण जग हीच भारतासाठी एक बाजारपेठ निर्माण झाली. जागतिकीकरणाच्या प्रभावापासून प्रसारमाध्यमे सुध्दा दूर राहिली नाही. जागतिकीकरणात सोशल मीडियाच्या प्रगतीने संपूर्ण जग हे तुमच्या एका क्लिक वर संपर्कात आले असून शेतीपासून उद्योगधंद्यापर्यंत, समाजकारणापासून ते राजकारणापर्यंत, विज्ञानापासून तर शिक्षणापर्यंत सगळीच क्षेत्रे सोशल मीडियाच्या कल्पनाविष्काराने बहरली आहे. देश—परदेशातील अनेक चांगल्या गोष्टी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून सहज पोहचतात.

जागतिकीकरणाचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम होत आहे. प्रसार माध्यमांचा समाजावर फार मोठा प्रभाव पडतो. त्यामुळे माध्यमांना वगळून देशाच्या विकासाचा विचार केला जाऊ शकत नाही. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक घटकामधील वाढती दरी आणि सामाजिक प्रश्नाबाबत वाढती अनास्था याचा विचार करावा लागतो. सोशल मीडियाचा राजकीय क्षेत्रावरही मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत आहे. २१ व्या शतकाच्या पूर्वाधामध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग धारण केला असून चित्रपट, टि. व्ही., माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट, स्मार्टफोन इ. प्रसारमाध्यमांद्वारे जागतिकीकरणाचा जनजीवनावर प्रभाव झालेला दिसून येतो.

संशोधनाचा उद्देश :

१. जागतिकीकरणात सोशल मीडियाची भूमिका आणि योगदान जाणून घेणे
२. सोशल मीडियाद्वारे भारतीय समाजात होत असलेल्या जनजागृतीबाबत चर्चा करणे.
३. सोशल मीडियाचा भारतीय जनमानसावर होत असलेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र :

१. या अध्ययनात सोशल मीडिया आणि भारतीय समाज याचे अध्ययन करण्यात आले.
२. हा संशोधन पेपर पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रातील प्रकाशित बातम्या आणि महत्वपूर्ण चॅनलच्या माहितीच्या आधारे तयार केला आहे.
३. जागतिकीकरणात भारतीय समाजाकडून सोशल मीडियाच्या वापराबाबत होत असलेली जनजागृतीचे अध्ययन क्षेत्र.

संशोधनाची गरज आणि महत्व :

१. जागतिकीकरण आणि सोशल मीडिया याबाबत भारतीय समाजात जागृकता निर्माण करण्याची गरज आहे.
२. जागतिकीकरण व सोशल मीडियाचे फायदे / तोटे याबाबत सामाजिक ज्ञान वाढेल.
३. भारतीय नागरिकांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा होण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधनाची पध्दती :

शोध निबंधाच्या सादरीकरणास संशोधनकर्ताने प्रस्तुत विषयाशी संबंधीत आधार सामुग्रीचे संकलनासाठी द्वितीय साधनसामुग्रीचा वापर केला असून पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रातील प्रकाशित बातमा आणि महत्वपूर्ण चॅनल वरील माहिती इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया होय. २० व्या शतकाच्या शब्दकोषानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे त्यात व्यापार, विदेशी गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास, तंत्रज्ञान आणि मानवी जीवन यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी खुले केले जाते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये कोणतीही व्यक्ती स्वतंत्र अथवा विभक्त समुहाचा भाग न राहता संपूर्ण समाजच थेट जगातील व्यवहाराशी जोडला गेला आहे. एकुणच आधुनिक युगात संदेशवहन क्षेत्राने फारच विकास केला आहे. जागतिकीकरणाची व्याख्या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी पुढीलप्रमाणे केली आहेत.

१. “जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शवणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

२. “Globalization means several things for several people”

जागतिकीकरणामुळे युवकांसमोर निर्माण झालेल्या संधीचे सोनं करण्याकरिता माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याच्या दृष्टीने प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्वाची आहे. जागतिकीकरणाकडे एक मिळालेली संधी या दृष्टीने बघितल्यास अनेक नवीन मार्ग निघू शकतात. ही दृष्टी निर्माण करण्याचे कार्य प्रसार माध्यमाद्वारे येऊ शकते.

जागतिकीकरणाचा फायदे :

- तंत्रज्ञानविषयक सेवा व प्राप्ती
- नवप्रवर्तनाला चालना मिळते.
- सॉफ्टवेअर कौशल्याचा विकास होतो.

- विविध देशातील संस्कृतीची देवाण—घेवाण यातून देशाचे उत्पादन वाढू लागते.
- रोजगारात वाढ होऊ लागते. रोजगार वाढीमुळे एकूण मागणीत वाढ होते.
- परिणामतः आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सामर्थ्य वाढू लागते.
- आंतरराष्ट्रीय व जागतिक व्यापाराचा विस्तार होऊ लागतो.
- मोठ्या बाजारपेठा उपलब्ध होऊन नफाचे प्रमाण विस्तारीत होऊ शकते.
- उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर होऊ शकतो.
- स्पर्धेमुळे वस्तूंच्या गुणवततेत वृद्धी होण्यास मदत होते.
- आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय विकास वाढतो.
- जागतिकीकरणामुळे प्रगतीचे दालने खुली होतात.
- ज्ञानावर आधारित सेवा व प्राप्ती.

जागतिकीकरणाचे अनेक फायदे असून सुध्दा राजकीय धोरणे, भांडवलाची कमतरता, अनेक ग्रामीण युवकांमध्ये कौशल्य तसेच बुद्धिमत्ता असूनही केवळ शिक्षणाचा अभाव, संधीची कमतरता, विविध प्रकारची आव्हाने इत्यादीमुळे हे फायदे अनुभवास येत नाहीत. त्यासाठी प्रभावी माध्यम म्हणजे प्रसारमाध्यमे होत.

सोशल मीडिया म्हणजे काय ?

ऑक्सफोर्ड डिक्शनरी नुसार — सोशल मीडिया म्हणजे अशा वेबसाईट आणि ॲप्लिकेशन की, ज्या वापरकर्त्यांना साधनसामुग्री तयार करण्यात आणि सोशलनेटवर्किंग क्षेत्रात सहभागी होण्यास प्रवृत्त करतात. तसेच मीडिया असे माध्यम आहे की, ज्याद्वारे नातलग, मित्र व ग्राहकांना आपल्या विचार व आचारांच्या देवाण—घेवाण उपयुक्त ठरत आहे.

आज सोशल मीडिया संपूर्ण समाजाच्या जीवनातील अविभाज्य घटक ठरत आहे. अशा सोशल मीडियाचा जन्म ४ फेब्रुवारी २००४ रोजी अमेरिकेचा मार्क झुकरबर्ग यांनी हॉरवर्ड विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना माहिती देण्यासाठी Facebook ही साईट तयार केली. आणि २००५ साली हळूहळू अमेरिकन मित्र राष्ट्रात लोकप्रिय झाला. अशी वाटचाल सोशल नेटवर्किंग साईटची झाली. सध्या २०० सोशल साईट आहेत. ज्यात फेसबुक, व्हाट्सअप, लिंकडिन, व्हाट्सअप, फिलकर व इंस्टाग्राम इत्यादी आहेत. एका सर्व्हेनुसार सध्या जगात सर्वाधिक फेसबुकच वापर भारत, अमेरिका, ब्राझील, ब्रिटन आणि जर्मनी या देशांमध्ये केला जातो.

जागतिकीकरणामुळे भारतातील प्रसारमाध्यमांच्या क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतरे घडून आली. तंत्रज्ञानातील जागतिक स्तरावरील झालेल्या प्रगतीचा फायदा व विपरीत परिणाम भारतीय प्रसार माध्यमांना आणि नागरिकांना झाला. 'रॉयटर्स इन्स्टिट्यूट फॉर द स्टडी ऑफ जर्नालिझम' चे संचालक रेमसन नेल्सन यांच्या म्हणण्यानुसार, जगात तीन प्रकारची माध्यमांची 'मॉडेल', आहेत.

- व्यावसायिक माध्यमे : ही जाहिरातवर चालतात.
- स्वायत्त पब्लिक मीडिया : या ब्राडकास्टरना सरकारी बजेटमधून पैसे मिळतात.
- सरकारच्या नियंत्रणातील माध्यमे.

१. **वृत्तपत्रे** — अत्याधुनिक यंत्रे, फॅसिमाइल तंत्रज्ञानामुळे वृत्तपत्राची पाने एका शहरातून दुसऱ्या शहरात पाठविणे शक्य झाले. नवीन सॉफ्टवेअरमुळे मांडणी आणि सजावटीत क्रांतिकारक बदल झाले. ग्रामीण वार्ताहरांना नवतंत्रज्ञानाचा लाभ झाला. कोरोनामुळे लॉकडाऊन परिस्थितीत इ—वृत्तपत्रे तसेच ऑनलाईन आवृत्ती इंटरनेटद्वारे उपलब्ध झाल्याने जगभरातील वाचकांची सोय झाली. मात्र

सध्या कोरोना प्रादुर्भावाच्या पार्श्वभूमीवर वृत्तपत्रामधूनदेखील संसर्ग पसरतो असा समज तयार झाल्याने वृत्तपत्रावर निर्बंध आणण्यात आले आहे, परंतु वृत्तपत्रामुळे कोरोना संसर्ग होत नसल्याचे WHO व वैद्यकीय तज्ञांनी स्पष्ट केल्याने नागरिकांमध्ये शांततेचे वातावरण निर्माण झाले. लोकांना कामावरून काढून टाकू नका, असे आवाहन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी आणि महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनी केल्यानंतरही टाळेबंदी सुरू झाल्यानंतर 'सकाळ टाइम्स' या इंग्रजी दैनिकातून १५ कर्मचाऱ्यांना नारळ देण्यात आले. केंद्र व राज्यसरकारनी वृत्तपत्रांना अत्यावश्यक सेवेत ठेवले आहे. परंतु वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात बड्या कार्पोरेटच्या उद्योगांची एकाधिकारशाही वाढते आहेत. सामाजिक बांधिलकी, नीतीमूल्ये यापासून वृत्तपत्रे दूर जात आहे. त्यात एकजीनसिपणा कसा आणता येईल यासाठी विविध माध्यमातून पयत्न होत आहे.

२. **नभोवाणी** : नभोवाणीच्या क्षेत्रात एफ. एम. तंत्रज्ञानामुळे आणि इंटरनेटमुळे नभोवाणी केंद्राचे कार्यक्रम आवडीनुसार हव्या त्या ठिकाणी ऐकणे शक्य झाले. परंतु एफ. एम. ला फक्त गाणी वाजविण्याची परवानगी आहे. मात्र २०२० मध्ये माहिती आणि नभोवाणी मंत्रालयाने आकाशवाणी केंद्रावरच्या हिन्दी आणि इंग्रजी वार्तापत्रे विनामोबदला प्रसारित करण्याची परवानगी दिली आहे परंतु त्यासाठी काही अटीच्या अधीन राहून लाभ घेता येईल असे स्पष्ट केले. त्यामुळे या केंद्रावरील बातम्या ऐकायला मिळणार ही या योजनेची जमेची बाजू आहे. मात्र जागतिकीकरणाचा लाभ सरकारने नभोवाणीच्या पदरी पडू दिला नाही.

३. **चित्रवाणी** : भारतात सध्या ८०० पेक्षा जास्त टेलिव्हिजन चॅनल उपलब्ध आहेत. जगभरातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी या क्षेत्रात प्रवेश केल्याने दर्शकाला हवे ते वैविध्यपूर्ण कार्यक्रम उपलब्ध झाले आहे. परंतु चित्रवाहिन्या नेमके काय दाखवतात याचा विचार केल्यास वास्तविकता लक्षात येते. श्रीमंत लोक कोरोना लॉकडाऊन असतांना घरात काय करतात हे दाखवण्यापेक्षा न्यूज चॅनल वाल्यांनी गरीब लोक कसे जगत आहे हे दाखवावे. अशी टीका सोशल मीडियाच्या माध्यमातून करण्यात येत आहे. १४ एप्रिलला 'ABP माझा' च्या बातमीमुळे घरी-गावी जाण्यासाठी तीन-साडेतीन हजार लोक वाद्रे रेल्वे स्टेशनवर जमले. याप्रकरणात सोशल मीडियातून रेल्वे गाडी सोडण्याची माहिती देण्याच्या विनय दुबेला पोलिसांनी अटक केली. कारण 'दक्षिण रेल्वे जनसाधारण गाड्या सुरू करणार ही त्यांची बातमी खोटी ठरली. यावरून चित्रवाहिन्या लोकांच्या खऱ्या प्रश्नापासून दूर असल्याचे चित्र दिसते. जागतिकीकरणामुळे माणूस संवेदनाशून्य बनत चालला आहे. आभासी जगात ढकलला जात आहे, हाच चित्रवाहिन्यांमुळे निर्माण झालेला मोठा धोका आहे.

४. **इंटरनेट** : इंटरनेट म्हणजे 'माहितीचा महासागर' असे म्हणत असलो तरी तो खऱ्या अर्थाने 'संगणकीय डाटा' चा महासागर आहे. इंटरनेटने तर सारे जग एक वैश्विक खेडे बनले आहे. फेसबुक, व्हाट्सअप, व्हॉट्सअप व इंस्टाग्राम यासारख्या उपलब्ध झालेल्या समाजमाध्यमांमुळे जगभरातील ज्ञानाची दरवाजे खुली झाले. आणि प्रत्येकाला अभिव्यक्त होण्याची संधी मिळाली. ब्लाग, इ-मेल यासह कितीतरी सुविधा इंटरनेटमुळे उपलब्ध झाल्या आहेत. कोरोना व्हायरस संदर्भात माहिती घेण्याबात विविध लिंक ओपन करतांना आपली वैयक्तिक माहिती चोरली जाऊ शकते त्यातून आर्थिक लुटीची भीतीसुद्धा आहे. तसेच चुकीची माहिती किंवा अफवा पसरवल्या जाऊन सायबर हल्लाची शक्यता आहे. कोरोनामुळे अनेकजण 'बर्क फ्रॉम होम' करत आहेत. मात्र इंटरनेटचा संथ वेग कामातला अडथळा ठरतो आहे. इंटरनेटवर लक्ष्य ठेवायला कुठलीच केंद्रीय समिती नाही. नवमाध्यमांच्या सापेक्षी वापराचे कुठलेच ज्ञान, प्रशिक्षण न मिळता ही समाजमाध्यमे लोकांच्या हाती असून कळत-नकळत धोका वाढतोय.

५. **स्मार्टफोन** : स्मार्टफोन हा २१ व्या शतकातील सर्वात मोठा क्रांतीकारक बदल म्हणावा लागेल. यात घडयाळ, कॅल्क्युलेटर, टीव्ही, रेडियो, इंटरनेट, समाजमाध्यमे, फोटो कॅमेरा यासह शेकडो सुविधा आहे. भारत सरकारकडून कोरोना विषाणू संक्रमण रोखण्यासाठी Aarogya Setu नावाचे एक स्मार्टफोन ११ भाषेमध्ये लॉच करण्यात आले. त्यामुळे या माध्यमातून तुम्ही स्वतःला संक्रमणाचा धोका आहे की, नाही तपासू शकता. परंतु कोरोना व्हायरस हा स्मार्टफोनवर जिवंत राहू शकत असल्याची माहिती नव्या संशोधनातून समोर आली आहे. यासाठी आपण दररोज हातात घेण्याच्या वस्तु वेळोवेळी स्वच्छ करणे गरजेचे आहे. तसेच त्याचा अनावश्यक वापर टाळावा लागेल. या माध्यमांचा गैरवापर करून भांडणे, व्देष वाढविण्याचे कार्य समाजकंटक करित आहे. या जागतिक माध्यमावर सरकारचे नियंत्रण राहू शकत नाही. आणि कायदेही अपुरे पडतात. यासाठी समाजाच्या मानसिकतेमध्ये सकारात्मक परिवर्तनाची आवश्यकता आहे.

जागतिकीकरणामुळे प्रसार माध्यमांचा झगमगाट वाढला, खप वाढला, वाचक आणि दर्शकांची संख्या वाढली. मात्र माणसाला विचारशून्य, संवेदनाशून्य बनविणारी व्यवस्था यातून फोफावली. जागतिकीकरणाचा माध्यमांवर एक सर्वात मोठा परिणाम झाला आहे. तो म्हणजे देशातल्या माध्यमांच्या मालकीत वैविध्य कमी होत चालली आहे. हा धोका ओळखून पर्यायी लोकमाध्यमे निर्माण करण्याची आणि विधायक विचार करण्याच्या समाजगटांनी यासाठी एकत्र येऊन कृती करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

सोशल मीडियाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम :

भारत सरकारचे परराष्ट्र मंत्रालय, प्रधानमंत्री कार्यालय सदैव सक्रिय असतात. एस. टी बसने, रेल्वेने प्रवास करतांना तसेच धावपळीच्या जीवनात अनेकदा आपले साहित्य—मोबाईल, पर्स, कागदपत्रे, लहान इत्यादी हरवतात अशा वेळी संबंधित व्यक्ति सोशल मीडियाच्या आधारे शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो हा देखील महत्वपूर्ण फायदा सोशल मीडियामुळे होतांना दिसून येतो. थेट संपर्काचा सर्वात सुलभ मार्ग नागरिकांना मिळाला आहे.

आज विविध प्रकारच्या उद्योगधंदामध्ये स्वतःच्या उत्पादित वस्तु किंवा सेवा बाजारपेठेतील ग्राहकापर्यंत पोहचविण्यासाठी किंवा विकण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. कारण सोशल मीडिया हे कमीत कमी खर्चामध्ये जास्तीत जास्त ग्राहकांपर्यंत आपली माहिती पोहचविणारे असे साधन आहे. आज देशातील काही शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतमालाची माहिती याच सोशल मीडियाच्या माध्यमातून थेट ग्राहकांच्या घरापर्यंत पोहचविण्यात सुरवात केली आहे.

जागतिकीकरणामुळे बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्था आली व अनेक अनुदानात कपात करण्यात येऊ लागली अनेक कल्याणकारी योजनांना कात्री लावण्यात आली अशा जागतिकीकरणामुळे कल्याणकारी राज्यांवर अतिक्रमण झाले असून कल्याणकारी राज्याची संकल्पना नष्ट होतांना दिसत आहे. नवीन जागतिकीकरण हे 'मनी मेकिंग' साठीच आहे. कमीत कमी कामगार व जास्तीत जास्त ऑटोमेशनमुळे भारतासारख्या रोजगारकुशल देशाला याची झळ पोहचली आहे.

सोशल मीडियाचा राजकीय क्षेत्रावरतीही मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाल्याचे आपल्याला पहायला मिळते. सध्या कोणत्याही निवडणुकीमध्ये सोशल मीडिया कॅम्पेनचा वापर मोठा प्रमाणावर होतो. पण त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निवडणूक आयोगाने नियमावली प्रसिध्द केली. तसेच सोशल मीडियावर जाहिरात करण्यासाठी निवडणूक आयोगाची परवानगी आवश्यक आहेत.

कुमारावस्थेतील मुलांच्या जीवनावरही प्रसारमाध्यमांचा विशेषतः इंटरनेटचा परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. जवळपास सातवी—आठवीपासूनच सर्व विद्यार्थी व्हाट्सअॅप, फेसबुक, इंटरनेट वापरायला लागली. कोणत्याही तंत्रज्ञानाचा वापर सर्वात आधी करण्याकडे त्यांचा कल

असतो. अनेकदा ब्लॉगर, गुगल प्लस यासारख्या साईट्समुळे चांगली माहिती मिळते. आणि वेळ वाया जात नाही. परंतु साधारणतः १४ ते ४० वयोगटातील तरुणाई सोशल मीडियाच्या आहारी गेल्याचे दिसून येते. सोशल मीडियाचा प्रभाव आज मुलांना एकटे करतो. विडिओ गेम्स, टीव्ही याचा सातत्याने वापर केला तर त्याचा परिणाम अभ्यासवर होतो. आणि वर्तणूकीवर होतो. यात ब्रिटनचे उदाहरण देता येईल. ब्रिटनमध्ये सर्व शाळांमधून विडियो गेम्स, प्लेबॉक्स काढून टाकले. याला पालकांचा पाठिंबा होता हे विशेष. या समस्येवर उपाय करतांना हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की इंटरनेट हे सध्याच वास्तव आहे. याचे फायदे अनेक आहे.

निष्कर्ष :

जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून संदेशवहन क्रांती घडून आलेली आहे. संदेशवहनाने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रवेश केला. त्याचा फायदाही होत आहे. भारतात युवकांमध्ये सर्वात जास्त सोशल मीडियाची क्रेझ वाढतच आहे. राजकारण, समाजकारण, उपक्रम, जाहिरात, इत्यादी सर्वच गोष्टींसाठी सोशल मीडियाचा १०० टक्के वापर होत असून त्याचा आपण जेवढा फायदा घेतो तेवढेच गंभीर दुष्परिणामही समाजाला बघावयास मिळत आहे. मानसिक विकृतीतून अनेक सायबर गुन्हेगारांचा जन्म झाला आहे. अनेक मुलींना वैयक्तिक अकाऊंट वरून ब्लॉकेलिंग केल्याच्या घटना घडत आहे. आपण स्वतः एक समाजातील जबाबदार घटक म्हणून सोशल मीडियाचा वापर चांगल्या गोष्टींसाठी केला पाहिजे.

जागतिकीकरणाचा समाजजीवनावर परिणाम झालेला दिसतो कुटुंब व्यवस्था, विवाह संस्था, स्त्री-पुरुष संबध, जाती-जमाती, भाषा, लहान मुले, इत्यादी सामाजिक घटकावर मोठा प्रभाव पडत आहे. तरुण वर्ग व वृद्धांचे जीवनमान प्रभावित झालेले आहे. ग्राहकवादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे. माहिती क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनाच्या आकृतीबंध बदलला आहे. जागतिकीकरणातून नव्या समाजाची निर्मिती होत आहे. सकारात्मक दुष्टया विचार केला तर सोशल मीडियाने वैयक्तिक आयुष्य मनमोकळे केले आहे. असे असले तरी काही दुष्परिणामही आपल्याला नाकारून चालणार नाहीत. कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक वापर वाढल्यास त्याचे पडसाद नकारात्मकच अधिक पाहावयास मिळतात. म्हणून सोशल मीडिया विवेकपूर्ण, संयमाने, सत्य-असत्यतेची पडताळणी करून वापरल्यास निश्चितच प्रगतीस पूरक ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. नी. सी. दीक्षित — आधुनिक जग — पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.
२. गजानन खातू — जागतिकीकरण — परिणाम आणि पर्याय.
३. श्री. विनय गुप्ते — सोशल मीडिया फायदे आणि तोटे.
४. योजना — सप्टेंबर २००९, फेब्रुवारी, जुलै, नोव्हेंबर २०१४
५. चित्रलेखा साप्ताहिक — २७ एप्रिल २०२०, ०४ मे. २०२०
६. लोकप्रभा — १ मे. २०२०
७. तरुण भारत दैनिक मराठी — २८ मे. २०१८
८. लोकमत दैनिक मराठी — १३ व २५ मार्च २०२०
९. सकाळ दैनिक मराठी — २४ एप्रिल २०२०
१०. WWW.drachincholkar.blogspot.com

शाश्वत विकास आणि हवामान बदल : भारताच्या संदर्भात**डॉ. विठ्ठल धिनमिने**

सहाय्यक प्राध्यापक

श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महा. वडनेर ता. हिंगणघाट जि. वर्धा

प्रस्तावना:

मनुष्याच्या जीवन स्तरामध्ये निरंतर सुधारणा करत राहणे हे प्रत्येक देशाचे आणि जागतिक संस्थांचे एकमेव उद्दीष्टे राहिले आहे. गेल्या पाच दशकापासून विकासाला वेगवेगळ्या पध्दतीने परिभाषित करित असताना कल्याणकारी संकल्पनेतून विकासात्मक संकल्पनेकडे मार्गक्रमण करित असताना असे दिसून येते की मानव विकासच अंतिम ध्येय असल्याचे सर्वसामान्य मत तयार झालेले आहे. परंतु पृथ्वीवरील ४० टक्के लोकसंख्येला आजही विकासाकरिता किमान सुविधा त्यांना प्राप्त झालेल्या नाहीत. मानवाने आपल्या उदयापासून अनेक आव्हानांचा सामना केलेला आहेत. परंतु आज मनुष्याला आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी नवीन प्रकारच्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो आहे. ते म्हणजे हवामान बदलाचे आव्हान होय. हे आव्हान स्विकारताना हवामान बदलाच्या परिवर्तन प्रक्रियेला नियंत्रित, करण्यासाठी जागतिक स्तरावर सर्वसामान्य सहमती निर्माण करणे आवश्यक आहेत. २०१२ मध्ये रियो येथे आयोजित संमेलनामध्ये पर्यावरण आणि टीकाउ क्षमता विकास या घटकावर भर देण्यात आलेला आहे. भारतामध्ये बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये टीकाउ विकासाला केंद्रस्थानी मानून विकासात्मक व सर्वसमावेशक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याच्या दुष्टीकोनातून प्रयत्न करण्यात आले. यामध्ये टीकाउ विकासाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय अशा तिन आयामांचा विचार करण्यात आला.

जागतिक स्तरावर सुध्दा टिकउ क्षमता विकास आणि हवामानातील बदल हाच विषय केंद्रस्थानी राहिला आहे. परंतु सन २०१५ नंतर जगात नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामान बदलाच्या घटनांमध्ये निरंतर वाढ होताना दिसून येत आहे. याशिवाय विकसनशिल देशांमध्ये गरीबी आणि भुक या मुख्य समस्यांबरोबर स्वच्छ हवा, पाणी आणि उर्जा या समस्या सुध्दा वाढत आहे. म्हणूनच भारतासारख्या विकसनशिल देश हवामान बदल आणि अविरत विकास या संकल्पनेचा वापर आपल्या धोरण निर्मातीत सातत्याने करताना दिसून येत आहे.

• जागतिक उत्सर्जनात वाढ आणि असमान वितरण :

सन २०१५ मध्ये जागतिक पातळीवर दोन मोठ्या घटना घडल्या यामध्ये एक पॅरिसमध्ये ऐतिहासिक हवामान बदल करार आणि दुसरी शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे स्विकारून त्यांचे पालन करणे. वरील दोन्ही घटना एकमेकांशी पुरक असून जागतिक तापमानातील वाढ ही दोन डिग्री सेल्सिअसपेक्षा कमी ठेवणे हे पॅरिस कराराचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे संपुर्ण जग कमी कार्बन उत्सर्जन करून लवचिक आणि चिरस्थायी भविष्याच्या दिशेने वाटचाल करू शकेल याशिवाय प्रत्येक देशानी उत्सर्जना नियंत्रण कसे करता येईल यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

जागतिक हवामान विज्ञान संस्थांच्या अहवालानुसार औद्योगिक युगाच्या आधीच्या तापमानामध्ये एक डिग्री सेल्सिअसची वाढ झाल्याने २०१६ वर्ष सर्वात गरम वर्ष होते. अलनि आणि हरितगृहांमधील वायुमुळे निर्माण झालेली उष्णता हे यांचे मुख्य कारणे होती. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवनिर्मित उत्सर्जनात अभूतपूर्व वाढ झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय उर्जा एजन्सी (IEA) च्या २०१५

च्या अहवालानुसार २०१४ मध्ये वातावरणातील कार्बनडाय ऑक्साईडचे प्रमाण हे सन १८०० व्या वर्षाच्या तुलनेत ४० प्रतिशत वाढझालेली आहे. हरितगृह वायुंच्या उत्सर्जनात उर्जा क्षेत्राचे योगदान सर्वात अधिक आहे. यामध्ये इंधनच्या ज्वलनामुळे कार्बनडाय ऑक्साईडचे सर्वात जास्त प्रमाणात उत्सर्जन झाले. परंतु विविध देशांमध्ये उत्सर्जन वितरण असमान आहे.

विविध देशातील असमान वितरण पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) सन १९७० ते २०१४ या काळात कार्बनडाय ऑक्साईड उत्सर्जन :-संयुक्त राज्य अमेरिका २३२ जीटी युरोपिय संघ १९०२ जीटी, चीन १७६.२ जीटी, आणि भारत ३९ जीटी होते. म्हणजेच अमेरिकेतील उत्सर्जन हे भारताच्या उत्सर्जनापेक्षा सहापट होते.
- २) सन १९७० ते २०१४ या काळात कार्बनडाय ऑक्साईडचे:-प्रतिव्यक्ती उत्सर्जन संयुक्त अमेरिका १७ टन, युरोपीय संघ ७.५ टन, चीन ७ टन, आणि भारत २ टन प्रतिव्यक्ती इतके होते.
- ३) अमेरिका आणि युरोपीय संघामध्ये उत्सर्जन हे ज्वलन, वीज आणि उष्णा उत्पादनामुळे होते तर चीन आणि भारतामध्ये वाहतुक क्षेत्रामध्ये सर्वात जास्त उत्सर्जन होते.

● **जागतिक शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये :**

संयुक्त राष्ट्र महासभेने सप्टेंबर २०१५ मध्ये आपल्या १७ व्या संमेलनात शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये जाहीर केली. ही उद्दिष्ट्ये २०१६-२०३० या कालावधीत उद्दिष्टे पूर्ण करतील याकरिता प्रभावी उपाययोजना संपुर्ण जगामध्ये करण्यात येतील.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) संपुर्ण जगातील गरीबी उच्चाटन
- २) असमानता दुर करणे.
- ३) लिंगभाव समानता महिला आणि बालिका सबलीकरणाला प्रोत्साहन देणे.
- ४) आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
- ५) शहरांना अधिक टिकाऊ बनविणे.
- ६) हवामान बदलाचा समर्थपणे सामना करणे.
- ७) संपुर्ण जगातील महासागरे व जंगलाचे रक्षण करणे.
- ८) सामाजिक आर्थिक आणि पर्यावरण पैलूचे एकीकरण करणे.
- ९) अविरत विकासाकरिता जागतिक भागीदारी करणे म्हणजेच संपुर्ण जगाला एक देश मानून विकास करणे.
- १०) उत्कृष्ट गुणवत्ता निर्माण करण्यासाठी हिनधारकांच्या क्षमतेला प्रोत्साहन देणे.
- ११) निरंतर विकास करण्यासाठी सुचनाचे संकलन करणे.
- १२) अविरत विकासाठी पाठपुरवठा आणि समिक्षा करणे अशाप्रकारे अशाप्रकारे शाश्वत विकासाची संकल्पना अधिक व्यापक असून ज्या अंतर्गत मुख्य लक्षणाचे १६९ संकेतन असून शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करणे सर्व देशासाठी आव्हानात्मक कार्य आहे.

● **शाश्वत विकास आणि भारत:**

भारताच्या सांख्यिकी व योजना कार्यान्वय मंत्रालयाद्वारे तसेच विविध भागीदारांच्या सल्यानुसार शाश्वत विकासाचे संकेताचे प्रारूप तयार करण्याचे कार्य चालू असून हे करताना सरकारद्वारे त्याकरिता एक प्रबोधन आणि समिक्षा व्यवस्थेची स्थापना करण्यात येईल.

ज्यामाध्यमातून विश्वसनीय सुचनांना एकत्रित करण्यात येईल. या कार्यासाठी वर्ष २०१६ हे आधार वर्ष निश्चित करण्यात आले असून सर्व कार्य करण्याची जबाबदारी निती आयोगाची आहेत.

● **शाश्वत विकास आणि हवामान बदल: भारतीय दृष्टीकोन :**

सन २००० पासून भारतीय दृष्टीकोनातून पर्यावरण क्षेत्रातील आव्हाने विषय स्वरूपाची झाल्याचे दिसून येते. वन आणि पर्यावरण मंत्रालयाने पर्यावरण परिस्थिती अहवालामध्ये पर्यावरणाशी निगडित पुढील पाच भागात वर्गीकरण केलेले आहेत.

- १) हवामान बदल
- २) अन्न सुरक्षा
- ३) जल सुरक्षा
- ४) उर्जा सुरक्षा
- ५) शहरीकरण व्यवस्थापन

वरील सर्व घटकापैकी हवामान बदलामुळे नैसर्गिक पर्यावरण व्यवस्था बिघडत असून त्याचा विपरित परिणाम भारतातील कृषी क्षेत्रावर होताना दिसून येतो. शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मुख्य क्षेत्र असून या क्षेत्रावर ५८ टक्के लोकसंख्या या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. या क्षेत्रावर हवामान बदलाचा पुर किंवा दुष्काळ यांसारख्या टोकाच्या घटनाची पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता वाढते. यामुळे भारताच्या अन्न आणि जल सुरक्षेला धोका पोहचू शकतो. याशिवाय या बदलामुळे मानवी आरोग्य कृषी जलसंपत्ती नैसर्गिक व्यवस्था तसेच जैव विविधता यावर दुष्परिणाम होत असतो.

हवामान बदल तसेच नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर वाढणाऱ्या दबावामुळे जी संकटे निर्माण होत आहे. त्यामुळे भारतीय धोरण—निश्चिती संस्थामध्ये टिकाऊपणा आणि पर्यावरणाला मुख्य स्थान प्राप्त झाले आहे. सन २००५ च्या स्तरावरून एकुण देशांतर्गत उत्पादनाच्या उत्सर्जनाच्या तिब्रतेमध्ये सन २०२० पर्यंत २० ते २५ प्रतिशतनी घट करण्यासाठी भारत वचनबद्ध असून यामध्ये कृषी क्षेत्राद्वारे करण्यात येणाऱ्या उत्सर्जनाची गणना करण्यात येणार नसल्याचे सुध्दा त्यामध्ये नमुद करण्यात आलेले आहे.

भारताच्या एकुण देशांतर्गत उत्पादनातील कार्बन उत्सर्जनाच्या तीव्रतेत घट झाली असून सरकारच्या किमान कार्बन धोरणामुळे आणखी घट होणार असल्याचे भारत किमान कार्बन स्तरावर टीकाऊ विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करित आहे. सन २०३१ पर्यंत भारतातील प्रती व्यक्ती उत्सर्जनाचे प्रमाण हे जागतिक प्रति व्यक्ती उत्सर्जनाच्या सरासरीपेक्षा कमी असल्याचा अंदाज व्यक्त केलेला आहे.

ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेस टीकाऊपणाला एकत्र करण्यासोबतच भारत टीकाऊ क्षमतेच्या तीन स्तंभांना एकत्र करून आपल्या राष्ट्रीय धोरणात स्थान देण्यासाठी प्रयत्नशिल आहे. भारतीय संविधानामध्ये वास्तविक पर्यावरण संबंधीत तरतुदी असून अनुच्छेद ४८ ए आणि ५१ ए (जी) यांचा मध्ये समावेश होतो. या अनुच्छेदामध्ये अंतर्गत वन, प्रदुषण नियंत्रण, जल व्यवस्थापन, स्वच्छ उर्जा आणि समुद्री व किनारी अशा पर्यावरणाच्या विविध बाबींचा समावेश होतो. पर्यावरण संरक्षणासाठी एक स्थिर संघटनात्मक आराखडा तयार करण्यात आला असून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक महत्वपूर्ण पाऊल म्हणावे लागेल.

● **भारत आणि हवामान बदल :-**

हवामान बदलाची भारताला चिंता असून १९९७ पासून जेव्हा निरंतर विकासाच्या दृष्टीने अधिकृतपणे स्विकार करण्यात आला तेव्हापासून देशाने या विषयी अनेक क्षेत्रामध्ये पुढाकार घेतला आहे. भारताने हवामान बदलावर आठ राष्ट्रीय मोहिमा सुरू केल्या असून वेळोवेळी भारताने

आंतरराष्ट्रीय व्यासपिठावर आपली गतिशिल भुमिका पार तर पाडलीच आहे त्याचवेळी देशांतर्गत आघाडीवर कौतुकास्पद प्रयत्न देखिल केले. हवामान बदलाच्या विरोधात भारताच्या देशांतर्गत आघाडीवरील 'हवामान बदलावर राष्ट्रीय योजना (N.A.P.C.C.) हा एक प्रमुख घटक आहे. सन २०१७-२०१८ मध्ये हवामान बदलावर पंतप्रधान परिषद (P.M.C.C.)एन.ए.पी.सी.सी.अंतर्गत मिशनला अनुकूल, शमन आणि कार्यक्षमता निर्मातीच्या संबंधात आपल्या महत्वाकांक्षेत वाढ करणे आणि त्यांचे प्राधान्य नव्याने निश्चित करण्याचे आदेश दिले गेले. या व्यतिरिक्त वर्तमानातील आठ मिशन्सच्या व्यतिरिक्त काही वेगळी मिशन निर्माण करण्याची शिफारस करण्यात आली. ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) हवामान बदलामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या संभाव्य दुष्परिणामाचा विचार करता एक नवे मिशन म्हणून 'हवामान बदल आणि आरोग्य मिशन' तयार करण्यात आले असून हवामान बदल आणि आरोग्य यावर तज्ञाच्या समितीचे गठन केले गेले आहे.
- २) कचऱ्यापासून उर्जा निर्माण करण्यात येऊन विज उत्पादनासाठी कोळसा तेल व गॅसवरील परावलंबत्व कमी करणे यासाठी कचऱ्यापासून उर्जा मिशनची स्थापना करण्यात आली.
- ३) किन्नारपट्टीवरील प्रदेशात राष्ट्रीय मिशनची स्थापना करण्यात आली असून संपुर्ण किन्नारपट्टीचे एकात्मिक संपत्ती व्यवस्थापन योजना लागू करण्यात आणि त्याचे नकाशे तयार करण्यात आले आहे.
- ४) भारतातील अक्षय ऊर्जा मिश्रणात पवन उर्जेचा सहभाग वाढविण्याच्या उद्देशाने विंड मिशन ची स्थापना करण्यात आली. या विंड मिशनद्वारे सन २०२२ पर्यंत ५००००-६०००० मेगावॉट विज उत्पादनचे प्रारंभिक उद्दिष्टे ठेवलेले आहे.

● **भारतासमोरील आव्हाने आणि उपाय:**

भारतात संपुर्ण जगातील १७ प्रतिशत गरीबी असून १६ प्रतिशत लोकसंख्येकडे अजुनही वीज नाही. ९ कोटी लोकांकडे पिण्याचे स्वच्छ पाणी नाही. हवामान बदलाच्या संदर्भात हे स्पष्ट आहे की निरंतर विकासाच्या विषयाच्या बाबतीत संतुलन साधनाच्या बाबतीत भारतासमोर मोठी आणि जटिल आव्हाने उभी आहेत. भारतामध्ये गरीबी आणि अन्न सुरक्षेसारख्या महत्वाच्या मुद्यांना हात घालत स्वच्छ उर्जा व उर्जेची कार्यक्षमता आणि कमी उत्सर्जन तीव्रता या संदर्भात महत्वपुर्ण योजना तयार करण्यात आली असून या योजनेत खालील बाबी समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत—

- १) भारताने अक्षय उर्जेमध्ये प्रामुख्याने सौर आणि पवन उर्जेत महत्वाकांक्षी उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. १०० गीगावॉटपेक्षा जास्तीच्या क्षमतेनुसार २०२२ सालापर्यंत पवन उर्जेपासून ६० गीगावॉट आणि सौर उर्जेपासून १०० गीगावॉट उर्जा क्षमता प्राप्त करण्याचे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आले आहे. आणि स्पष्टपणे भारताला अक्षय उर्जेच्या प्रमुख उत्पादकाच्या भूमिकेत घेवून जाणारे आहेत.
- २) भारताने ऐतिहासिक आंतरराष्ट्रीय सौर युती केली असून यामध्ये सौर संपत्ती आणि जगातील सर्व देशांची युती गृहीत धरण्यात आली आहे. हे देश आपल्या विशेष गरजा पूर्ण करतील आणि एक सामायिक तसेच सहमती असणाऱ्या दृष्टीकोनातून फरक ओळखून एक व्यासपीठ देऊ शकतील भारताने अक्षय उर्जा क्षेत्राला चालना देण्यावर खुप भर दिला आहे. तरीसुद्धा भविष्यात देखिल कोळसा हाच वीज उत्पादनाचा मुख्य स्रोत असणार आहे. त्यामुळे कोळशावर आधारित वीज सयंत्राच्या कार्यक्षमतेमध्ये सुधारणा

करण्यासाठी आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी सरकारने अनेक महत्वपूर्ण पावले उचलली आहेत.

- ३) भारत चीनच्या तुलनेत जीवाश्म इंधनावर कमी प्रमाणात अवलंबून आहे. आणि विकासात्मक तुलनात्मक उपाययोजनांमध्ये देखिल भारत, अमेरिका चीन आणि युरोपपेक्षा ही खालच्या पातळीवर आहे. यातून असे स्पष्ट होते की विकसित देशांच्या तुलनेत प्रतिव्यक्ती कार्बन उत्सर्जन वाढू न देण्याची बांधिलकी प्रतिध्वनित होते.

अशाप्रकारे भारताने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी वित्ताची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असून प्राथमिक अंदाजानुसार आतापासून २०३० पर्यंत भारताच्या हवामान बदलाचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी २.१५ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सची गरज आहे. यासाठी वित्तीय उपाय योजना आणि नियामक मंडळ यांना एकत्र येवून बाजार यंत्रणेवर भर देणे आवश्यक आहे. याशिवाय हवामान कार्यात गती आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय वित्त हा मोठा आधार असणार आहे.

● **सारांश :**

जागतिक हवामान धोक्याच्या निर्देशांक (G.C.R.I.-2018)च्या नुसार भारत जगातील सहा संवेदनशिल देशांपैकी एक आहे. देशातील जे प्रदेश हवामान बदलाच्या दुष्टीने संवेदनशिल आहेत तेथील लोकसंख्येचे गरीबीचे प्रमाण अधिक आहे तेथील रोजगार देखील संवेदनशिल आहे. अशा परिस्थितीत हवामान बदल भारतातील जीवन मानाच्या निगडीत अनेक समस्या निर्माण करू शकतात. हवामान बदलाच्या परिणाम त्यांच्याशी निगडीत संवेदनाशीलतेची पातळी आणि तेथील लोकसंख्येच्या अनुकूल शक्तीवर अवलंबून असेल. भारताच्या निरंतर विकास आणि हवामान बदलाशी निगडीत उचललेल्या अनेक सकारात्मक परिणाम दिसून आले असून या कार्यासाठी वित्त व्यवस्था करणे देशापुढील मोठे आव्हान होते तरी देखिल सकारकडून या कार्याला प्राधान्य दिले जात आहे. १५ व्या वित्त आयोगातर्फे देखिल धोरण निर्माती प्रक्रियेत हवामान बदलाला एक महत्वपूर्ण घटक मानले गेले आहे. म्हणूनच राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी म्हटले होते की “पृथ्वी आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपल्याला खुप काहीतरी देत असतात परंतु प्रत्येक मानसाच्या लोभासाठी काही नाही” मानव जातीने केवळ आपल्या वर्तमानातील गरजाच नव्हे तर त्या भागविण्याच्या पध्दतीवर देखिल आत्मविश्लेषण करणे आवश्यक आहे. व्यतिरिक्त आपल्याला आपल्या गरजा आणि ‘इच्छा’ यामधील फरक समजणे गरजेचे सुध्दा आहे. मानव जातीला जिवंत रहायचे असेल तर त्या वर्तणुकीमुळे निसर्गावर होणाऱ्या दुष्परिणामाच्या बाबतीत जागृत रहावे लागेल.

संदर्भसूची :

- १) रमेश सिंह : भारतीय अर्थव्यवस्था MC. Graw Hill Education Private Limited Chennai
- २) विजय कुमारी तिवारी— हिमालया पब्लिशिंग हाऊस मुंबई
- ३) प्रतियोगिता दर्पन हिन्दी मासिके जून २०१७

ग्रामीण साहित्याचे भाष्यकार : आनंद यादव**डॉ. सुदर्शन दिवसे**

प्रभाकर मामुलकर महाविद्यालय, कोरपना

आधुनिक मराठीतील ग्रामीण कवी, कथा, कादंबरीकार आणि ग्रामीण साहित्य चळवळीचे समर्थक, समीक्षक म्हणून आनंद यादव यांचे ग्रामीण साहित्याच्या इतिहासात मोठे योगदान आहे. 'हिरवे जग' (१९६०) हा यादवांचा पहिला कवितासंग्रह विद्यार्थी दशेतला. 'मळ्याची माती' (१९७६) हा दुसरा कवितासंग्रह. ग्रामीण कुटुंब व परिसर यांच्या संदर्भ क्षेत्रात एका संवेदनशील कुमार मनाचे साद-पडसाद टिपणारी त्यांची ही साधी व अकृत्रिम कविता आहे. नंतरच्या कवितेत खेड्यापासून दुरावणाऱ्या आणि व्यावसायिक कारणाने शहरी जीवनात वास करणाऱ्या मनाची तगमग उत्कटतेने व्यक्त झालेली आहे. तिच्यातील नाट्य ग्रामीण बोलीतून बोलके होते. तिला आत्मानुभवाचे व आत्मप्रत्ययाचे बळ लाभलेले आहे. 'माय लेकर' (१९८९) हा यादवांचा दीर्घ कविता संग्रह प्रसिद्ध आहे.

यादव कविता या वाङ्मय प्रकाराकडून 'कथा' या वाङ्मय प्रकाराकडे वळले. 'खळाळ' (१९६७) हा त्यांचा उल्लेखनीय कथासंग्रह. याशिवाय 'घरजावई' (१९७४), 'माळावरची मैना' (१९७९), 'आदिताल' (१९८०), 'डवरणी' (१९८२) इ. त्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

ग्रामीण अनुभवविश्व संवेदनशील मनाने, तन्मयतेने व उत्कटतेने व्यक्त करण्याचा यादवांनी सतत प्रयत्न केला. नाना प्रवृत्तीच्या, निरनिराळ्या वयोगटातील व परिस्थितीतील मानवी मनाचा वेध ते मर्मस्पर्शी दृष्टीने घेतात. काव्यात्म प्रकृतीमुळे त्या-त्या व्यक्तिमनाचा नेमका गाभाच ते आपल्यासमोर खुला करतात. दुःखानुभवाच्या सूक्ष्म व सखोल चित्रणातून यादव मानवी मनाच्या तळाला स्पर्श करतात. संमिश्र अनुभवाच्या ताणातून व अनुभवघटकांच्या साम्यविरोधातून त्यांची कथा अर्थपूर्ण आकार धारण करते.

व्यक्तिचित्र, नाट्यचित्र, चिंतनिका, संवाद अशा अनेक रूपाने त्यांच्या साहित्यातील ग्रामजीवन अवतरले आहे. प्रतिमांनी समृद्ध असलेली त्यांची भाषा भाववृत्तीनुसार विविध रूपे धारण करीत आशयाशी इमान राखते. यादवांच्या कथेतील अनुभवविश्व समकालीन कथाकारांपेक्षा वेगळे नाही. या कक्षेतच यादवांचे कथाविश्व असले तरी ते अधिक सखोलतेने, उत्कटतेने व तरलतेने पकडण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. अनुभवाच्या गुणवत्तेनुसार जिथे-जिथे आवश्यक तिथे-तिथे ग्रामीण भाषेतूनच ते कथा आविष्कृत करतात. यादवांची कथा घटनेपेक्षा अंतरंग दर्शनावर व्यक्तिच्या मानसिकतेवर अधिक भर देते. सामान्य ग्रामीण माणसाचे सुख-दुःख हा त्यांच्या कथेचा जिह्वाळ्याचा विषय आहे. त्या माणसांचे सुख-दुःख त्यांच्याच भाषेतून यादव व्यक्त करू पाहतात. त्यामुळेच त्यांच्या ग्रामीण कथेला नव्या आविष्कार माध्यमाचे परिमाण लाभले असल्याने त्यांची कथा माडगुळकर आणि शंकर पाटील यांच्या कथेचा विकास ठरतो. कारण यादवांनी माडगुळकर व शंकर पाटीलांप्रमाणेच कलात्मकता आणि जीवनदर्शन या दोहोंचा समतोल साधणारी वैशिष्ट्यपूर्ण कथा मराठी वाचकांना दिली.

आनंद यादव यांच्या कथासृष्टीचे मूल्यमापन करताना प्रा. म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "आनंद यादव यांनी कथालेखनाला प्रारंभ केला तेव्हा, त्यांची बरीचशी काव्यरचना झालेली होती. कवीप्रकृतीचे ग्रामीण कथाकार असा त्यांचा पिंड बनला. त्यांची ग्रामीण जीवनाची आत्मानुभूती, दीनदुबळ्याची कणव, मातीची ओढ हे सर्व जातिवंत व कसदार होते; पण त्याचबरोबर या गुणांना

व जाणिवेला कलात्मक संघटन व आकार प्राप्त करून घ्यावा असा उत्कट ध्यासाही त्यांना होता. या कलात्मकतेसाठी ग्रामीण बोली भाषेच्या सामर्थ्याची कसोशीने व कल्पकतेने उकल करावी असे त्यांच्या मनाने घेतले. या तन्मयतेत व तंद्रित खोलवर शिरताना चिंतनालाच एक नाद व लय असते. याचा शोध त्यांना लागला. या शोधाच्या आधारे ग्रामीण दुःखाच्या चिंतनात्मक निवेदनाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न त्यांनी आपल्या कथांतून केला. या प्रयोगातून ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडले. हा अनुभव लेखकातील कलावंताला किती रोमांचकारी वाटला होता! त्याचे सुरेख वर्णन आनंद यादव यांनी अनेक ठिकाणी केले आहे. मराठी ग्रामीण कथेच्या विकासातला हा महत्त्वाचा टप्पा आहे. यादवांच्या 'खळाळ' कथासंग्रहातील 'मोट', 'धुणे' यासारख्या कथांतील भाषेच्या सुरावटीने मन आनंदित होते. त्यातल्या थंडगार खळाळत्या लावण्याने मनाला पालवी फुटली. त्यांच्या कथांत खेड्यातील जीवनाचे व्याकुळ आकलन दिसले. दुःखाची मूळ आर्तता ते भोगत असतानाच त्यांच्या चिंतनात वृत्ती बुडवून टाकल्यामुळे या आर्ततेला प्राप्त झालेल्या नाट्यमय सौंदर्याने ग्रामीण खेडे जीवनाच्या आविष्काराला एक नवे परिमाण लाभले."

ग्रामीण जीवनातील ताणतणावाबरोबरच त्याला अनुकूल असे वातावरण यादवांनी कथेत निर्माण केले. 'गाळ' ही कथा विहीरीवरचे काम व इतर कामापेक्षा बरे म्हणून नायक ते करण्यास कामावर येतो. पण त्याच्या लक्षात येते की हे काम वाटते तितके सोपे नाही. ते जीवघेणे आहे. रांगेत उभ्यास राहिलेल्या मजुरांचे जीवन कोणत्याही क्षणी धोक्यात येऊ शकते. हातातला दगड निसटून डोके फुटू शकते. कंबरडे मोडू शकते. पायरीवरून पाय निसटून हाडांचा चुरा होऊ शकतो. हातापायात बळेच बळ आणून प्रत्येक वेळी काम करावे लागते. शिवाय कंत्राटदार त्याच्या फायद्यासाठी केव्हाही कामाची वेळ वाढवू शकतो. सतत मरणाच्या सान्निध्यात माणसांना जगावे लागते. यादवांनी ही राबणारी माणसे आणि विहिर याचे प्रत्ययकारी चित्रण केले. ते वाचकांना हुरहुर व चटका लावते. यादव म्हणतात, "वाकून बघितलं तर विहिरीत काळंधुम दिसतंय. किती खोल फोडत न्हेलीया. आत पाण्याच्या वाटणीचं अंधार. त्या अंधारातं माणसं मुंग्यासारखी हळुहळु वर येतात. हिरीच्या दरडाला धरून मांग पुढं हलणाऱ्या मुंग्या..." या वर्णनातली ही विहीर म्हणजे कष्टकरी सामान्य माणसाच्या जीवनाचे प्रतीकच वाटते.

'गोतावळा' (१९७१), 'नटरंग' (१९८०) या यादवांच्या राज्यपुरस्कारप्राप्त कादंबऱ्याखेरिज त्यांनी 'एकलकोडा' (१९८०), 'माऊली' (१९८५), 'झोंबी' (१९८७), 'नांगरणी' (१९९०), 'घरभिंती' (१९९२) इत्यादी कादंबरी लेखनातून ग्रामजीवनाचे सामाजिक व सांस्कृतिक चित्रण प्रभावीपणे केले आहे. 'गोतावळा' ही निसर्गजीवनाशी नाते जोडणारी नारबा या सालगड्याच्या एकाकी जीवनाची हृदयस्पर्शी कहाणी आहे. त्यांच्या या कादंबरीवर स्वातंत्र्योत्तर काळात मानवी जीवनाचा ताबा घेणाऱ्या विज्ञानातील तथ्यांचा अर्थातच वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा, यांत्रिकीकरणामुळे होणाऱ्या कृषीसंस्कृतीतील एका युगाचा प्रभाव पडलेला दिसतो.

निसर्ग आणि माणूस यांच्या आदिम पातळीवर गुंफलेल्या निरागस भावविश्वाचे उमलते—कोमेजते चित्र चित्रित झाले आहे. कृषिकेन्द्रित वास्तव समाजजीवनाची कलात्मक व बोली भाषेच्या लयीने ही कादंबरी लक्षवेधी ठरली आहे. शिवाय माणूस आणि प्राणीसृष्टी यांच्यातला शरीर पातळीवरचा संवादही वाचकाला बांधू ठेवतो. नारबाच्या जगण्याचे एकाकीपण मानवी जीवनाची क्षणभंगूरता स्पष्ट करते. जुन्या कृषी संस्कृतीचा अस्त आणि नव्या कृषी संस्कृतीचा उदय यांच्या सीमारेषेवरचे नाट्य या कादंबरीतून व्यक्त झाले आहे.

'रात घुंगराची' (१९७८) हे त्यांचे वगनाट्य, तसेच 'स्पर्शकमळे' (१९७८), 'पाणभवरे' (१९८२) हे त्यांचे ललित लेखनही वाचकांना मोहित करणारे आहे. यादवांनीच म्हटल्याप्रमाणे, 'जीवनात असे काही अनुभव असतात की, त्यांना वास्तवाचे परिणाम असणे लेखकाला जरूर

वाटते... त्यातूनच या साहित्यप्रकारांचे अनुभवांकडून कल्पनेच्या पातळीवर जाऊन जे बदल करावे लागतात, एकुणच यादवांच्या लेखनात ग्रामजीवनाची अनुभूती व दीनदुबळ्यांची कणव उत्कटतेने असून तिला कलात्मकतेने संघटित करण्याचा ध्यास आहे. याकरिता त्यांनी ग्रामीण बोलीचा समर्थ वापर केला. उत्कृष्ट ललित साहित्याच्या निर्मितीप्रमाणेच ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करणारे 'ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या', 'ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव', 'मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती' आणि 'साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया' हे समीक्षा ग्रंथ मराठी ग्रामीण कथा, कादंबरी, कविता या साहित्याप्रकाराचे ऐतिहासिक स्वरूप स्पष्ट करून त्यातून निर्माण होणाऱ्या अनेक तात्विक प्रश्नांची साहित्यशास्त्रीय भूमिकेतून उत्तरेही दिली आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात जे साहित्याचे नवे प्रवाह आलेत त्या प्रवाहांपैकी एक ग्रामीण साहित्य. त्यांनी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना पहिल्या पिढीच्या अनेक सामर्थ्यांसह मर्यादाही दाखविल्या आणि नव्या पिढीच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूपही स्पष्ट केले. एकुणच मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्याचे स्थान त्यांनी समर्थपणे स्पष्ट केले.

आनंद यादवांच्या रूपाने ग्रामीण साहित्याला एक प्रवक्ता लाभला. त्यामुळे त्यांच्या एकुणच साहित्यनिर्मितीकडे बघितले तर त्यांची ग्रामीण साहित्यनिर्मितीची भूमिका चळवळीकाराची आहे. तद्वतच ग्रामीण साहित्याचा सर्वांगीण, चहुबाजूनी, अलिप्तपणे पाहणी करणारे डोळस समीक्षक आहेत. त्यांचे समीक्षालेखन सैद्धांतिक आणि उपयोजित असे दोन्ही प्रकारचे आहे. एकुणच समीक्षालेखन व ललितलेखन हे दोन्ही प्रकार यादवांनी गंभीरतेने व जबाबदारीने केले आहे. त्यांच्या समीक्षा ग्रंथातील लेखांचे १) इतिहास—कथात्मक २) आत्मचिंतनपर ३) तात्विक ४) मार्गदर्शनयुक्त असे वर्गीकरण करता येईल. यातून ग्रामीण साहित्याचे रंगरूप, उद्गम—विकास, प्रेरणा—प्रयोजने, व्याप्ती आणि खोली, महत्त्व व मर्यादा ठळकपणे स्पष्ट होतात. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याविषयीचा यादवांचा जिद्दाळा, पोटतिडीक व्यक्त झाल्याचे दिसून येते. एकंदरित ग्रामीण साहित्याची मांडणी करताना त्यांनी सांस्कृतिक संदर्भाचा परामर्शही आस्थेने घेतला आहे. त्यामुळेच एखाद्या कलाकृतीचा ते कलेच्या आस्वादाच्या पातळीवर कलावस्तू म्हणून न्याहाळताना सांस्कृतिक व सामाजिक वस्तू म्हणूनही ते न्याहाळतात.

ग्रामीण कथेचे स्वरूप स्पष्ट करताना यादवांनी ग्रामीण कथेच्या उगमापासून ते १९८० पर्यंतच्या कथा प्रवाहाचा नेमका वेध घेऊन श्री. म. माटे, ग. ल. ठोकळ, दिघे, भोसले, माडगुळकर, पाटील, बोराडे इत्यादी कथालेखकांच्या कथांचे सामर्थ्य व मर्यादा उद्धृत केल्या आहेत. श्री. म. माटे यांना यादव मराठी ग्रामण कथेचे हरिभाऊ म्हणून संबोधतात तर ग. ल. ठोकळ यांना ते फडके संबोधतात. १९६५ नंतरची कथा कलात्मकतेच्या दिशेने जागरूक होऊन अधिकाधिक आत्मनिष्ठ व अंतर्मुख होत आहे. असेही नमुद करतात.

साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया स्पष्ट करताना यादव साहित्यिकाचा निर्मितीगत कलानुभव आणि रसिकाचा आस्वादगत कलानुभव यामध्ये तफावत का असते या प्रश्नांची सकोल साधकबाधक चर्चा केली आहे. साहित्यकृतीतील जीवनाशयासंबंधीचे विवेचन करताना समीक्षकांनी बहुधा साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी किंवा जीवनजाणिवांविषयी चर्चा केली पाहिजे. म्हणजे पर्यायाने साहित्यात अवतरणाऱ्या जीवनधर्माविषयी आपले मत प्रतिपादन केले पाहिजे. अर्थातच निर्मितीप्रक्रिया ही प्रामुख्याने साहित्यिकांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारी असते अशी ते नोंद घेतात.

'ग्रामीणता' या संकल्पनेविषयी आनंद यादव यांचा विशेष दृष्टिकोण आहे. ते म्हणतात, "खेडेगाव तेथील जीवनपद्धती, तेथील रितीरिवाज, शेती, तेथील निसर्गशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्टपूर्ण संबंध. तेथील संस्कृतीला लाभलेले प्रादेशिक वैशिष्ट्ये —

आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा... प्रश्न व समस्या इ. गोष्टी या कथेत येतात. एकुणच 'ग्रामीण' या संकल्पनेविषयीची यादवांची कल्पना समकालीन समीक्षकांपेक्षा अधिक व्यापक आहे.

एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवनसंकेत, रीती, समूहजीवनातील भावभावना यातून निर्माण झालेल्या समस्या आणि जीवननाट्य यांचे दर्शन घडविण्याच्या उद्देशाने जे साहित्य लिहिल्या जाते त्याला प्रादेशिक साहित्य म्हणावे असे यादवांना वाटते. साहित्यातील लोकजीवनाचे वर्णन वास्तवाच्या पातळीवर प्रतिनिधिक स्वरूपाचे असावे अशी अपेक्षा ते करतात. म्हणून प्रा. मदन कुलकर्णी म्हणतात, "यादवांच्या समीक्षा लेखनाचा साकल्याने विचार केल्यास त्यातून ग्रामीण साहित्याचा आकलन आस्वादनात निर्माण होणाऱ्या अडचणी ते दूर करण्याची दिशाही सूचित करतात." त्यामुळे यादवांनी सूचविलेल्या ग्रामीण साहित्याला प्रगतीपथावर घेऊन जाईल यात मुळीच शंका नाही. डॉ. रविंद्र ठाकूर म्हणतात, "जीवनशोधासाठी ललित साहित्याची निर्मिती आणि साहित्य व समाजजीवन यांच्या अन्योन्य संबंधाचा शोध घेण्यासाठी समीक्षालेखनासाठी समीक्षा असे यादवांच्या लेखनाचे द्विविध स्वरूप आहे. साहित्यव्यवहाराची स्वतःला जाणवलेली समाजसापेक्षता नव्या लेखकांना दाखवून देण्याची एक सांस्कृतिक जबाबदारीच या लेखकाने पार पाडलेली आहे. त्यांच्या या लेखनामुळे निर्माण झालेल्या नव्या वातावरणात नवोदित ग्रामीण साहित्यिक आत्मविश्वासपूर्वक लेखनास प्रवृत्त झाला. यातूनच ग्रामीण साहित्याची चळवळ आकारास आली." अशाप्रकारे ग्रामीण साहित्याच्या वास्तववादी परंपरेला यादवांनी अधिक समाजाभिमुख बनविले.

संदर्भ :

- १) आनंद यादव — ग्रामीण साहित्य : साहित्य आणि समस्या
- २) आनंद यादव — ग्रामीणतः साहित्य आणि वास्तव
- ३) रविंद्र ठाकूर — मराठी ग्रामीण कादंबरी
- ४) आनंद यादव — साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया
- ५) मदन कुलकर्णी — मराठी प्रादेशिक कादंबरी

कोरोना विषाणु (Covid-19) : एक सद्यकालीन सामाजिक समस्या**प्रा. गणेश न. बहादे**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

प्रस्तावना :

कोरोना विषाणुचा संसर्ग हा दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगासमोरचे सर्वात मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच स्तरांवर कोरोना विषाणु नावाच्या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. २०१९ मध्ये कोरोना व्हायरसचा एक उपप्रकार चीन मधिल वुहान शहरात आढळून आला. यालाच जागतिक आरोग्य संघटनेने 'कोव्हीड-१९' असे नाव दिले. तर कोरोना विषाणुवर संशोधन करणाऱ्या शास्त्रज्ञानी या आजाराचे 'सिन्हीयर अक्युट रेस्पिरेटरी सिंड्रोम कोरोना व्हायरस' किंवा 'सार्स कोव्हीड-२' असे नाव दिले. या कोरोना विषाणुशी संबंधित पहीला रूग्ण डिसेंबर २०१९ च्या शेवटच्या आठवड्यात आढळला. ८ जानेवारी २०२० ला या संसर्गाचा कारक कोरोना विषाणु असल्याची खात्री झाली. ८ मार्च २०२० पर्यंत या संसर्गाची लागण जगभरात १,०५,५८६ लोकांना झाली तर ४०२७ लोकांना या आजारामुळे आपला प्राण गमवावा लागला. चीन मधील हुबेई प्रांतात जन्मास आलेला हा संसर्ग जन्म रोग आज २०० देशांच्या सीमा ओलांडून गेला आहे. भारतात केरळ मध्ये कोरोनाचा पहीला रूग्ण ३० जानेवारी २०२० ला आढळून आला. सध्या कोरोना विषाणुने सर्वच देशात थैमान घातले, जगभरात दिनांक ७ जुन २०२० पर्यंत ६६९४२६५ लोकांना या विषाणुची लागण झाली असुन ३९४८७६ लोकांचा मृत्यू झाला. सर्वाधिक अमेरिकेत १०८९७५ जगांचा बळी कोरोना विषाणुमुळे झाला असुन त्यानंतर इंग्लंड या देशामध्ये, हुबई प्रांतातील वुहान शहरातुन या विषाणुची लागण झाली. या विषाणूमुळे चीन या देशात १३ मार्च २०२० अखेर ३१८० जणांचा बळी गेला व ८०९९१ जणांना लागण झाली होती. परंतू या विषाणुने चीन पेक्षाही अमेरिका (१८९२३६९), इंग्लंड (२८४८६८), ब्राझील ६१४९४१, इटली (२३४५३१), फ्रान्स (१५३०५५) इत्यादी विकसीत देशांनाही कोरोनाची लागण झाली असुन मृत्युची संख्याही अधिक आहे.

३० जानेवारी २०२० ला भारतात पहीला कोरोना बाधीत रूग्ण आढळल्या नंतर कोरोनाची लागण पुणे, मुंबई, नागपूर व औरंगाबाद या महानगरामध्ये कोरोनाचे रूग्ण आढळून आले. आज दिनांक ६ जून २०२० ला भारतात २३६१८४ कोरोना बाधीत रूग्ण असुन ६६४९ रूग्णांचा मृत्यू झाला आहे. सर्वाधिक बाधीत रूग्ण महाराष्ट्रात असुन भारतातील प्रत्येक राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशात कोरोनाची लागण झाली आहे..

भारतातील प्रमुख दहा राज्यातील कोरोना विषाणुची आकडेवारी

राज्य	रूग्ण	मृत्यु
महाराष्ट्र	८०२२९	२८४९
तामिलनाडु	२२३३३	१७३
दिल्ली	१९८४४	४७३
गुजरात	१६७७९	१०३८
राजस्थान	८८३१	१९४

मध्यप्रदेश	८०८९	३५०
उत्तर प्रदेश	७८२३	२१३
पश्चिम बंगाल	५५०१	३१७
आंध्रप्रदेश	३६७९	६२
पंजाब	२२६३	४५

महाराष्ट्रातील विषाणु बाधित रूग्णाची आकडेवारी.

अ. क्र.	जिल्हा	बाधित रूग्ण	मृत्यु	बरे झालेले रूग्ण	एक्टिव्ह रूग्ण
१	मुंबई	४४९३१	१४६५	१८०९६	२५३६४
२	ठाणे	११४२०	२५४	४१७९	६९८७
३	पालघर	१२३४	३६	४५८	७४०
४	रायगड	१२९३	५५	७०४	५३२
५	नाशीक	१२९७	७१	९४२	२८४
६	अहमदनगर	१७०	०८	७२	९०
७	धुळे	१८७	२१	९९	६७
८	जळगाव	८५२	९५	३६२	३९५
९	नंदुरबार	३९	०४	२८	०७
१०	पूणे	८८२५	३७६	४७७४	३६७५
११	सोलापूर	११२५	९२	४५७	५७६
१२	सातारा	५८४	२२	२१२	३५०
१३	कोल्हापूर	६१२	०६	२६०	३४६
१४	सांगली	१२७	०४	७१	५२
१५	सिंधुदुर्ग	८७	१७	८७	७०
१६	रत्नागिरी	३२९	०५	१२३	२०१
१७	औरंगाबाद	१७१४	८९	१११९	५०६
१८	जालना	१५९	०३	७२	८४
१९	हिंगोली	१९४	००	१४६	४८
२०	परभणी	७५	०३	२६	४६
२१	लातूर	१३१	०४	७२	५५
२२	उस्मानाबाद	९६	०३	४५	४८
२३	बीड	५१	०१	२९	२१
२४	नांदेड	१५७	०७	१०२	४८
२५	अकोला	६७९	३३	३८५	२६०
२६	अमरावती	२७२	१६	१५८	९८
२७	यवतमाळ	१५५	०२	९९	५४
२८	बुलढाणा	८०	०३	४६	३१
२९	वाशिम	०९	०२	०६	०१
३०	नागपूर	६६२	११	४१०	२४१
३१	वर्धा	०९	०१	०४	०४
३२	भंडारा	३८	००	१४	२४

३३	गोंदिया	६८	००	५०	१८
३४	चंद्रपूर	२८	००	२५	०३
३५	गडचिरोली	४०	००	१९	२१
३६	इतर	६४	१८	००	४६
एकूण		७७७९३	२७१०	३३६८१	४१३९३

(एकात्मिक रोग सर्वेक्षण कार्यक्रम, महाराष्ट्र सार्वजनिक आरोग्य विभाग) (दि. ४ जुन २०२०)

वरील आकडेवारी वरून हेच लक्षात येते की, मुंबई, पूणे, ठाणे या प्रमुख महानगरांमध्ये कोरोना विषाणु बाधीतांची संख्या सर्वाधिक असून प्रतीबंधात्मक उपाय योजना हेच कोरोनाचा प्रसार थांबविण्यासाठी महत्वाचे पाऊल आहे.

कोरोना विषाणु संसर्गाची कारणे —

जागतीक आरोग्य संघटनेने आणि अमेरिकेच्या 'सेंटर फॉर डिजीज कंट्रोल अँड प्रिव्हेंशन' (सीडीसी) या संस्थांच्या म्हणण्यानुसार, हे विषाणु मुख्यतः दोन व्यक्तींच्या जवळच्या संपर्काच्या वेळी तसेच खोकला, शिंका येणे किंवा बोलताना बाहेर पडणाऱ्या थेंबाद्वारे पसरतात. जवळचा संपर्क म्हणजे एक मीटर किंवा कमीत कमी तीन फुटा पर्यंत समजले जाते. जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या दुषीत पृष्ठभागाला स्पर्श केल्यानंतर त्याच हाताने डोळ्यावर, नाकाला किंवा तोंडाला स्पर्श करते तेव्हा अशा कृतीने ती व्यक्ती संक्रमित होते त्यास 'फोमेट ट्रान्समिशन' म्हणून ओळखले जाते. 'युरोपीयन सेंटर फॉर डिजीज प्रिव्हेंशन एंड कंट्रोल'(ECDC) या संस्थेच्या म्हणण्यानुसार हा रोग किती सहजतेने पसरतो हे पुर्णपणे स्पष्ट नसले तरी एक व्यक्ती साधारणपणे दोन ते तीन व्यक्तींना संक्रमित करते. त्याच बरोबर रूग्नाच्या शरिरातील स्त्रवांना स्पर्श करणे, रूग्नाच्या प्रत्यक्ष संपर्कात येणे, हस्तांदोलन करणे, मिठी मारणे, रूग्नाच्या चादरी, कपडे किंवा भांडयाना स्पर्श करणे किंवा धुणे, रूग्नांबरोबर एकाच घरात राहाणे. बाधीत व्यक्ती असल्यास तिच्या जवळ बसून प्रवास करणे इत्यादी कारणे आपणास कोरोना विषाणुची लागण करण्यास सहकार्य करते.

कोरोना विषाणु संसर्गाची लक्षणे —

कोरोना विषाणु आजाराच्या सामान्य लक्षणांमध्ये ताप, खोकला, आणि श्वास घेण्यास त्रास होणे यांचा समावेश आहे. तर इतर लक्षणांमध्ये थकवा, स्नायु दुखणे, अतिसार, घसा खवखवणे, गंध कमी होणे आणि पोटदुखी या लक्षणांचा देखील समावेश त्यात होतो. साधारणतः कोरोनाची लागण झाल्यापासून त्याची लक्षणे दिसण्या पर्यंतचा कालावधी हा दोन ते चौदा दिवसांचा किंवा त्यापेक्षा जास्त असू शकतो व्यक्तीची वयोमर्यादा साठ वर्षांच्या पूढे आणि उच्च रक्तदाब, मधुमेह व हृदयरोग यासारख्या आरोग्याच्या समस्या असलेल्या लोकांना कोरोना विषाणु होण्याची शक्यता अधिक असते. अतिताप, कोरडा खोकला आणि श्वास घेण्यास त्रास होत असलेल्या लोकांनी वैद्यकिय सल्ला घेणे आवश्यक आहे.

कोरोना सारख्या महामारीला थांबविण्यासाठी प्रथम २३ मार्च २०२० ला लॉकडाऊनची घोषणा केली. काही प्रमाणात शासन यशस्वी झाले खरे परंतु सततच्या लॉकडाऊनमुळे सर्व सामान्य नागरीकांवर सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक व इतरही क्षेत्रात परिणाम झालेला आहे.

आर्थिक परिणाम —

कोरोना विषाणुला रोखण्यासाठी पावती व्यक्ती मधील व्यक्ती संपर्क कमी करूनच करता येतो म्हणून राज्यशासन व केंद्रसरकारने लॉकडाऊनची घोषणा करून १४४ कलमांअर्गत जमावबंदी लागू करण्यात आली. व त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झाला. पर्यटन वाहतुक क्षेत्र, हे मंदीच्या

सावटाखाली आहे. हॉटेल, शॉपींग मॉल तसेच गर्दीच्या जागा ओस पडल्या. त्याच बरोबर कृषी क्षेत्रालाही फार मोठा फटका बसला. कोरोनाच्या पसरलेल्या अफवांमूळे पोल्ट्री व्यवसायालाही त्याचा फटका बसला. शेतकऱ्यांपासून तर व्यापाऱ्यांपर्यंत आणि कामगारांपासून तर उद्योजकांपर्यंत अशा सर्वांनाच त्याचा फटका बसला. आपल्याकडे नव्वद टक्के नोकऱ्या ह्या असंघटीत क्षेत्रात आहे. रिश्कावाला, हातगाडीवाला, रस्त्यावरची खेळणी विक्रेते, चाहावाले यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले, मॉल मधील तरूण-तरूणी, कागद-काच-भंगार गोळा करणारे, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजुर, अर्धकुशल-कुशल कामगार अशा हातावर पोट असणाऱ्या लोकांवर कोरोना विषाणुच्या संकटामूळे उपासमारीची वेळ आली आहे.

एकमेकांशी येणाऱ्या जवळीकतेमुळे कोरोनाचा प्रसार वेगाने होण्याची संभावना असल्यामुळे राज्य सरकारने शाळा, महाविद्यालये, मॉल, थिएटर बंद केले. काही कंपन्यांनी कार्यालयात न येता घरून काम करण्याची सुट दिली. यातून एक नवीन कार्यप्रणालीचा उदय होऊ शकते. परंतु भविष्यात याचा काय परिणाम होईल हे सांगणे मात्र कठिण असले तरी याचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाल्याशिवाय राहाणार नाही. शेवटी व्यक्तीगत स्वच्छता आणि आवश्यक ती काळजी घेतली तर हा रोग नियंत्रणात राहील मात्र या रोगामूळे निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटातून सावरण्यासाठी दिर्घकालीन उपाययोजना आखणे हाच एकमेव मार्ग आहे.

सामाजिक परिणाम –

सध्या जगभरात कोरोना विषाणुने थैमान घातले आहे. या विषाणुमुळे जगातील बलशाही सत्ता देखील हतबल झाली आहे. या सुक्ष्म विषाणुने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या कोरोनाच्या वाढत्या प्रसारामूळे मानवी समुहाला 'जीवंत राहाणे' हीच आपली प्राथमिकता आहे. या विषाणुची लागण श्रीमंतापासून तर गरीबापर्यंत होतोय. हे लक्षात आल्यानंतर २३ मार्च २०२० ला रात्री आठ वाजता देशाला संबोधित करतांना प्रधानमंत्र्यांनी २१ दिवसांच्या संचार बंदीची घोषणा केली. यामुळे देशातील छोटे-मोठे उद्योग प्यायाने बंद झाले. बंद झालेल्या उद्योगामुळे प्रचंड बेरोजगारी वाढणार हे मात्र नक्की होते. गरीब, फुटपाथवर वास्तव्य करणारे, छोट्या-मोठ्या वस्तु विकून आपल्या दैनंदिन गरजा भागवीणाऱ्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली. लॉकडाऊन आणि कोरोना सारख्या संसर्गजन्य विषाणुमुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी झाले असले तरी कौटुंबिक हिंसेच्या प्रमाणात वाढझाली. अनेकांना विवाह रद्द करावे लागले. तर अनेकांना आपल्या नातेवाईकांच्या अंत्यविधीला सुध्दा जाता आले नाही. लॉकडाऊनमुळे येणाऱ्या सक्तीच्या रिकामपणामुळे व एकटेपणामुळे कौटुंबिक, सामाजिक, परिणाम होत आहे.

शैक्षणिक परिणाम –

कोवीड-१९ चा शिक्षण व उच्च शिक्षणावर परिणाम झाला आहे. इंजीनिअरींग व मेडीकलसाठी प्रवेश परिक्षेस विलंब होणार आहे. प्रवेश परिक्षा न झाल्यास किंवा त्यास विलंब झाल्यास विविध अभ्यासक्रमांच्या प्रवेशासाठी लागणारी शैक्षणिक पात्रता आणि या संदर्भात शासकीय निर्णयांबद्दल संभ्रम निर्माण होण्याची शक्यता आहे. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून दुरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, यु-ट्युब, मोबाईल, ई-लायब्ररी, दुरदर्शन इत्यादीच्या माध्यमातून विविध उपक्रम सुरू केले आहे. परंतु अनेक विद्यार्थ्यांकडे ह्या सर्व गोष्टी उपलब्ध नसल्यामुळे कष्टकरी, गरीब वर्गातील मुले भटके-विमुक्त, आदीवासी, ग्रामीण भागातील सरकारी शाळेत जाणारी मुले वंचित राहाणार हे मात्र नक्की.

कोरोना विषाणुपासून घ्यावयाची काळजी –

पाणी आणि साबनाने कमीत कमी २० सेकंद हात धुणे आवश्यक आहे. खोकतांना किंवा शिंकतांना नाकावर आणि तोंडावर रूमाल ठेवा. रूमाल नसेल तर टिश्यु पेपरचा वापर करा किंवा

हाताच्या कोपरांने तोंड झाकावे. टिश्यु पेपरचा वापर केल्यानंतर तो शक्य तेवढ्या लवकर बंद कचारापेटीत फेकून दयावे. कोरोना वायरस लोकांच्या थुंकीतून एखादया पृष्ठभागावर पडु शकतो नकळत आपला हात त्या पृष्ठभागाला लागु शकतो त्यामुळे तोंड, नाक, चेहरा, डोळे यांना स्पर्श करू नका. समोरच्या व्यक्तीसोबत बोलत असतांना त्यांच्या पासुन कमीत कमी तीन फुटाचे अंतर ठेवावे. कोरोना व्हायरसच्या विरोधात लढा दयायचा असेल तर आपली रोगप्रतीकारक शक्ती चांगली असने गरजेचे आहे. त्यासाठी आंबट चवीच्या फळांचा जेवनात समावेश करणे गरजेचे आहे. यामध्ये विटामीन 'सी' चे प्रमाण जास्त असते.

कोरोना या आजारापासुन स्वतःला सुरक्षित ठेवण्याचा उपाय म्हणजे हात स्वच्छ धुणे, चेहरा, डोळे आणि नाक यांना हातांनी स्पर्श करू नये, कोरोना विषाणु हवेतील सुक्ष्मकणापासुन पसरतात त्यासाठी चेहऱ्यावर मास्क बांधणे आवश्यक आहे. गर्दीच्या ठिकाणी किंवा घराच्या बाहेर पडतांना किंवा प्रवास करतांना तोंडावर स्वच्छ रूमाल बांधणे आवश्यक आहे. लोकल, बस, सिनेमा गृहे, यात्रा, बाजार शक्यतो टाळा. असल्यास स्वतःच्या वाहानातुन प्रवास करतांना वाहाणे स्वच्छ ठेवा, भरपुर पाण्याने व साबणाने हात स्वच्छ धुवा. आपल्या देशात एकुण लोकसंख्येसाठी असलेली वैद्यकिय सुवीधांची स्थिती, वैद्यकिय, आहार, स्वच्छते विषयीची जागृकता व कठोर उपाययोजनांची गरज आहे. शासणाने घोषित केलेल्या उपाययोजनांचे काटेकोर पालण करू या आणि कोविड – १९ ला संपवु या.

दरवर्षी संशोधक फ्लु प्रतिबंधक लस तयार करत असतात. आज कोरोना व्हायरसवर प्रतिबंधक अशी लस उपलब्ध नाही. 'बर्ड फ्लु', पक्षापासुन, 'स्वाईन फ्लु' डुकरांपासुन तयार झाला परंतु कोरोना व्हायरस कशा पासुन उत्क्रांत झाला हे सांगणे कठिण आहे. तो पर्यंत फक्त काळजी घेणे एवढेच आपण करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. m.marathi.thewire.in
२. m.lokmat.com
३. www.esakol.com
४. rohit.pawar.org
५. दैनिक महाराष्ट्र, टाईम्स (ई-पेपर) दि. ३० मार्च २०२०
६. दैनिक वृत्तपत्र पूण्यनगरी, २० मार्च २०२०
७. दैनिक वृत्तपत्र लोकमत, १६ मे २०२०
८. दैनिक वृत्तपत्र सकाळ, १० मे २०२०

स्वयंरोजगार वर्तमान काळाची गरज

डॉ. अनुश्री माहुरकर

श्री नाशिकराव तिरपुडे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर.

गोषवारा

आजच्या परिस्थितीत नोकरी करणे म्हणजे तारेवरची कसरत. आज कितीही शिक्षण घेतल, कितीही डीग्री मिळवली तरी नोकरी मिळवणे म्हणजे तारेवरची कसरतच होय. त्यातही मिळाली तर १०— १२ तास काम, स्वतःला झीजवूनही पदरी पडते फक्त १०किंवा १५ हजार व तेही दर महिन्याला मिळेलच याची शाश्वती नसते. पण हेच जर का स्वतःचा व्यवसाय किंवा लघुउद्योग केला तर त्यात श्रम हे नोकरी इतकेच करावे लागले पण पदरी पडतो तो स्वकमाईचा आनंद व हा आनंद काही ओरच असतो.हयातून मिळणारी मिळकत ही कमीजास्त स्वरूपाची असेल पण दरमहा मिळेल याची शाश्वती असते. आज कितीतरी तरूण, तरूणी स्वयंरोजगार करतात. त्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी झाले आहे. त्यामुळे चोरी, दरोडे हयासारख्या गुन्हांचे प्रमाण सुध्दा बऱ्याच अंशी कमी झाले आहे.हयाला कारण आहे त स्वयंरोजगार. आज अनेक महिला स्वयंरोजगारातून आपले कुटुंब सांभाळून आपल्या संसाराचा गाडा आनंदाने ओढत आहे. स्वयंरोजगारासाठी शिक्षणा सोबत गरज आहे ती हिमत आणि जिद्दीची व सर्वात जास्त भांडवलवाची. पण प्रशासनाने आज अनेक सुखसोयी उपलब्ध करून दिल्या आहे. स्वयंरोजगार करण्यासाठी अनेक सरकारी बँका, प्रायव्हेट बँका कर्जाच्या स्वरूपात भांडवल देऊन स्वयंरोजगार करायला मदत करतात. आणि म्हणूनच स्वयंरोजगार वर्तमान काळाची गरज आहे हे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

प्रस्तावना

आज अनेक तरूण तरूणी एम.बीए किंवा इंजिनियर अश्या उच्चशिक्षित डिग्री घेऊन नोकरीच्या शोधात वनवन भटकत असतात शहरा सोबत गावखेड्यातील मुल मुली सुध्दा शहरात नोकरीसारठी भटकत असतात.शेवटी निराश होऊन मिळेल ती १०— १५ हजाराची नोकरी पत्कारून १२— १२तास काम करतात पण जर का हया युवक युवतींनी स्वयंरोजगाराकडे वळून आपल्या स्वताच्या छोट्याश्या व्यवसाया पासुन जीवनाची सुरवात केली तर स्वताचा व्यवसाय करायला सुरवातीला थोडा त्रास होईल ,हाल अपेष्टा,प्रसंगी अपमानही सहन करावा लागेल पण जर का धीर ठेवला, जिद्द दाखवली तर आत्मविश्वास वाढता.आणि जर का हा आत्मविश्वास वाढला तर या छोट्याश्या व्यवसायाचा वटवृक्ष व्हायला वेळ लागणार नाही. गावातील युवक युवतींनी जर आपल्या गावातूनच हया स्वयंरोजगाराची सुरवात केली तर पुढे शहरापर्यंतच नव्हे तर राज्यात देशात व देशाच्या बाहेर परदेशात सुध्दा आपल्या मालाची निर्यात करून व्यवसाय उंचावू शकतात. अलीकडे आपल्या लघुउद्योगातील मालाला परदेशात बरीच मागणी आहे.त्यामुळे स्वयंरोजगार करणे ही वर्तमान काळात महत्वाची गरज आहे.

आपल्या देशातील कितीतरी महिला हया गावातून छोटा व्यवसाय करून उद्योगपती झाल्या त्यांनी अनेक महिलांना, पुरूषांना रोजगार देऊन स्वबळ प्राप्त करून दिल. आपल्याच देशातील धिरूभाई अंबानी,रतन टाटा हया सारखे अनेक उद्योगपती हे छोट्याशा व्यवसायरूपी स्वयंरोजगारातूनच उद्योगपतीच नव्हे तर अरबोपती झाले हे आपण बघितले आहे. पण सर्वात मोठा प्रश्न पडतो तो स्वयंरोजगाराची सुरवात कुठुन करायची त्यासाठी भांडवल आणायचे कसे असे एक नाही नाना प्रश्न पडतात. पण आपल्या देशात प्रशासनाने अनेक बँकांच्या

माध्यमातून कमी व्याज दरात कर्ज उपलब्ध करून भांडवल उभ करण्याची सोय करून दिली आहे. त्याचा लाभ कसा घ्यायचा कर्ज कसे फेडायचे हयाबद्दलची सविस्तर माहिती देऊन प्रशासनाने स्वयंरोजगाररच्या अनेक योजना आखल्या आहेत.व त्यासाठी प्रशिक्षण देण्याची सुविधा पण आहे. हयाचा लाभ गावातील भरपूर लोकांनी घेतला त्यामुळे आता कोणत्याच सावकाराकडे किंवा गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती कडे आपली जमीन किंवा घर गहाण ठेवाव लागणार नाही.त्याही पलीकडे आजच्या इंटरनेटच्या काळात कोणता व्यवसाय करावा कसा करावा त्यासाठी लागणारे भांडवल कुठून प्राप्त करायचे हयाबद्दलची संपूर्ण माहिती पाहिजे तेव्हा इंटरनेटवर उपलब्ध असते. म्हणून स्वयंरोजगार ही वर्तमानात आवश्यक बाब आहे.

व्याख्या

स्वयंरोजगार म्हणजे स्वतःहा काम करून आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी केलेले श्रम असा होतो. पण त्याही पलीकडे जाऊन हयाचा विस्तृत अर्थ पुढील प्रमाणे होतो. "आपल्याला जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा हया गोष्टी आवश्यक आहे.व त्या जीवनावशक गरजांसाठी पैसे लागतात व हे पैसे प्राप्त करण्यासाठी स्वतःचा लघुउद्योग किंवा व्यवसाय सुरू करणे ज्यात नफा व तोट्याचा स्वःताच भागिदार होऊन प्रगती करणे. हयालाच स्वयंरोजगार म्हणतात." उदा. भाजीविकणे, शिवणकाम हयासारखी छोटी मोठी कामे स्वतः करणे.व हाच स्वयंरोजगार होय.

स्वयंरोजगाराचे महत्व

जीवन जगण्यासाठी मनुष्याला पैसे कमवावे लागतात व हेत्याला नोकरी किंवा व्यवसायाच्या माध्यमातून प्राप्त करावे लागते. पण बेरोजगारी किंवा नोकरीच्या कमतेरेतेमुळे स्वयंरोजगार करणे हे वर्तमानात फार सोयीचे आहे.व स्वयंरोजगारातंगत पुढील काही बाबी येतात.

लघुउद्योगाचा लाभ :- लघुउद्योग हा स्वतःच्या घरातूनच कमी भांडवलात करता येतो. स्वयंरोजगार असल्यामुळे जागेचे भाडे, नोकर हयावर जास्त पैसे खर्च करावे लागत नाही.

नोकरीपेक्षा प्राधान्य :- नोकरीत मिळकत कमी व ठरलेली असते पण स्वयंरोजगारात हे बंधन नसते. आपल्या व्यक्तिमत्व व कौशल्यावर उद्योग करून पैसे कमवता येतात.

व्यक्तित्व विकास :- स्वयंरोजगारात आपले कौशल्य पणाला लावून उद्योग वाढवू शकतो कारण स्वयंरोजगारात व्यवसायातील नफा तोटा हा स्वजोखीम वर असतो त्यामुळे आपल्या कौशल्यावर व्यावसायिक व्यवसायात वाढ करू शकतो. हयात त्याच्या कौशल्याला वाव मिळून भारतीय संस्कृती नुसार पारंपारिक व्यवसाय करता येतो. जसे हस्तशिल्प

बेरोजगारांच्या समस्या दुर करणे :- स्वयंरोजगारामुळे बेरोजगारी समस्या दुर होऊन अनेक बेरोजगारांना रोजगार मिळेल व हयामुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती नष्ट होऊन उत्तम गाव, शहर, राष्ट्रच नव्हे तर उत्तम देश ही घडू शकतो. शिवाय स्वतःच्या संपत्तीत वाढ होऊन कालांतराने राष्ट्रीय संपत्तीत वाढ होईल.

अनेक क्षेत्राव्दारे व्यवसाय :- स्वयंरोजगारात अनेक क्षेत्राव्दारे व्यवसाय करता येतो. जसे शेती उद्योग ,कुटीर उद्योग ,हस्तकला या शिवाय प्रतिष्ठित पेशांचे व्यवसाय जसे डॉक्टर, वकील, चार्टर्ड अकाऊंटन इ. अश्या पध्दतीने स्वयंरोजगार करता येतो.

स्वयंरोजगार संबंधित योजना आणि प्रशिक्षण

- प्रशासन आणि काही विद्यमान संस्थेच्या मदतीने स्वयंरोजगार करण्यासाठी प्रशिक्षण व त्यासाठी लागणारे भांडवल हे कसे प्राप्त करून दयायचे हयाबद्दल काही योजना आहेत.
- त्यांनी ५८६ जिल्हयातील २४ लाख बेरोजगारांना प्रशिक्षण दिल्या गेले.त्यामुळे लाखे लोकांना रोजगार मिळाला हा उपक्रम २००९ पासून सुरू झाला आहे.

- बेरोजगाराचे कायम स्वरूपी पुनर्वसन व्हावे हा त्याजील उद्देश आहे.त्याला ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था असे संबोधले जाते.
- बेरोजगारांचे प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर व्यवसायाच्या दृष्टिने अपेक्षित कर्ज प्राप्तीची प्रक्रिया व मार्गदर्शन देऊन त्यांना मदत केली जाते.
- हया प्रशिक्षण संस्था ग्रामीण विकास व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था हया केंद्र सरकार व राज्य सरकार व तेथील अग्रगण्य बँकेच्या मदतीने चालतात. राज्यात ३५ जिल्हयात ३५ ठिकाणी सेस्थेची कार्यालये आहेत.
- हयात तीन स्वरूपाचे प्रशिक्षण होते. पहिल्या स्तरात प्रशिक्षण पूर्व मार्गदर्शन हयात घरोघरी जाऊन प्रशिक्षणाची माहिती दिली जाते.दुसऱ्या स्तरात प्रत्यक्ष प्रशिक्षण दिले जाते.व तिसऱ्या स्तरात प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर व्यवसायाच्या दृष्टिने भांडवल देण्याचे कार्य ही संस्था करते. अश्या योजनांमुळे स्वयंरोजगार सहज उपलब्ध होऊन अनेक हातांना कामे मिळून स्वाभिमानाने जगता येत.

निष्कर्ष

स्वयंरोजगार ही वर्तमान काळाची फार महत्वाची गरज आहे. आजच्या परिस्थितीत कितीही मोठी डिग्री घेतली तरीही नोकरीसाठी वनवन भटकावे लागते.नैराश्य पत्कारून नाईलाजाने हवी ती नोकरी करावी लागते. पण याऊलट जर का स्वतःचा छोटासा व्यवसाय सुरू केला तर स्वाभिमानाने जगता येते.स्वतःच्या कौशल्याने हळूहळू व्यवसाय वाढवून त्यात प्रगती करता येते.व हयासाठी प्रशासनामार्फत बरीच मदत मिळते प्रशासनाव्दारे कितीतरी बेरोजगारांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना कर्ज स्वरूपात भांडवल उपलब्ध करून दिल्या जाते. त्यामुळे स्वयंरोजगार करून आज आज अनेक कुटुंब स्वाभिमानाने जगुन आपल्या संसाराची गाडी सुरळीत चालवत आहे. स्वयंरोजगारामुळे अनेक निराधारांना आसरा मिळाला म्हणून स्वयंरोजगार ही वर्तमान काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १ : वेतन गुलाम — शब्दकोष ,४ मार्च २०१३
- २ : बड जॉन प — मानवी चेहरा रोजगार, २००४
- ३ : ली, एडी —जागतिकीकरण आणि रोजगार, जानेवारी १९९६
- ४ : रोजगार कायदा वार्षिक संस्थ्या —२००४
- ५ :कराराचे प्रकार आणि मालकाच्या जबाबदाऱ्या — २१ मे २००४

आधुनिक जीवन शैलीत योगाचे महत्व—एक अभ्यास सौ.ज्योती किशोर श्रीराव

असो.प्रोफसर,

आनंद निकेतन कॉलेज ऑफ ॲग्रीकल्चर, वरोरा.

गोषवारा—

आजच्या आधुनिक जीवनशैलीत मनुष्याने स्वतःला बंदिस्त करून ठेवले आहे. आज मनुष्य म्हणतो की, 'मरायला वेळ नाही' संपूर्ण दिवस तो कामात व्यस्त राहतो. दिवसातून १५-१५जास काम करतो.त्यावेळी अवेळी खाणे,रात्री उशीरापर्यंत झोपणे त्यामुळे होणारे अपचन तसेच कामाच्या स्पर्धेत एकमेकांचा मत्सर,व्देष करून नैराष्य ओढवून घेत आहे.या शिवाय प्रदुषण व पर्यावरणातील असंतुलन व बदललेली दिनचर्या ह्यामुळे मनुष्याचे मानसिक व शारीरिक संतुलन बिघडत चालले आहे. ह्यामुळे मनुष्य आपल्या मनाची शांती व समाधान गमवत चालला आहे. अशात जर मनुष्याने योगाचा सहारा घेतला व योगाभ्यासाला आपल्या जीवनाचा अविभाज्य घटक बनविला तर मनुष्य शारीरिक,मानसिक व भावनिक ताण व आजारापासून मुक्त होऊन जीवनाचा आनंद अनंत काळापर्यंत घेऊ शकतो.फक्त गरज आहे ती योगाभ्यासाची.म्हणून आता २१ जुन हा दिवस 'योगदिवस' म्हणून साजरा करतात.हया वरून आजच्या हया आधुनिक काळात योगाचे महत्व कळते.

प्रस्तावना—

योग हा प्रचिन काळापासून प्रचलित आहे.आजच्या धावपळीच्या जीवन शैलीत मानवी अस्तित्वाचे मुख्य उद्दिष्ट फक्त योग आहे. कारण योग हा हरवलेल्या मानवी शक्तीच्या पुनर्प्राप्तीचे आश्वासन देते, चिरंतर जीवन जगण्याची कला शिकवते.त्यामुळे योग हेच जीवनाचे संपूर्ण ज्ञान आहे.वस्तुस्थिती अशी आहे की मानवी जीवनाचे मुख्य साधन म्हणजे योग आहे.मनुष्य शारीरिक शांती सोबत मनाची शांती हरवून बसला आहे. म्हणून ऊत्तम जीवनासाठी व येणाऱ्या पिढीच्या उज्वल भविष्यासाठी प्रत्येक शाळा व कॉलेज मध्ये योगासनाचे धडे दिले जातात. शारीरिक शिक्षणात तर योगाचा एक विषय अभ्यासासाठी आहे,जेणे करून जेणे करून विद्यार्थीना त्यांच्या पुढील आयुष्यातील ताणतणावापासून मुक्त करता येते.तस पहाता योगाचा विस्तार खूप आहे पण पतंजलीच्या अष्टांग योग मधील दोनच योगाचे महत्व प्रचलित आहे.एक म्हणजे 'आसन'ज्यात आसन मुद्रांद्वारे शारीरिक व मानसिक ताण कमी केला जातो. व दुसर म्हणजे 'प्राणायाम' ज्यात श्वासोश्वासाद्वारे मन आणि शरीरातील समन्वय साधून ठेवतो. सध्या या स्थितीत काही योग तज्ञांनी भौतिक शरीर आत्मज्ञानासाठी प्राप्त करून 'तंत्रयोग'विकसित केले आहे.ज्यात प्रचिन काळात उपयोगी असलेले आसन व श्वासोश्वासाच्या तंत्रावर शोधकार्य सुरू केले आहे.म्हणून योग साधना ही आजच्या आधुनिक प्रक्रियेत महत्वाचे साधन आहे. त्यामुळे आधुनिक जीवन शैलीत योगाचे खूप महत्व आहे.

योगाचे प्रकार—

भारतीय योग शास्त्रात पाच प्रकार सांगितले आहेत. ते पुढील प्रकारे

- १ ज्ञानयोग—आत्मज्ञान
- २ हठयोग—आसन आणि कुंडलिनी जागृती
- ३ कर्मयोग—कर्मात कुशलता आणणे.

४ राजयोग—चित्तातील वृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे.

५ भक्तीयोग—भजन करावे.

योगाचे आठ अंग—

योगा पतंजलीने योगाचा अर्थचित्तातील वृत्तींचा निरोध सांगितला आहे. त्यांच्या विचारानुसार योगाचे आठ अंग आहेत.

१ यम—अहिंसा ,सत्य,अस्तेय, ब्रम्हचर्य,अपरिग्रह

२ नियम—स्वाध्याय, संतोष, तप,पवित्रता,ईश्वराप्रती चिंतन.

३ आसन—शरीर लवचिक व कणखर राखण्यासाठी मदत होते.

४ प्राणाय — श्वासोश्वासाची गती स्थिर ठेवण्यास मदत होते.

५ प्रत्याहार—मनाची प्रतिकार शक्ती बळकट करण्यात उपयुक्त.

६ धारणा—अविचलित एकाग्रता आणणे.

७ ध्यान—संपूर्ण लक्ष मनावर केंद्रित करणे.

८ समाधी—ही धन्यता आणि आनंदाची अवस्था आहे.

योगाचे महत्व—

योगा खरतर प्रत्येकाच्या आयुष्यात महत्वांच आहे.हा केवळ व्यायामाचा प्रकार नाही तर यामुळे आपल्या शरीराला एक योग्य वळण मिळत आजच्या धावपळीच्या जीवनात बाकी सगळ मिळत पण स्वतःच्या आरोग्याकडे मात्र दुर्लक्ष करत आहेत योगाचे पुढील महत्व आहे.

१ रोज योग केल्याने आपण ताणतणावापासून दुर राहतो.

२ माणसाचे वजन हाडमासपेशी आणि सांधे देखील दणकट राहतात.

३ योगामुळे शरीरामध्ये उर्जा निर्माण होते.

४ नियमित योगा केल्यास कोणत्याही आजारापासून आपण दूर राहू शकतो.

५ योगामुळे रक्तदाब नियंत्रित ठेवण्यास मदत होते.

योगा करत असताना घ्यावयाची काळजी

१ योगा करताना चुकीच्या पध्दतीने किंवा निष्काळजीने केल तर आरोग्यावर त्याचा वाईट परिणाम होऊ शकतो. म्हणून पुढील काळजी घ्यावी.

१ योगा करत असताना मध्येच पाणी पीऊ नये. त्यामुळे कफ,खेकला किंवा अॅलर्जी होऊ शकते.

२ योगा हा नेहमी सकाळी रिकाम्यापोटी व पोट साफ झाल्यानंतर करायला हवा.

३ योगा करत असताना शरीरावर कमीतकमी व सैल कपडे घालावे.

४ योगा नेहमी मोकळ्या हवेत आणि स्वच्छ जागेत करावा.

५ योगा करताना सर्वात पहिले सोप्या आसनाने सुरवात करावी,मग कठीन आसन करावे.

६ योगा हा नेहमी एका तज्ञाच्या देखरेखी खालीच करावा.

७ योगा केल्यामुळे शरीरात उष्णता निर्माण होते.त्यामुळे योगा केल्यावर लगेच आंघोळ करू नये.

८ योगा नेहमी सपाट जमीनीवर करावा,बेड किंवा सोफ्यावर करू नये.

योगाचे फायदे—

योगाचा जीवनात भरपूर फायदा आहे.पाहू या योगाचे फायदे—

ताणतणावापासून मुक्ती—आजकल धावपळीच्या जीवनात प्रत्येकाला तणाव असतो.नियमित योगा केल्यास या तणावापासून मुक्ती मिळते.व जीवनाचा आनंद उपभोगू शकता.

शरीरातील साखरेवर नियंत्रण —आजकल मधुमेह हा साधरण आजार झाला आहे.लहान वयात देखील मधुमेह झाल्याच एकायला येतं.शरीरातील इन्सुलीनच प्रमाण घटल की साखरेच प्रमाण वाढत. मात्र रोज योगा केल्यास साखर नियंत्रणात ठेवण्यास मदत होते. व आरोग्य उत्तम राहात.

वजन नियंत्रण ठेवण्यासाठी—आजकाल फास्ट फुडच्या खण्यामुळे व वेळी अवेळी जेवणामुळे लठ्ठपणा वाढलापण योगा केल्यावर आपल वजन नियंत्रणात राहत व शारीरिक हालचालीत वेग वाढतो.

रक्ताभिसरण चांगल होते—योगामुळे शरारातील रक्ताभिसरण वेगाने होण्यास मदत होते,रक्ताभिसरणाने शरीरातील आंतरिक अवयव उत्तम हालचाल करतात शिवाय सर्वच अवयवांना योग्य व्यायाम मिळतो.

म्हातारपणात आरोग्याच्या समस्या टाळण्यासाठी— तरूणपणी शरीर आपल्याला योग्य साथ देत असते कारण त्यावेळी कितीही आजार झाला तरी प्रकृती साथ देते.पण वाढत्या वयात आरोग्याच्या तक्रारी वाढतात व शारीर साथ देत नाही, अशावेळी सतत योगा केल्याने म्हातारपणात आरोग्याच्या समस्या कमी होतात.

निष्कर्ष—

आजच्या २१ व्या शतकात तंत्रज्ञानाचा वापर असल्यामुळे शरीराची हालचाल फारच कमी प्रमाणात होते. शिवाय आजच्या तरूणांची जीवनशैली म्हणजे रात्री उशीरा झोपणे व सकाळी उशीरा उठणे त्यामुळे वयाच्या अवघ्या पंचविस तिसीतच आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात.जर लहान वयातच योगाचा सहारा घेतला म्हणजे नियमित व न चुकता योगासन केलीतर आयुष्यातील बऱ्याच समस्या दुर होऊन आजच्या हया तंत्रज्ञानाच्या युगात जरी बसून काम कराव लागल तरी योगामुळे शरीर निरोगी राहून एक उत्तम जीवनशैली जगून आपल आयुष्य आनंदी व समाधानाने घालवायला योगामुळे नक्कीच मदत होईल त्यातही योगाचे महत्व,फायदे व योगा करताना घ्यावयाची काळजी हयाबद्दल अचूक माहिती मिळाल्यास योगा करण सोपी जाऊन आरोग्य उत्तम या शिवाय भविष्यातील पुढच्या पिढीला उत्तम जीवन जगण्यासाठी लहाण वयातच योगाचे धडे शाळेतून दिल्या जातात कारण योगा ही काळाची गरज आहे. युग हे कितीही आधुनिक किंवा पुरातन असु दे योगा ही सर्व समस्यांवर उपयुक्त मात्रा आहे. आणि म्हणूनच आजच्या हया आधुनिक जीवन शैलीत योगाचे महत्व हे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची—

१ व्याधी मुक्ती साठी योग संजीवन —विश्वंभर घोलप

२ योग एक जीवनशैली —अनिल सरोदे

३ पतंजली योग —डॉ.पदमाकर विष्णू वर्तक

४ स्त्रियांसाठी योग—एक वरदान डॉ.गीताअयंगर

५ patil c, North WR.Randomized differentiation between fear and anger in humans,Psychological Medicine-

६ योगस्वस्थ जीवन जीने का तरीका—राष्ट्रीय शिक्षक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद २०१६

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्य समाजवाद विषयक विचार संध्या आत्माराम इंगळे

सहा.प्राध्यापक.(अर्थशास्त्र विभाग)

सी.बी.के.महाविद्यालय, अक्कलकोट ता-अक्कलकोट, जिल्हा- सोलापूर ४१३२१६

प्रास्ताविक

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक असामान्य अविद्वितीय प्रतिभावंत म्हणून सर्वांना परिचित आहेत. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते, मानवी स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे पुरस्कर्ते,समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, प्रकांड कायदेपंडीत स्वतंत्र्य भारताचे पहिले मजुरमंत्री असे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू भारतीयांना परिचित आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक महान पर्व आहे. मानवी स्वातंत्र्याच्या इतिहासाचे ते एक सोनेरी पान आहे. स्वतःच्या बुद्धीमत्तेवर विसंबून राहून जो गाढ तपश्चर्याने, अलौकीक धैर्याने, अखंड उद्योगशीलतेने उच्च ध्येयाप्रती अविरत झगडतो तो धुळीतुन धुरंदराच्या मालिकेत जावून विराजमान होतो याचे मुर्तीमंत उदाहरण भारताच्या काय तर जगाच्या इतिहासात अन्यत्र सापडने अवघड आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात समतेसाठी जो लढा उभारला, सर्व दलिताना सामाजिक, धार्मिक बंधनातून मुक्तीचा जो बुध्द मार्ग दाखविला त्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. भारतात जवळपास २०० वर्षे इंग्रजांची सत्ता गाजविली राजकीय क्षेत्रात वर्चस्व गाजवून जितके करता येईल तितके सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक शोषण त्यांनी केले. स्वातंत्र्यानंतर २६ जानेवारी १९५० ला आपण सार्वभौम राष्ट्र म्हणून आपल्या वाटचालीस सुरुवात केली. आज ७० वर्षांच्या कालावधीनंतरही भारतीय सर्वसामान्य नागरिकांचे दलित,आदिवासी, शेतमजुर, भुमिहीन, अल्पभुधारक शेतकरी, एकूणच सर्व आर्थिकदृष्ट्या वंचित व मागासलेल्या घटकाचे प्रश्न सुटलेले नाहीत किंबहुना मुठभर, उच्च वर्गीय, उच्च वर्णिय यांच्या हातात राजकीय व आर्थिक सत्ता केंद्रित झालेली आहे. गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढत चाललेली आहे.

सामाजिक व आर्थिक लोकशाही राजकीय लोकशाहीशिवाय यशस्वी होत नाही. हे जरी खरे असले तरी १९९०-९१ नंतर परिस्थिती अधिकच भयावह झाली. आर्थिक गुलामगिरी अधिक घट्ट करण्यासाठी देशातील सत्ताधाऱ्यांनी प्रयत्न केले व त्यात ते बऱ्याच अंशी यशस्वी देखील झालेत.जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. भारतानेही गॅट व डंकेल करार स्विकारून त्यात भरच घातली. या देशातील सामाजिक, आर्थिक विषमता कमी होण्याऐवजी वाढतच गेली.आजही वंचित घटक मुख्य प्रवाहातून वेगळा चाललेला आहे. याची जाणीव आदिवासी समाजाने सत्ताधाऱ्यांना करून दिली आहे. आर्थिक गुलामगिरीला बळकटी देण्यास सत्ताधारी यशस्वी झाले. देशातील आर्थिक व सामाजिक विषमतेच्या परिस्थितीला आजही आपणाला टाळता येवू शकते. शक्तीशाली राष्ट्र म्हणून जगापुढे उभे राहू शकते यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेली राज्य समाजवादाची संकल्पना प्रत्यक्षात आणली तर चित्र बदलल्याशिवाय राहणार नाही.

राज्य समाजवादाची संकल्पना:

राज्य समाजवादाची संकल्पना ही पाश्चात्य संकल्पना आहे. इंग्लंडमध्ये जी औद्योगिक क्रांती झाली त्याची फलश्रुती आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर समाजवाद उदयास आला आणि तो जगभर मान्यता पावला परंतु त्याचे अर्थ आणि संदर्भ बदलत गेले. उत्पादन साधनांच्या मालकीमध्ये व वापरामध्ये आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये राज्यसंस्थेचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असतो. या प्रकारच्या व्यवस्थेत खासगी मालकीच्या ऐवजी सामाजिक मालकीच्या तत्वाचा पुरस्कार केला. राज्य समाजवादाच्या प्राप्तीसाठी मार्क्सवादी, लेनिनवादी विचार प्रणालीमध्ये विशिष्ट राजकीय सत्तेचे संकेत दिलेले आहे. पण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना राज्य समाजवाद हवा आहे परंतु तो कोणत्याही प्रकारच्या हुकुमशाही प्रस्तापीत करून नव्हे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना सांसदिय लोकशाहीयुक्त राज्य समाजवाद हवा आहे. त्यासाठीच त्यांनी प्रयत्न सुरु केले. असा समाजवाद प्रस्थापित करण्यासाठी शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या वतीने १९४६ मध्ये संविधान सभेला निवेदन दिले त्यामध्ये त्यांनी आपली राज्य समाजवादाची संकल्पना सविस्तर मांडली.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य समाजवादाची संकल्पना भारतीय परिस्थितीला अनुसरून मांडली. त्यांनी आपल्या 'स्टेट्स अँड मायनॉरिटिज्' या पुस्तकात राज्य समाजवादाचा पुरस्कार केला. त्यांनी स्वतः गरिबी अनुभवली होती. अनेक आर्थिक विवंचना, हालअपेष्टा सोसल्या त्यामुळे त्यांना दारिद्र्याबद्दल चीड होती. भारतात आर्थिक परिवर्तनासाठी राज्य समाजवादाचा पुरस्कार करणे आवश्यक आहे. भारतात शेती प्रमुख व्यवसाय आहे. परंतु पारंपारिक पध्दतीने शेती केली तर उत्पादनात वाढ होणार नाही. त्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करून उत्पादनात वाढ त्यासाठीचे शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करावे कारण शेतीमध्ये भांडवलशाही निर्माण झाल्यास दोन वर्ग निर्माण होतील. भांडवलदार आणि मजुर वर्ग. श्रीमंत भांडवलदार वर्ग शेतकऱ्यांची पिळवणूक करेल. श्रीमंत भांडवलदार वर्गाकडून गरीब शेतमजुर कर्ज काढेल पारंपारिक पध्दतीने उत्पादन त्यामुळे उत्पादनात वाढ नाही त्यामुळे तो कर्जाच्या चक्रात अडकून राहील म्हणून सरकारने संपूर्ण शेती ताब्यात घेवून मालक व मजुर वर्गच नाहीसा करावा.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर उत्पादन साधनांच्या मालकी हक्काच्या बाबतीत विचार मांडतात. भांडवलदार वर्ग औद्योगिक प्रगती करू शकत नाही खासगी मालकी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा प्राण आहे. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी खासगी मालकीच्या तत्वाला विरोध केला ते म्हणतात, भारतासारख्या देशात सर्वांगीण विकासासाठी भांडवलशाही हा पर्याय नाही कारण जर आर्थिक स्वातंत्र्य दिल्यास मुठभर धनिकांच्या हाती सत्ता जाईल आणि शेतकरी, कामगार, अस्पृश्य यांच्या हाल अपेष्टांना पारावार उरणार नाही म्हणून उत्पादन साधनांवर राज्यांचीच मालकी असली पाहिजे. पाश्चात्य देशात भांडवलशाही यशस्वी झाली असली तरी आपल्या देशात होणार नाही कारण सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती फार वेगळी आहे. त्यामुळे त्याचा फायदा केवळ मुठभर लोकांना होऊन संपत्तीचे केंद्रिकरण होईल. श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिक गरीब बनत जाईल. ज्या देशात लोकांची स्थिती खालावलेली असते त्या देशात लोकांचे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे अशक्य असते. दुदैवाने भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतकरी, मजुर, कामगार, अस्पृश्य आहे यांची परिस्थिती दयनीय आहे. या सर्वांवर मात करण्यासाठी राज्य समाजवाद सर्वोत्तम मार्ग आहे.

राज्यातील उत्पादनाबरोबर वितरणावरही नियंत्रण असले पाहिजे कारण लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियंत्रण राज्याकडून झाले पाहिजे असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटते. राज्यातील गरीबी संपविण्यासाठी सर्वांना योग्य दरात सर्व वस्तु उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या योग्यतेनुसार काम मिळाले पाहिजे त्याठिकाणी जाती, धर्म, भेद होता कामा नये तर

जातीनुसार व्यवसाय ठरत असेल तर त्याचा परिणाम उत्पादनावर पडतो म्हणून योग्यतेनुसार व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य असावे असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटते. देशातील मोठमोठे प्रकल्प, कारखाने इ. सरकारचे वर्चस्व असायला हवे कारण काम करणांच्या मजुरांच्या उदरनिर्वाह चालविण्यासाठी त्यांना समाधानकारक वेतन आणि आर्थिक सुरक्षितता देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे.तर यामध्ये खासगी मालकी असली तर मुठभर लोकांचे वर्चस्व निर्माण होईल. कामगारांना सुखसोई राज्याकडून मिळायला हव्यात. कामगारांच्या कामाचे तास निश्चित करावेत, प्रौढांचा विमा उतरविण्यात यावा.

- ◆ महत्वाचे उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावेत.
- ◆ मुलभुत उद्योग सरकारनेच चालावावेत.
- ◆ विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण करून प्रत्येक नागरीकाचा विमा उतरविला जाईल याबाबत सरकारने खात्री करून घ्यावी.
- ◆ शेती उद्योग हा सरकार नियंत्रीत असला पाहिजे.
- ◆ शेतीमध्ये कोणी जमीनदार राहणार नाही, कोणी शेतमजुर राहणार नाही आणि कुळही राहणार नाही शेतीची मालकी ही सामुदायिक असल्यामुळे त्यावर प्रत्येकाचा समान हक्क असेल.
- ◆ शेती आणि शेतकऱ्यांचा विमा काढणे बंधनकारक असेल तसेच शेतीला भांडवल पुरविण्याची जबाबदारी ही सरकारची राहिल.

अशाप्रकारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर राज्य समाजवाद प्रस्थापीत करावयाचे सूचिततात आणि राज्यघटना अंमलात आणल्या नंतर दहा वर्षांत ही तत्वे अंमलात यावी असे म्हणतात कारण ही मार्गदर्शक तत्वे म्हणजेच लोकशाहीचा दीपस्तंभ आहेत असे त्यांना वाटते.भारतातील आर्थिक प्रश्न सोडविणे हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ध्येय नव्हते तर आर्थिक, सामाजिक समता प्रस्थापित करणे त्यांचे ध्येय होते. त्यासाठी वरवरच्या उपाययोजना करून भागणार नाही हे त्यांना ठाऊक होते त्यासाठी दीर्घकालीन उपाययोजना आखली होती की, ज्याद्वारे या देशातील दुःखी,दीन, दलित, पिडीत यांच्या जीवनात आनंद आणावयाचा होता म्हणून त्यांनी राज्य समाजवादाचा पुरस्कार केला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर राज्य समाजवाद प्रस्थापित करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्वावर देशाची उभारणी करावयाची होती.

समारोप:

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी गरिबी, बेकारी, सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी राज्य समाजवादाचा पुरस्कार भारताच्या संदर्भात केला होता. राज्यसमाजवादाचे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अंधानुकरण केले नव्हते तर भारतातील परिस्थितीच्या संदर्भात त्यामध्ये योग्य तो बदल घडवून आणला होता. आर्थिक बाजू पेक्षा सामाजिक बाजूकडे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लक्ष दिले होते. सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापना कशाप्रकारे करता येईल हा त्यांच्यापुढे मुख्य प्रश्न होता.आर्थिक विषमता कमी करून सामाजिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते करता येईल. आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित केली तरच राजकीय समता प्रस्थापित होईल. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक न्यायाचे तत्व डोळयासमोर ठेवून राज्यसमाजवादाचा भारतीय संदर्भात पुरस्कार केला. समाजवादाच्या आर्थिक बाजूपेक्षा सामाजिक बाजू महत्त्वाची मानली व सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचा पुरस्कार केला. संसदीय लोकशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न या तत्वाद्वारे त्यांनी केला आहे.

संदर्भग्रंथः

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, वसंत मुन, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, न्यू दिल्ली २००९.
- डॉ.बी.आर.आंबेडकर, गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
- अर्थतज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर.संपादक प्रा.डॉ.उत्तम हनवते, अरुणा प्रकाशन, लातूर (२०१३).
- जागतीक अर्थशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संपादक, डॉ.उत्तम हनवते, डॉ.यशवंत खडसे, अरुणा प्रकाशन लातूर (२०१३).
- भारतीय राजकीय विचारवंत, भा.ल.भोळे.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर किर धनंजय, पाप्यूलर प्रकाशन मुंबई, सहावी आवृत्ती १९८९.
- आर्थिक विचारांचा इतिहास, संपा. पाटील जे.एफ फडके प्रकाशन, कोल्हापूर जुलै २००९ .
- डॉ.आंबेडकर विचारधन, कुबेर वा.ना., लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि.मुंबई १९८२ .
- लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई, ऑक्टोबर २००६

मानवता आणि गांधी विचार**प्रा. डॉ. संजय गोरे**

विभाग प्रमुख (राज्यशास्त्र)

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचिंद्र

सारांश

म. गांधींच्या १५० व्या जन्मशताब्दी निमीत्ताने आजच्या परिस्थितीत गांधी आणि गांधी विचार आपल्या आयुष्याशी किती निगडीत आहेत याचे चिंतन करणे महत्वाचे ठरते. गांधींची अहिंसा हे तत्कालीन औषध नाही तर चिरकालीन मुल्य आहे. गांधींचे विचार आजच्या काळाशी सुसंगत आहेत त्यांच्या विचारांची आज खरी गरज आहे. आज गांधी विचारांचे आचरण हवे आहे. सध्या गावागावातील सामाजिक ऐक्य कमी होताना दिसत आहे. गांधी विचारांवर आचरण करणारी माणसे कमी होत आहेत. आज जगभर गांधी विचार हा युध्दाचा पर्याय म्हणून सांगितला जातो. संयुक्त राष्ट्रसंघाने गांधीजींचा जन्मदिन हा जागतिक अहिंसादिन म्हणून स्विकारला आहे. गांधींचे शतकोत्तर सुवर्णवर्ष साजरे करताना “उद्यासाठी गांधी” हे ब्रिदवाक्य स्विकारले होते. हे ब्रीद निरंतर, चिरंतन राहणारे आहे. भारताची सद्याची स्थिती व गती पाहता म. गांधींचे जीवन कार्य, विचार उद्याच्या अनेक वर्षांसाठी व भारताच्या सामाजिक समतेसाठी अवश्यकच नाहीतर अनिवार्य राहणार आहे. म. गांधी हे कोण्या एका धर्माचे, देशाचे, वर्गाचे वा पंथाचे नव्हते तर ते सान्यांचेच होते. गांधी “जगाचा माणुस” होते. गांधीसारखी माणस देहाने जातात मात्र त्यांचे विचार व मुल्य आजही अजरामर आहे. जोपर्यंत जगात सत्य, माणुसकी, प्रामाणीकपणा जिवंत आहे तोपर्यंत गांधी आणि त्यांचे विचार लोक आत्मसात व अंगीकृत करीत राहतील.

प्रस्तावना :

महात्मागांधींचे विचार कधीच संपणार नाही कारण त्यांच्या विचारांचा “मानवता” हा केंद्रबिंदू होता. आज धाकशाही, भ्रष्टाचार, असत्य व हिंसेच्या आधारावर वर्तमान परिस्थितीत जगाचा कारभार सुरू आहे. धर्माधर्मात काही प्रमाणात का होईना द्वेष पसरविला जात आहे. देशावर व जगावर येणाऱ्या प्रत्येक समस्येला गांधी विचाराने सोडविता येते कारण गांधींनी अहिंसेला शस्त्र बनविले त्यामुळे देश वाचविण्यासाठी सत्य व अहिंसेचा विचार जनमानसात रूजविण्याची गरज आहे. आज जगासमोर आरोग्य, भ्रष्टाचार, शिक्षण, पर्यावरण समस्या अश्या अनेक समस्या उभ्या आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी शासन विविध योजनेच्या माध्यमातून प्रचंड पैसा खर्च करीत आहे. मात्र या समस्या पूर्णपणे सुटल्या नाहीत. विविध क्षेत्रातील हिंसा व अपप्रवृत्ती रोखण्यासाठी गांधी विचारांचा पर्याय उपयुक्त ठरू शकेल. गांधी विचारानेच समाजाचे परिवर्तन घडू शकेल असा विश्वास आहे. सान्या जगाने गांधींच्या विचारांची आराधना केली आहे. जगाला स्वातंत्र्य हवे असते आणि सगळेच जग त्यासाठी लढत व जिंकत असतात. मात्र जगातले सगळे स्वातंत्र्य लढे शस्त्राच्या साहाय्याने लढून रक्तरंजित झाले मात्र एकमेव भारताचा स्वातंत्र्य लढा रक्त न सांडता केवळ लोकांच्या सहन शक्तीच्या व राष्ट्रभक्ती, स्वातंत्र्य प्रेमाच्या बळावर यशस्वी झाला ही किमया फक्त गांधी विचारांची होती.

म. गांधींचा मानवतेचा विचार :

म. गांधींना परंपरा वाद्यांच्या चौकटीत बसविण्याचा प्रयत्न झाला. त्यांनी तंत्रज्ञानाला विरोध केला नाही तसेच रोजगाराच्या निर्मितीला प्रोत्साहन दिले. “खेड्यांकडे चला”हा त्यांनी नारा देवून युवकांना स्वयंरोजगाराची प्रेरणादिली. जगातला धर्मद्वेष, वर्णद्वेष व उच्चनिचभान अजुन पूर्णपणे संपला नाही. आपण सत्याने व नितीने वागावे असे अजुन ही अनेकांना वाटते. प्रामाणिक माणसे अजुनही या जगात आहेत, काही प्रामाणिक माणसांच्या आधारावर समाजाची व्यवस्था आजही सुरू आहे. जोपर्यंत या भावना आणि विचार जिवंत आहेत तोपर्यंत गांधी विचार संपणार नाहीत. आज देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास पुसण्याचा प्रयत्न होतो आहे. नव्या पिढीला गांधींचे विचार समजण्याची गरज आहे. आज देशात काही प्रमाणात का होईना सामाजिक विषमतेचे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अल्पसंख्याकांच्या हत्या व दलीतांचा छळ वाढला आहे. मानवातल्या विषमतेचे व स्त्रियांच्या दुबळीकरणाचे वारे वाहात आहेत. असे प्रयत्न याआधी झाले मात्र ते अपयशी ठरले कारण देशाच्या सामाजिक ऐक्यासाठी गांधी विचारांचे शस्त्र यशस्वी ठरले आहे. जगाला स्थैर्य व समृद्धी लाभायची असेल तर गांधींच्या विचारां शिवाय पर्याय नाही हे सर्वांनी समजून घेतले पाहिजे.

म. गांधींचा सामाजिक समतेवर खूप विश्वास होता.देशाला शसस्त्र लढया शिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही ही भूमिका गांधींना मान्य नव्हती याचा अर्थ स्वातंत्र्याचा हक्क आणि अधिकार सतविचारांच्या माध्यमातून मागता येतो हे गांधींनी त्यांच्या वृत्तीतून सिध्द केले आहे. म. गांधींचा सर्वसामान्य माणसांवर व त्यांच्या शक्तीवर विश्वास होता म्हणून सर्व जाती धर्माला घेऊन त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीचा लढा उभा केला. सर्वसामान्य जनतेवर विश्वास ठेवून कार्य करणे हा आजच्या राजकीय पक्षांचा, नव्या पिढीचा मुलमंत्र असायला हवा. धर्माधर्मात द्वेष पसरवून राजकारण करणे ही अनिती विविध पक्षांकडून वापरली जाते. जी लोकशाही मुल्यांच्या विरोधात असून अत्यंत घातक आहे. राजकारण असो वा कोणताही लढा असो तो सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने वापरला पाहिजे. म. गांधींनी सर्व धर्मातील चांगल्या अनुभवी मुल्यांचा स्विकार केला आहे. त्यांची सामाजिक समतेची शिकवण व प्रेरणा घेण्याची आजची गरज आहे.

म.गांधींचे प्रत्येक अभियान हे मानवतेचा संदेश देणारे आहे. म. गांधींचा झाडू हा वरवरच्या आणि फोटो काढणाऱ्या स्वच्छता अभियानापुरता नव्हता तर तो अंतःकरण शुध्दीतून उच्च-निच नष्ट करण्याचा प्रतिक होता. आपल्या समाजात घाण साफ करणाऱ्यांना तुच्छतेची वागणूक मिळते ही गोष्ट म. गांधींना मान्य नव्हती म्हणून त्यांनी स्वतः हाती झाडू घेतला. आज फोटो काढण्यापुरते स्वच्छता अभियान झाले आहे. गांधींच्या स्वच्छतेच्या अभियानातून समाजाने आणि सरकारी व्यवस्थेने प्रेरणा घेतली पाहिजे. स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल महात्मा गांधींची भुमिका महत्वाची वाटते. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य म्हणजे समाजाचे परिवर्तन होय असे ते मानत.

समारोप

म. गांधी यांनी भारताच्या सर्वांगीण विकासाची कामना केली. भारत हा विविध संस्कृतीचा देश आहे. या विविधांगी संस्कृतीला एकतेमध्ये समाविष्ट करणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही व विज्ञान निष्ठता या मुल्यांच्या माध्यमातून बलशाली भारताचे स्वप्न महात्मा गांधींनी पाहिले होते. म. गांधींनी मानवतेची शिकवण दिली आहे. स्वातंत्र्य लढयासाठी म. गांधींनी सामाजिक समतेचा उपयोग केला. सर्वसामान्य जनतेवर त्यांचा विश्वास होता. गांधी हे कोणा एका धर्माचे, देशाचे, वर्गाचे वा पंथाचे नव्हते तर ते सान्यांचेच होते. म्हणून आइन्स्टाईन यांनी म्हटले आहे, “विसाव्या शतकाने जगातील दोन शक्ती दिल्या एक अणुबाम्ब आणि दुसरी

महात्मा गांधी".भारतीय जनतेला सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाची शिकवण देऊन मानवता हाच खरा धर्म आहे ही म. गांधींच्या विचारांची आजही समस्त भारतीयांना गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. संपादकीय लेख : गांधीविचारांचे अमरत्व
लेकमत दि. ०२ ऑक्टो. २०१९ पृ. क्र. ६
२. डॉ. पंजाब चव्हाण : मुल्यव्यवस्था व गांधी विचार
रामचंद्र भिसे : निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र. आ. ३० आक्टो. २०१०
३. राजेंद्र दर्डा : जगाचा माणूस (लेख)
नागपूर आवृत्ती संपादकीय पान
०२ आक्टो. २०१९ पृ. क्र. ६
४. बी. व्ही. जोंधळे : म. गांधी कधीही संपणार नाही (लेख)
नागपूर आवृत्ती संपादकीय पान
०२ आक्टो. २०१९ पृ. क्र. ६
५. डॉ. राजन वेळूकर : गांधींनी अहिंसेलाच शस्त्र केले (लेख)
नागपूर आवृत्ती संपादकीय पान
०२ आक्टो. २०१९ पृ. क्र. ६
६. टी आर के सौमय्या : गांधीविचारांचे आचरण हवे (लेख)
नागपूर आवृत्ती संपादकीय पान
०२ आक्टो. २०१९ पृ. क्र. ६

महिला स्वयंरोजगार – आर्थिक स्वातंत्र्याची उंच भरारी**कु. रूपाली एस. कणसे**सहा.प्रा. गृहअर्थशास्त्र विभाग जिजामाता कला महाविध्यालय
दारव्हा, जि.यवतमाळ**प्रस्तावना**

गेल्या अनेक वर्षात जेवढे बदल झाले नसतील, तितके बदल गेल्या पंधरा वर्षांमध्ये झालेले दिसून येतात. आपला देश प्रगतीपथावर अग्रेसर होत आहे, कम्प्युटरचे झालेले आगमन, इंटरनेटची सोय, कम्प्युनिकेशनच्या साधनांमध्ये वाढ, मीडिया खूप प्रभावी होणे इत्यादी अनेक बदल वर्तमान कालीन परिस्थितीचा चेहरामोहरा बदलून टाकण्या इतके प्रभावी व महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

आज जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात स्पर्धा दिवसेंदिवस वाढतच आहे. स्पर्धात्मक प्रवृत्तीमुळे विकासाला प्रेरणा मिळून व्यक्ती-व्यक्ती मध्ये सुद्धा कला, उद्योगव्यापार, नोकरी, शिक्षण, कृषी, विज्ञान, स्वयंरोजगार अशा अनेक क्षेत्रात स्पर्धा वाढतच आहे. आपल्या अस्तित्वासाठी, अस्मितेसाठी या स्पर्धेत टिकायचे असेल तर प्रत्येक व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी भगीरथ प्रयत्न करणे क्रमप्राप्त आहे. स्त्री सक्षमीकरणची खरी सुरुवात ही शिक्षणा पासून करावी लागेल. शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेता असे दिसते की, शिक्षणाने आत्मविश्वासाची निर्मिती होऊन अर्थार्जनाचे मार्ग खुले होतात. पंडित नेहरुंच्या मते शिक्षणातून व्यक्तिमत्व व उत्पादकत्व यांचा विकास झाला पाहिजे. कुटुंब चालविण्याची आपली भागीदारी समर्थपणे पेलण्याची ताकद स्त्रीला शिक्षणातून मिळावयास पाहिजे.

आजच्या काळात कौटुंबिक गरजा एकट्याच्या कमाईवर पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यामुळे स्त्रियांनाही त्याला हातभार लावणे आवश्यक झालेले आहे. नोकरीच्या संधी सर्वांनाच मिळेल याची शाश्वती नाही, त्यामुळे आपल्या शिक्षणाच्या कौशल्याचा सुप्त गुणांचा विकास करण्याची संधी मिळवून स्वयंरोजगार करणे गरजेचे झालेले आहे.

स्वयंरोजगाराचा अर्थ

स्वयंरोजगार म्हणजे एखादी व्यक्ती आपले ज्ञान, कौशल्य, वेळ, शक्ती तसेच आर्थिक, मानसिक, भावनिक गुंतवणूक विशिष्ट उद्दिष्ट गाठण्यासाठी करते, ज्याचा उद्देश खर्ची घातलेल्या संसाधनाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात प्राप्त करणे होय.

स्वयंरोजगाराची गरज व महत्त्व

वाढत्या महागाईच्या काळात एकट्याच्या मिळकतीवर घर चालविणे म्हणजे तारेवरची कसरत होय, म्हणूनच आज स्त्रिया देखील अर्थार्जनाच्या निमित्ताने पावले उचलू लागल्या आहेत.

गांधीजी म्हणतात 'एक स्त्री साक्षर झाली की सारं कुटुंब साक्षर होत' आणि ते यथार्थ आहे, हजारो शिक्षकांपेक्षा माता श्रेष्ठ गुरु समजावी असे संस्कृती कोषात म्हंटले आहे.

एका अर्थाने आपल्या संस्कृतीने महिलांच्या विकासातील योगदानाचा केलेला गौरवच आहे. भारताच्या विकासात अमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी कोठारी आयोगाने शिक्षणाला व्यवसायभिमुख करण्यावर भर दिला पाहिजे असे शैक्षणिक धोरण सुचवले. प्रत्येक क्षेत्रातील बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण सतत, वाढणाऱ्या गरजा, जीवन स्तर उंचावण्याची इच्छा, शिक्षणाच्या भरमसाठ फी या सर्व बाबींचा मेळ घालून कुटुंब चालविणे कठीण झाले आहे. बीजिंगच्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेमध्ये समाजाचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्न सोडविण्यासाठी

स्त्रियांचा पूर्ण सहभाग व स्त्रियांचे पूर्व अर्थाने सबलीकरण यावर भर देण्यात आला. याचा परिणाम आज बऱ्याच स्त्रिया देशाच्या आर्थिक विकासात प्रगतीपथावर दिसतात. महिलांमध्ये उद्योजकता रुजल्या शिवाय घराघरात कुटुंबातील एक स्त्री उद्योजक झाली तर उद्योजकतेचे संस्कार ती आपल्या कुटुंबावर करील. तिच्या उद्योजकीय संस्कारातून भावी पिढी उद्योजकीय होईल. नाडकर्णी म्हणतात पाळण्यासारखीच स्त्रियांच्या हाती उद्योगाची दोरी दिली तर ती उद्योग विश्वाचा ही उद्धार करू शकते यात दुमत नाही. उद्योगासाठी आवश्यक असलेले गुण, ध्येयनिश्चिती, उपक्रमशीलता, आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, संघर्षाची तयारी, जबाबदारी, संघटनकौशल्य, प्रामाणिकता इत्यादी गुण निसर्गाने तिला बहाल केले आहेत. अमेरिकेतील मानसशास्त्रज्ञ डी. सी. मॅकलिलॅंड यांच्या मते उद्योजकता ही नैसर्गिक देणगी म्हणजेच जन्मजात गुण नसून कोणत्याही जाती धर्म पंथ लिंग व लिंगाची व्यक्ती उद्योजक होऊ शकते. जन्मास आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीत उद्योजकतेचे गुण कमीअधिक प्रमाणात सुप्त स्वरूपात असतात आणि ती संधी मिळाली म्हणजे विकसित होतात हे गृहिणीच्या बाबतीतही सत्य आहे. आज जवळपास महिला सर्व क्षेत्रात आपलं कर्तृत्व सिद्ध करीत आहेत. समाजामध्ये खऱ्या अर्थाने उद्योजकी करणाऱ्या, बीजारोपण करणाऱ्याचे काम त्या उत्कृष्टपणे करीत आहेत.

स्वयंरोजगाराची उपयुक्तता, कामाच्या वेळेचे बंधन नसल्याने व्यक्ती काम आपल्या कौटुंबिक सोयीनुसार करता येते. अशा व्यवसायात पूर्ण वेळ किंवा नोकरी सांभाळून अर्धवेळ व्यवसाय करता येतो. आपल्या आवडीचा छंद व्यवसाय म्हणून करता येतो.

पहिल्यांदाच स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून उद्योगात उतरणार अशा व्यक्तीला सुरुवातीला त्रास होतो, पण भविष्यात आपल्या कुटुंबासाठी हक्काचा व्यवसाय उपलब्ध होतो.

देशपातळीवर विचार करता एखादी नवीन नोकरी निर्माण करण्यासाठी येणार्या खर्चापेक्षा कितीतरी कमी खर्चात स्वयंरोजगार निर्माण होतो.

स्वयंरोजगार व्यक्ती आत्मविश्वासाने समाजातही एक ईर्षा उत्पन्न करून चैतन्य निर्माण करते आणि उद्योगी समाज हा प्रगत समाजाचे लक्षण समजले जाते.

महिलांना स्वयंरोजगाराचे महत्त्व

महिला स्वतंत्र किंवा बचत गटाच्या मदतीने व्यवसाय करू शकतात. स्वयंरोजगारमुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो व त्या आत्मनिर्भर बनतात. बँकिंग व्यवहाराची जाणीव होत. स्वयंरोजगाराने केवळ गटातील किंवा केवळ एक व्यक्तीत आत्मनिर्भर होते असे नाही, तर त्यांच्याबरोबर इतर कुटुंबांना रोजगार मिळून आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते. त्यांच्या बौद्धिक क्षमतेचा भरपूर उपयोग होतो. त्यांच्या भाषेत सुधारणा होते, आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाल्याने जीवन स्तर उंचावतो. आवश्यक गरजांची पूर्तता केली जाते. वैचारिक शक्तीमध्ये वाढ होते. यासारखे अनेक फायदे स्वयंरोजगारमुळे होतात. आज महिलांनी सर्व क्षेत्र पादाक्रांत केली आहेत, त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन काही गृहिणी मध्ये कर्तृत्व दाखविण्याची ऊर्मी निर्माण होत. मुळात स्त्रियांमध्ये चिकाटी, कष्ट करण्याची तयारी, कल्पकता, विनम्रता हे सुप्त गुण आहेतच. गरज आहे या गुणांना प्रोत्साहन देण्याची. उद्योग व्यवसाय केवळ पुरुषच करू शकतात, स्त्रियांना उद्योगातील काळी मात्र कळत नाही असा समाजातील बहुसंख्य पुरुषांचा गैरसमज होता परंतु महिलांनी तो मोडून काढला. सामाजिक दृष्टीने आजही स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या फारच मागासलेल्या आहेत त्यांचे परिवार फारच गरीब आहेत कुटुंब प्रमुखांच्या मेहनतीने घराचे खर्च पूर्ण होत नाही. अशा परिस्थितीमध्ये घरातील बाईला काम करायला बाहेर पडावे लागते अशी धारणा आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या राइट टू फ्रिडम या आर्टिकल मध्ये आपल्याला स्वातंत्र दिलेले आहे ते कुठलाही व्यवसाय करण्याचं, भारतासारख्या देशात जिथे जातीव्यवस्थेची उतरंड पक्की आहे तिथे ही स्वातंत्र

स्वतंत्रपणे देण्याची गरज घटनाकारांना वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे. कुठल्याही जातीत धर्मात समाजात जन्माला आलेला प्रत्येकाला हवा तो व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे पण हे स्वातंत्र्य महिलांनी मनापासून स्वीकारला पाहिजे तरच प्रत्येक महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र होऊ शकेल. यासाठी स्वतः एखादा व्यवसाय सुरू करावा लागेल. स्वातंत्रोत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आलेले असले तरी अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही. सर्व यशापयश आर्थिक समस्यांच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. सर्व समस्येचे मूळ आर्थिक असते त्यामुळे समाजात महिला घटक उपेक्षित आहे. त्यांच्या गुणांची कष्टांची कदर करावीशी वाटत नाही. स्त्री अहोरात्र कष्ट करते लहान-मोठे याची काळजी घेण्यात. आयुष्य घालवीत आहे परंतु तिचा मान कोणीही ठेवत नाही. याचे मूळ कारण आर्थिक आहे. म्हणूनच महिलांनी आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी स्वयंरोजगाराची निवड करणे आजच्या काळाची गरज मानावे लागेल. वाढती महागाई बेरोजगारी चे वाढते प्रमाण सतत वाढणाऱ्या गरजा जीवन स्तर उंचावण्याची इच्छा शिक्षणाचा भरमसाठ खर्च या बाबींचा मेळ घालणं कठीण झालेले आहे. अशा परिस्थितीत पंडित नेहरूंनी पंडित नेहरूजींनी सुचविल्याप्रमाणे कुटुंब संचालनात आर्थिक सहभागीत्व स्त्रियांनी उचलण्यासाठी शिक्षण घेतले पाहिजे. हा विचार स्वयंरोजगाराचा मूलाधार आहे. आजच्या जीवघेण्या स्पर्धेला व महागाईला सामोरे जाण्यासाठी स्वयंरोजगार हाच एक उपाय आहे.

स्वयंरोजगाराची उद्दिष्टे

१. स्वयंरोजगारमुळे महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहतात.
२. घरात व समाजात प्रतिष्ठा मिळते.
३. आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते आत्मविश्वास वाढतो.
४. व्यवहारिक ज्ञान मिळते निर्णय क्षमता वाढते.
५. विचार करण्याची सवय लागते.
६. सामाजिक संपर्क वाढतो.
७. आत्मपरीक्षण करू शकतो.
८. सुप्त कलागुणांना वाव मिळतो.
९. सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते.

स्वयंरोजगाराचे फायदे

१. फावल्या वेळेचा सदुपयोग होतो.
२. कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ होते.
३. सुप्त गुणांना वाव मिळतो.
४. स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होऊन आत्मनिर्भर होतात.
५. कौशल्याचा विकास होतो.
६. एकट्याने उद्योग सुरू करता येतो.

स्वयंरोजगार यशस्वी होण्यासाठी उपाय योजना

१. आत्मविश्वास
२. कार्य चिंतन
३. एकाग्रता
४. मन स्थिर असणे
५. सहिष्णुता सहनशक्ती
६. वेळेचे बंधन वेळेचे नियोजन
७. सर्वांशी जुळवून घेणे संघटन आणि समन्वय

८. योग्य मूल्यांकन हे सर्व कार्य कौशल्याचे सफल सूत्र आहे

महिला स्वयंरोजगाराची कारणे

आजच्या काळात कौटुंबिक गरजा एकट्याच्या कमाईवर पूर्ण होऊ शकत नाही त्यामुळे स्त्रियांनीही त्याला हातभार लावणे आवश्यक झालेले आहे. नोकरीच्या संधी सर्वांनाच मिळेल याची शाश्वती नाही त्यामुळे आपल्या शिक्षणाचा कौशल्याचा सुप्त गुणांचा विकास करण्याची संधी मिळवून स्वयंरोजगार करणे गरजेचे झालेले आहे.

वाढती महागाई

आज वाढत्या महागाईमुळे प्रत्येक वस्तू महागलेली दिसते त्यामुळे कौटुंबिक अंदाजपत्रक बिघडतांना दिसते अशा वेळी स्त्रीला स्वयंरोजगाराची आवश्यकता वाटते.

मर्यादित उत्पन्न

काही कुटुंबाचे उत्पन्न मर्यादित असल्यामुळे कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने उत्पन्न वाढविण्याकरिता स्त्रियां सुद्धा विविध स्वयंरोजगाराकडे वळणे आवश्यक आहे.

जीवनमानात सुधारणा

आजच्या आधुनिक काळात राहणीमानात बराच फरक पडलेला दिसतो त्यादृष्टीने विविध सोयी-सुविधा मिळविण्या करिता पैशाची आवश्यकता असते पैसा मिळविण्यासाठी विविध स्वयंरोजगार करून राहणीमानात सुधारणा करता येतील.

रोजगाराच्या मर्यादित संधी

नोकरीच्या मर्यादित संधीमुळे त्यात स्पर्धा चढाओढ दिसते त्यातून सर्वांनाच नोकरी मिळेलच अशी खात्री देता येत नाही त्यामुळे आपल्या ज्ञानाचा कौशल्याचा उपयोग स्वयंरोजगार करून अर्थार्जनासाठी केला जातो.

शिक्षण

नोकरी करिता शैक्षणिक पात्रता सर्व स्त्रियांकडे असेलच असे नाही त्यामुळे अर्थार्जनासाठी नोकरीला पर्याय म्हणून स्वयंरोजगार निवडला जातो.

आर्थिक स्वावलंबन

स्वयंरोजगारामुळे स्वतःच्या पायावर उभे राहून आत्मविश्वास, आत्मसन्मान, समाजात प्रतिष्ठा मिळविता येते त्यामुळे खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरण होण्याची संधी स्वयंरोजगारामुळे प्राप्त होते.

सारांश

ग्रामीण भागातील आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत घटकातील महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे हा त्यामागचा उद्देश आहे. निराधार, विधवा, संकटग्रस्त किंवा आर्थिक दृष्ट्या मागास महिलांना या अनुदानाच्या आधारावर व्यक्तिगत व्यवसाय सुरू करता येतो. रेशीम उद्योग, मशरूम उत्पादन, कुक्कुटपालन, कांडन यंत्र, भाजीपाला, दुग्ध व्यवसाय, पिको फॉल सेंटर असे अनेक व्यवसाय आहेत की, जे सरकारच्या योजनेचा लाभ घेऊन सुरू करता येतात व आर्थिक दृष्ट्या महिलांना स्वतंत्र होता येत. कलेची आवड असणाऱ्या महिला गृह सजावटीच्या विविध वस्तू तयार करणे, विविध प्रकारची फुले तयार करणे, शाम्पू, साबण, फिनाईल तयार करणे, चॉकलेटचे पॅकिंग करणे, जेवणाचे डबे बनवून देणे अशा विविध व्यवसायातून स्वतःचे कौशल्य दाखविण्याची संधी मिळतील, फक्त उद्योग म्हणजे कष्ट ते कष्ट करण्याची तयारी, सहनशीलता असावी लागते. त्याबरोबर उद्योगाकरता नवनवीन कल्पनेचा मेळ साधता आला पाहिजे. याला महत्व असते. आपल्या वस्तूची वैशिष्ट्ये दाखविता आली पाहिजे. हा मेळ साधता आला तर विक्री करणे सहज शक्य होते. त्यातून मिळणार्या पैशाचा उपयोग कुटुंबाच्या स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी केला जातो. आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते, आत्मविश्वास वाढतो, आत्मनिर्भर वाढण्यास मदत होते या हेतूने

महिलांनी स्वतःमध्ये असणार्या कलागुणांचे परीक्षण करून आवडीप्रमाणे स्वयंरोजगार निवडण्याची धाडस दाखवले तर ती आपल्या कुटुंबाला आर्थिक खाईतून बाहेर काढू शकते. मोठे ध्येय बाळगून स्त्री उद्योजक बनू शकते. कुटुंबाकडे समाजात स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून महिला आदर्श निर्माण करू शकतात. महिलांना आर्थिक दृष्ट्य स्वतंत्र होऊन मानाचे स्थान मिळविण्यासाठी स्वयंरोजगार हे एक उत्तम माध्यम असल्याचे महिला सिद्ध करू शकतात.

महिलांनी ठेवावी कष्ट करण्याची तयारी
त्यासाठी उपयुक्त स्वयंरोजगाराची वारी
तरच मारतील त्या विस्तृत समाजात
आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी उंच भरारी

संदर्भसूची—

१. फरकाडे त्रिवेणी घोंगे सुलभा, 2009 कौटुंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट, पिंपळपुरे प्रकाशन नागपूर.
२. कांडलकर लीना, 2000 गृहअर्थशास्त्राची मूलतत्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. स्मरणिका, महिलांना स्वयंरोजगाराची संधी, दिनांक 30 डिसेंबर 2009 राज्यस्तरीय चर्चासत्र
४. निरुपमा, घरेलू उद्योग, प्रकाशक— प्रेम प्रकाशन मंदिर, 3520 कुचा लालमन दरियागंज 110002, संस्करण संस्करण सन 2010
५. स्वयंरोजगार विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम वाचन साहित्य
६. डॉ.वसु, सुनंदा, डॉ.मेहरे, रजनी,यवस्थापन आणि आंतरिक सजावट, सप्टेबर २००४.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय

प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बोडे

रा.सुं.बीडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट

मे १९६० रोजी महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात आले. महाराष्ट्राचा अक्षांश १५°.४१' उत्तर अक्षवृत्त ते २२°.६' उत्तर अक्षवृत्त. रेखांश ७२°.३६' पूर्व रेखांश ते ८०°.५४' पूर्व रेखावृत्तीय विस्तार आहे. राज्याच्या पश्चिम बाजूस ७२० किमी लांबीचा समुद्रकिनारा आहे. महाराष्ट्राच्या वायव्येस गुजरात राज्य आणि दमण दादरा व नगर हवेली हे केंद्रशासित प्रदेश आहेत. उत्तरेस व पूर्वेस मध्य प्रदेश हे राज्य असून आग्नेयेस आंध्र प्रदेश दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा आहे. महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौरस किलोमीटर असून क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात तिसरा क्रमांक लागतो. याचा अर्थ भारतीय द्वीपकल्पाचा मोठा भूप्रदेश महाराष्ट्राने व्यापला आहे.

ग्रामीण विकासाला एक नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न करणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्र भारत देशात आघाडीवर आहे. महाराष्ट्रातील शेती अर्थव्यवस्थेवर लक्षावधी शेतकऱ्यांचे जीवन अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची भिस्त शेती क्षेत्रावरच आहे. म्हणून महाराष्ट्रात शेतीक्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. औद्योगिक उत्पादन या प्रमाणेच शेती उत्पादनाचेही येथे जास्त प्रमाण आहे. राज्यातील एकूण उत्पन्नापैकी साधारणपणे १/३ उत्पन्न शेती क्षेत्रापासून मिळते. ग्रामीण जनतेच्या दृष्टीने शेती हे उपजीविकेचे साधन आहे. अशाप्रकारे २/३ लोकसंख्येच्या उपजीविकेचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शेती आहे. अशा सुजलाम-सुफलाम राज्यात शेतकरी सुखी असला पाहिजे राज्य शेतकऱ्यांचे, नेते शेतकऱ्यांचे आणि सरकारही शेतकऱ्यांचे अशा राज्यात आत्महत्याही शेतकऱ्यांच्या केवढा हा विरोधाभास! शेतकरी आत्महत्या का करू लागला याचा शोध माध्यमांनी, कृषी तज्ञांनी, सामाजिक संस्थांनी, सरकारी समित्यांनी, राज्यकर्ते यांनी घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या आत्महत्या शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणामुळे झाल्याचा निष्कर्ष जवळपास सर्व संस्थांनी काढलेला आहे. परंतु कर्जबाजारीपणा ही तर पूर्वापारपासून प्रत्येक शेतकऱ्याच्या कुटुंबात अपेक्षितपणाने चालत आलेली बाब आहे. मग आजच शेतकरी आत्महत्या का होऊ लागल्या याचा शोध घेतला गेला पाहिजे. यापूर्वी दुष्काळ अतिवृष्टी यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती शेतकऱ्यांनी पचविलेल्या आहेत. मग आज अशी कोणती परिस्थिती निर्माण झाली की, ते आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. महाराष्ट्रात आत्महत्या आताच होत आहेत असे नाही तर तीस ते पस्तीस वर्षांपासून आत्महत्या होण्यास सुरुवात झालेली आहे यवतमाळ जिल्ह्यातील साहेबराव करपे या शेतकऱ्यांनी सर्वप्रथम १९८४ मध्ये कुटुंबातील सर्वासह आत्महत्या केली. या घटनेने तेव्हा संपूर्ण राज्य हादरले होते शेतकरी आत्महत्या का करतात याची शहानिशा तेव्हाच झाली असती व तिच्यावरील उपाययोजनांना तेव्हाच प्रारंभ झाला असता तर आजची ही भयावह स्थिती निर्माण झाली नसती. गेल्या पाच वर्षांत महाराष्ट्र आंध्र प्रदेश कर्नाटक केरळ या राज्यात शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत विदर्भ हा महाराष्ट्राचा सर्वांत मोठा प्रांत कापूस आणि संत्र्यासाठी जगप्रसिद्ध आहे. अशा विदर्भात दर दिवसाला तीन आत्महत्या होतात.

“भारतीय शेतकरी कर्जातच जन्मतो, कर्जातच जगतो, कर्जातच मरतो,” असे विधान शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणा-या रॉयल कमिशनने केले आहे. याचा अर्थ भारतीय शेतकरी हा वंशपरंपरागत कर्जदार राहतो.

एकीकडे जग आपल्याकडे उद्याची महाशक्ती म्हणून पाहत आहेत. आपले माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम वारंवार सांगत होते की, २०२० मध्ये भारत महासत्ता होईल पंतप्रधान म्हणत होते की, दहा वर्षांत गरीबी उपासमारी बेरोजगारी भारतातून हद्दपार झालेली असेल. या बोलण्यात काहीतरी तथ्य असेल कारण मुठभर वर्ग श्रीमंती मुळे चकाकत आहे हे खरे आहे. परंतु मोठा वर्ग अंधारात तडफडत आहे, त्याचे काय? १३८ कोटी लोकसंख्येच्या या देशात जास्तीत जास्त लोक आजही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. आम्हाला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हाही हीच परिस्थिती होती. व आजही तीच आहे. प्रगती निश्चित १०० कोटी लोकांच्या हातात आज मोबाईल आला पण ३८ कोटी हातांना काम नाही त्याचे काय? खेडे गावांचा हा भारत देश आणि त्या देशातला हा महाराष्ट्र आणि त्याच महाराष्ट्रातला हा शेतकरी राजा की जो आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहे.

शेतक—यांच्या आत्महत्येची कारणे

१. शेतक—यांचा कर्जबाजारीपणा

शेतक—यांना पिकांचा उत्पादन खर्च भरून निघेल एवढा भाव मिळत नाही. परिणामी तो दरवर्षी कर्ज काढत राहतो. नैसर्गिक अवकृपेमुळे अनेक वेळा पिके धोक्यात येतात आणि केलेला खर्च जवळपास वाया जातो. साधारणपणे तीन ते चार वर्षांतून एकवर्ष अतिवृष्टी, एकवर्ष कोरडा दुष्काळ, एकवर्ष साधारण असे असते परिणामता घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे कठीण जाते. म्हणूनच भारतीय शेतकरी सदैव कर्जबाजारी असतो. त्यामुळे काही शेतकरी कर्जाच्या बोजाने अस्वस्थ होऊन निराशेच्या गर्तेत सापडतात. यापुढे पैसा कसा उभा करायचा या विवंचनेतून ते बाहेर पडत नाही आणि आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो.

२. निसर्गाचा लहरीपणा

शेतीला मान्सूनचा जुगार असे म्हटले जाते. विदर्भात शेती सुद्धा मान्सूनवर अवलंबून आहे. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ यामुळे शेतीच्या उत्पादनात अनिश्चितता दिसून येते. त्यासोबत शेतक—यांच्या मालाची किंमत ही खर्चावर आधारित नाही. त्यामुळे खर्च जास्त आणि उत्पन्न कमी असा विरोधाभास निर्माण होतो.

३. सिंचन सोयीचा अभाव

विदर्भामध्ये मोठ्या प्रमाणात सिंचन सोयीचा अभाव दिसून येतो. नागपूर विभागातील सहा जिल्ह्यांमध्ये सिंचन क्षेत्र एकूण क्षेत्राच्या पंधरा टक्के आहे तर अमरावती विभागात सिंचन क्षेत्र केवळ पाच टक्के त्यामुळे सर्वात जास्त आत्महत्या अमरावती विभागात झालेल्या आहेत. विदर्भातील अनेक प्रकल्प अपूर्ण आहेत हे प्रकल्प पूर्ण करण्याची राजकीय इच्छाशक्ती कमी दिसून येते. सिंचन सोयीच्या अभावामुळे दुबार पिके घेता येत नाही त्यामुळे उत्पन्न मिळत नाही.

४. कर्जाचा स्रोत

विदर्भातील शेतक—यांना सहकारी पतपेढ्या, ग्रामीण बँका, व्यापारी बँका, नातेवाईक, सावकार अशा स्रोतांकडून कर्ज मिळते. विदर्भातील एका अध्ययना वरून असे दिसून आले की, एकूण कर्जाच्या ७० टक्के कर्ज संस्थागत स्रोतापासून तर २४ टक्के कर्ज गैर संस्थागत स्रोतापासून प्राप्त होते शेतक—याजवळ पुरेसे तारण नसल्यामुळे बँकाकडून कर्ज कमी प्रमाणात प्राप्त होते. त्यामुळे तो सावकाराकडून कर्ज घेतो कर्जावरील व्याज भरमसाट असल्यामुळे कर्ज वाढत जाते व त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो.

५. धारण क्षेत्राचा अल्प आकार.

बहुसंख्य शेतक—यांच्या जमिनीच्या धारण क्षेत्राचा आकार अल्प आहे. विदर्भामध्ये सरासरी धारण क्षेत्र तीन हेक्टर पेक्षा कमी आहे. वारसा हक्काच्या कायद्यामुळे शेतीचे मोठे प्रमाणात

विभाजन व अपखंडन झालेले आहे. विदर्भामध्ये ज्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झालेल्या आहेत. त्यापैकी सत्तर टक्के शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. धारण क्षेत्र कमी असल्यामुळे उत्पन्न कमी व ते आपल्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही.

६. उत्पादन व उत्पादन व्यय यामध्ये तफावत

वर्तमान काळात शेतीसाठी लागणाऱ्या आदानांच्या किमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढझाली संकरित बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके यांचे उत्पादन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातात गेल्याने यांच्या किमतीत फार मोठ्या प्रमाणात वाढझालेली आहे. याशिवाय शेतातील मशागत, इंधन, कापूस वेचणी व इतर कामावरील मजुरी खूप वाढलेली आहे त्यामुळे उत्पादन खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढझाली. त्या तुलनेत उत्पादनाच्या किमतीत वाढझालेली नाही. उत्पादन खर्च व उत्पन्न यामध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. खर्च व उत्पन्न याचा मेळ साधत नाही त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो.

७. जोड धंद्याचा अभाव

विदर्भातील शेतकऱ्यांना जोडधंद्याचा अभाव दिसून येतो. कुक्कुटपालन, दुग्ध व्यवसाय, शेळीपालन तसेच शेती संबंधित जोडधंदे कमी प्रमाणात आहे. विदर्भामध्ये एकूण कापसाच्या ६२ टक्के कापूस पिकतो परंतु कापड गिरण्या मुंबई व इतर महाराष्ट्रात आहे. त्यामुळे विदर्भात पर्यायी रोजगाराचा अभाव दिसून येतो. शेती हाच उपजीविकेचा मूळ आधार आहे थोडक्यात शेती पूरक जोड उद्योगाचा अभाव हे या आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या बाबतीत दिसून येते.

८. पिक विमा योजना अयशस्वी

शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी अन्नधान्य व नगदी पिकावरील रोगराई व नैसर्गिक आपत्तीपासून नुकसान टाळण्यासाठी पिक विमा योजना पद्धती करण्यात आली. परंतु शेतकऱ्यांना माहितीचा अभाव शेतकऱ्यांचे अज्ञान यामुळे पेरणी वाया गेली वा पीक नष्ट झाले तरी शेतकऱ्यांना विम्याच्या निधी प्राप्त झाला नाही किंवा होत नाही.

९. प्रक्रिया उद्योगाचा अभाव

विदर्भात महाराष्ट्राच्या एकूण कापूस उत्पादनापैकी ६२ टक्के कापूस पिकतो अमरावती व नागपूर जिल्ह्यामध्ये संत्र्याचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले जाते. कापूस व संत्रा उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ होण्यासाठी विदर्भात प्रक्रिया उद्योगाची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली पाहिजे. विदर्भात आज ३१ सूतगिरण्या आहेत त्यापैकी फक्त तीन कार्यान्वित असून २८ सूतगिरण्या बंद आहे.

१०. जागतिकीकरणाचा प्रभाव

भारताने १९९१ पासून जागतिकीकरण उदारीकरण व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे जागतिक पातळीवर १ जानेवारी १९९५ ला विश्व व्यापार संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या विश्व व्यापार संघटनेच्या करारामध्ये कृषिक्षेत्रात बी-बियाणे, खते वीज यासाठी जी अनुदाने दिली जातात ती कमी करण्यात आलेली आहे. व त्यांचा परिणाम शेतमालाच्या खर्च वाढीवर झालेला आहे. विकसित देश मात्र ग्रीन बॉक्स, ब्लू बॉक्स अंतर्गत आपल्या शेतकऱ्यांना प्रचंड अनुदान देत आहे.

११. सामाजिक प्रथा व परंपरा

भारतामध्ये विविध सामाजिक प्रथा व परंपरा पुरातन काळापासून रूढझालेल्या आहेत. यामध्ये लग्न, बारसे, तेरवी, नवस अशा अनेक प्रथांवर अनावश्यक खर्च केला जातो. त्यासाठी कर्ज सुद्धा काढले जाते. त्या कर्जाची परतफेड करणे शक्य होत नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो वरील कारणाशिवाय भारतीय अर्थव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप व्यसनाधीनता

शेतक—याप्रती सरकारचा उदासीन दृष्टिकोन अशा अनेक कारणांमुळे शेतक—यांच्या मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या विदर्भात झालेल्या दिसून येतात.

’उपाय योजना’

१. सिंचन क्षेत्र वाढविणे

विदर्भामध्ये सिंचनाचा अनुशेष सर्वात अधिक असल्याचे वेगवेगळ्या अहवालावरून दिसून आले. अनेक सिंचन प्रकल्प अपूर्ण आहेत हे प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव दिसून येतो. प्रकल्प मंजूर होतात पण ते पूर्ण होत नाहीत. सदैव निसर्गाच्या पाण्यावर अवलंबून असते पार्श्वभूमीवर विदर्भात सिंचनाची व्यवस्था वाढवणे त्यामुळे शेतक—यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल हे शेतक—यांच्या आत्महत्या टाळण्यासाठी प्रभावी अस्त्र आहे असे म्हणता येईल.

२. पूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन

विदर्भामध्ये पूरक व्यवसाय मध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे शेतक—यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन व वराहपालन इत्यादी पूरक व्यवसायासाठी सरकारी अनुदानावर अल्प व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकरी निव्वळ शेती उत्पादनावर अवलंबून राहणार नाही.

३. शेतमालाला उत्पादन खर्चानुसार भाव

विदर्भामध्ये ज्या शेतक—यांनी आत्महत्या केल्या त्यातील बहुसंख्य शेतकरी हे कापूस उत्पादक होते. कापसाचा प्रति क्विंटल उत्पादन खर्च हा सरकारने दिलेल्या आधारभूत किमतीपेक्षा जास्त आहे त्यामुळे शेतक—यांना उत्पादन आणि खर्चाचे गणित बसविणे कठीण जाते परिणाम तो शेतकरी आत्महत्या करतो त्यावर उपाय योजना म्हणजे शेतक—यांच्या शेतमालाला उत्पादन खर्चानुसार किंमत देणे आवश्यक आहे.

४. संस्थागत स्रोताद्वारे सुलभ कर्जपुरवठा

विदर्भातील शेतक—यांच्या आत्महत्या याचे मूळ कारण हे शेतक—यांच्या कर्जबाजारीपणातच आहे. कर्जबाजारी शेतकरी शेतीमध्ये गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात करू शकत नाही.त्यासाठी विविध बँकाद्वारे शेतक—यांना स्वस्त व्याजदरावर व सुलभ अटीवर कर्जपुरवठा करणे आवश्यक आहे. तसेच कर्जाचे पुनरुज्जीवन करणे कर्जाची मर्यादा वाढवणे आवश्यक आहे.

५. शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची निर्मिती

विदर्भातील शेतक—यांचे उत्पन्नात वाढ व्हावी याकरिता शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची निर्मिती आवश्यक आहे. म्हणजेच शेतक—यांचा उत्पादित माल न विकता त्यावर प्रक्रिया करून माल विकला तर शेतक—यांचे उत्पन्न वाढेल.

६. साधनांच्या किमती कमी करणे

शेतीसाठी संकरित बियाणे व खतांची अतिशय आवश्यकता असते परंतु वर्तमान काळात या धान्यांच्या किमती खूप वाढलेल्या दिसून येते. खतांवरील अनुदान कमी झाल्यामुळे खतांच्या किमती जवळपास चार पट वाढलेल्या आहे. त्यामुळे शेतक—यांचा खर्च वाढलेला आहे त्यासाठी खतांवरील अनुदान वाढविणे आवश्यक आहे.

७. शेतकरी मंडळ गावपातळीवर स्थापन करणे

शेतक—यांच्या शेतीविषयक प्रश्नांची माहिती होणे तसेच सरकारच्या विविध कृषी विषयक योजनांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी गावपातळीवर शेतक—यांना एकत्र येऊन आपल्या समस्या बाबत चर्चा केली पाहिजे त्यासाठी शेतकरी मंडळ स्थापनेची आवश्यकता आहे.

८. सेंद्रिय शेती पद्धतीचा वापर करणे

वर्तमान काळामध्ये रासायनिक खते औषधी किटकनाशकांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढलेला दिसून येतो. त्यामुळे शेतक-यांच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. यावर उपाय म्हणजे सेंद्रिय शेतीचा वापर करणे आवश्यक आहे.

९. पिकविमा योजना यशस्वी करणे.

शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून आहे. निसर्गाच्या लहरीपणा पासून बचाव करण्यासाठी पिक विमा योजनेद्वारे पिकांना संरक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी पीक विमा योजनेची शेतक-यापर्यंत सोप्या पद्धतीने, कमी वेळात पोहोचली पाहिजे या पीक विमा योजनेत खरीप व रब्बी पिकांचा समावेश असावा. दुष्काळ, अतिवृष्टी, दुबार पेरणी अशा विविध कारणांमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई त्वरित देण्यात यावी.

१०. तालुकापातळीवर सामूहिक विवाह

भारतामध्ये विवाह एक संस्कार मानला जाता. आपल्या मुला-मुलींच्या विवाहासाठी शेतकरी कर्ज काढतो आणि तो कर्जाची सतत परतफेड करीत राहतो. यावर उपाय म्हणजे तालुका पातळीवर सामूहिक विवाह आयोजन सरकार व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत करणे आवश्यक आहे.

११. अन्न सुरक्षा योजनेचे दुष्परिणाम

सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून जे विविध योजनांद्वारे लोकांना अन्नधान्य दिले जाते. त्यामुळे शेतीवरील शेतमजुरांची काम करण्याची गरज कमी झालेली दिसून येते. त्यामुळे ते नियमित कामावर येत नाहीत. परिणामतः त्यांची मजुरी वाढलेली दिसून येते. पर्यायाने शेतक-याचा श्रमावरील खर्च वाढतो. यामुळे शेती विषयी उदासीनता शेतक-यांमध्ये दिसून येते.

प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थिती सरकारचे उदासीन धोरण, शेती उत्पादन खर्च व शेतीपासून मिळणारे उत्पादन यांचा मेळ न बसणे शेतमालाच्या आधारभूत किमती कृषिमूल्य आयोग याला स्वायत्तता नसणे, मृदा परीक्षण करणे, शेतक-यांची वाढती व्यसनाधीनता, अपुरी सिंचन व्यवस्था, शेतीपूरक जोड व्यवसायाकडे दुर्लक्ष, मुक्त व्यापार धोरण, अनावश्यक बाबींवर होणारा अनुत्पादक खर्च इत्यादी अनेक कारणे शेतक-यांच्या हलाखीची परिस्थिती निर्माण करण्यास व आत्महत्या करण्यास जबाबदार आहे. आज देशाचा आधारस्तंभ असणारा देशाचा पोशिंदा अनेक समस्यांनी ग्रासला गेलेला आहे. अशा शेतक-यांना उभे करणे हे समाजाचे व सरकारचे कर्तव्य आहे. कृषिमूल्य आयोग याला निवडणूक आयोगाप्रमाणे स्वायत्तता देणे आणि शेतीसाठी स्वतंत्र अंदाजपत्रक म्हणून शेतीसाठी भरीव तरतूद करून शेतातील कायमस्वरूपी सुधारणा करणे महत्त्वाचे आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीव्यवसाय व शेतकरी टिकून राहिला पाहिजे व त्यांना सुखासमाधानाने, सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे. यासाठी जाणीवपूर्वक धोरण आखून त्यांची अंमलबजावणी करणे अत्यंत गरजेचे आहे. परंतु शेतक-याप्रती राजकीय इच्छाशक्ती व सरकारी इच्छाशक्तीचा अभाव दिसून येतो हीच खरी शोकांतिका आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

भारतीय अर्थव्यवस्था मिश्र - पुरी

कृषी अर्थशास्त्र डॉ. जयप्रकाश मिश्र

विदर्भ राज्य संकल्पना डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले

आर्थिक जगत (खंड-२) डॉ. दी. व्य. जहागीरदार

शेतक-यांच्या आत्महत्या संदर्भ यवतमाळ जिल्हा डॉ. दी. व्य. जहागीरदार, प्रा. धिरज कदम

विदर्भातील शेतक-यांच्या आत्महत्या ... प्राचार्य डॉ. आर.जी. टाले

आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे जनक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. पंकज वा. मून

श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर

प्रस्तावना :

भारतीय घटनेचे शिल्पकार, महान अर्थतज्ञ, प्रकांड कायदेपंडित, राजकीय व सामाजिक विचारवंत, विद्वान व थोर समाजसुधारक अशा अनेक शब्दांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अष्टपैलू व्यक्तीमत्वाचे वर्णन करता येईल. त्याच बरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दिन—दलित उपेक्षित, वंचित, शेतकरी, शेतमजुर, स्त्री यांचे कैवारी मानले जाते हेही आपल्या सर्वांना माहित आहेत. परंतु इ. स. १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर श्रम, जल व विद्युत विभागाचे मंत्री म्हणून राष्ट्रनिर्माणासाठी जे महत्वपूर्ण कार्य केले ते थोड्या फार लोकांना माहित आहे.

राष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी वीज, पाणी, इंधन या मूलभूत बाबी पुरेशी प्रमाणात असायला पाहिजे. या शिवाय राष्ट्राचा आर्थिक विकास शक्यच नाही. त्याचप्रमाणे भारत हा विकसनशील कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील अधिकांश लोक कृषिक्षेत्रावर अवलंबून आहे. म्हणूनच कृषिक्षेत्राचा विकास झाल्याशिवाय पर्यायाने देशाचा विकास होणार नाही. या जाणिवेतुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वाढीव कृषी उत्पादनासाठी आवश्यक घटकांची सुविधा विशेषतः पाण्याची तितकीच गरज होती. त्या अनुषंगाने कृषी क्षेत्राचा विचार करतांना डॉ. आंबेडकरांनी पाणी व सिंचनाचे नियोजन करणे अत्यंत महत्वाचे मानले तत्कालीन काळात एकीकडे भयाण कोरडा दुष्काळ तर दुसरीकडे पूर परिस्थिती. यावर उपाय काय केले पाहिजेत ? पुराचे पाणी साठवून ते शेतीला देता येईल का ? या अनुषंगाने विविध प्रश्नांचे चिंतन डॉ. आंबेडकरांनी केले.

भारतातील वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे दिवसे न दिवस पाण्याची मागणी वाढत जाणार आहे याची जाणीव डॉ. आंबेडकरांना होती. घरघुती वापरासाठी पाणी, शेतीसाठी पाणी, उद्योग धंद्यासाठी पाणी, वीजनिर्मितीसाठी पाणी एकूणच पाणी हेच जीवन आहे हे समजून घेणे वर्तमान काळात आवश्यक आहे. सद्यस्थितीत पाणी टंचाई ही गंभीर समस्या निर्माण होऊ पाहत असतांना उपलब्ध पाण्याचे नीटपणे नियोजन केले पाहिजे. जलसिंचन, कालवे, नौकानयन, पुरनियंत्रण, जलविद्युत निर्मिती, पाण्याचे प्रदूषण, सांडपाणी, पावसाचे पाणी यासाठी जलधोरणाची आवश्यकता आहे.त्र पूर्वानुमान डॉ. आंबेडकरांनी करून जलधोरणाची महत्वाची मार्गदर्शक सूत्रे सांगून ठेवली व त्या संबंधाने आपल्या काळात महत्वपूर्ण प्रकल्पाची पायाभरणी केली. भारतीय संविधानात पाण्याला स्थान दिले. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे जनक ठरतात.

प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. बाबासाहेब हे आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे जनक आहेत. भारताचे जलविषयक धोरण विकसित करण्यात डॉ. बाबासाहेब यांची भूमिका आणि त्यांच्या योगदानाचे स्वरूप व त्याच बरोबर त्यांचा जलविषयक दृष्टीकोनाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न आहे. **आधुनिक भारताच्या जलव्यवस्थापनात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान :-**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसराय कौन्सिल मध्ये इ. स. १९४२ ते १९४६ या काळात मजूरमंत्री होते. दि. २० जुलै १९४२ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूरमंत्री पदाचा पदभार स्वीकारला. त्यावेळी केंद्र सरकारने युद्धोत्तर पुननिर्माण योजना अंमलात आणली. या योजनेची

उद्दिष्टे तयार करण्यासाठी सरकारने जी मंत्रीमंडळाची समिती स्थापन केली होकती त्या समितीचे डॉ. आंबेडकर हे सभासद होते. त्याचबरोबर श्रम, जल व विद्युत मंत्रालयात 'धोरण समितीचे' ते अध्यक्ष होते. युद्धोत्तर पुनर्रचना व नियोजांची उद्दिष्टे ठरविण्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले. परंतु त्यांच्या कार्याची नोंद फारसी घेतली नाही.

'जल विकास व ऊर्जा विकास' या बाबत स्वतंत्र विचार व्हावा असा विचारप्रवाह सुरू असतांना भारतात जल विकास व ऊर्जा विकास या दोन खात्याची जबाबदारी डॉ. आंबेडकरांनी समर्थपणे पेलली. डॉ. आंबेडकरांनी या खात्याचा पदभार स्वीकारला त्यावेळी भारतात 'सेंट्रल बोर्ड ऑफ इरिगेशन', 'डिढव्हायझर' आणि 'इलेक्ट्रिकल कमिशनर' असे तीन प्रशासकीय विभाग कार्यरत होते. ते डॉ. आंबेडकरांना पूरक व उपयुक्त वाटत नव्हते. आस्थापनाची ही रचना देशाची वाढती लोकसंख्या व गरजांच्या पूर्ततेसाठी पुरेसा नाही, असे आग्रही त्यांचे मत होते. जलविकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही. म्हणून पाण्यासारखा विषय हा राज्यसरकारच्या नियंत्रणाखाली भविष्यकाळात धोकादायक ठरेल असे त्यांचे आग्रही मत होते. त्यांच्या मते, काही नद्या आंतरराज्यीय आहेत जसे गंगा, कावेरी, कृष्णा, गोदावरी, रावी, तापी, सतलज, नर्मदा तर काही आंतरराष्ट्रीय आहेत जसे सिंधु, ब्रम्हपुत्रा, गंगा इत्यादी. त्यामुळे भविष्यात या नद्यांच्या पानिवाटपाचा पेच निर्माण होईल, असा पेच निर्माण होऊ नये म्हणून पाणी हा विषय केंद्र सरकारकडे ठेवावा असा त्यांचा कल होता. पाण्याच्या बहुउद्देशीय वापरामुळे त्यांच्या संभाव्य वाईट परिणामांचे रूपांतर चांगल्या शक्तीमध्ये करण्याच्या हेतूने त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ५ एप्रिल १९४५ मध्ये मध्यवर्ती जलमार्ग, जलसिंचन, नौकानयन आयोग स्थापन करण्यात आले.

जल आणि ऊर्जा विकासासाठी दिर्घकालीन धोरण आखताना पुढील बाबीवर अधिक भर दिला होता. पुराचे पाणी समुद्रात प्रवाहीत करणे, नद्या खोऱ्यांचा बहुउद्देशीय विकास, पाण्याचे योग्य पद्धतीने वितरण नदी नाल्यांची योग्य व्यवस्था करून पुराचा धोका टाळणे, पाण्याचा साठा करून पुर्नवापर करणे, सिंचन डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला. यावरून धरणे बांधून पाणी साठविणे इत्यादी बाबीवर प्रकषाने विचारअ करून डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला. यावरून पाणी समस्येबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची समयसूचकता आणि पूरक्षीकोण याची आपल्याला कल्पना येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जलनीतीची सूत्रे :-

डॉ. आंबेडकरांनी जलनीतीची मांडणी करित असतांना जलनीतीची तीन सूत्रे सांगितलेली आहेत.

१. "जलद विकासासाठी नदी खोरे यास आधारभूत मानून सिंचन योजनांचे नियोजन करतांना बहुउद्देशीय दृष्टीकोण ठेवणे आवश्यक मानले आहे. त्यात पिण्यासाठी पाणी, जलवाहतूक, कृषी सिंचन वीज निर्मिती, औद्योगिक विकास अशी उद्दिष्टे निश्चित करणे.
२. जल प्रकल्पाची उभारणी करण्यासाठी नदी खारे प्राधिकरण अशी प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण करणे.
३. ऊर्जा क्षेत्र आणि जलसंपत्तीच्या नियोजित विकास योजनेची यशस्वीपणे व प्रभावी अंतलबजावणी व्हावी यासाठी केंद्रीय स्तरावर कुशल तंत्रज्ञ गटाची स्थापना करणे, जसे केंद्रीय तांत्रिक वीज मंडळ, सेंट्रल वॉटवेज इरिगेशन अँड नेवीगेशन कमिशन."१

अशा प्रकारची जलनीतीची सूत्रे निश्चित करून नदी खोऱ्याची जलविषयक मात्रा ठरविण्याचे आणि त्या जल संपत्तीपैकी खोरे एक घटक मानून त्याचा विकास करण्याचे श्रेय श्रम मंत्रालयाला जात असले तरी, बहुउद्देशीय विकासासाठी दामोदर खोरे, महानदी खोरे, सोन नदीचे खोरे यांचा पायाभूत विकास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली झालेला आपल्याला दिसून येतो.

दामोदर खोरे प्रकल्प :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली जे जलविषयक धोरण आखण्यात आले ते युद्धोत्तर काळातील आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे होते. त्यांच्या काळात मध्यवर्ती जलमार्ग, जलसिंचन व नौकानयन आयोग त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती तांत्रिक उर्जा मंडळाची स्थापना झाली. “हुगळीची उपनदी दामोदर ही छोटा नागपूर पठारवरून उगम पावते, तिची एकूण लांबी ५४१ मैल एवढी आहे. या नदीला प्रचंड पुर येत असल्याने पूर्वी ती बंगालचे ‘दुःखाश्रू’ या नावाने ओळखली जात असे. परंतु आज या नदीवर दामोदर खोरे विकास योजना हा बहुउद्देशीय प्रकल्प उभारला असल्यामुळे ही नदी बंगालची वरदान ठरली आहे.”^२

इ. स. १९४२ साली दामोदर नदीला आलेल्या महापुराने कलकत्ता शहर पुर्णपणे प्रभावित झाले होते. रस्ते आणि रेल्वे अभावी या प्रदेशाचा इतर प्रदेशाशी पुर्णपणे संपर्क तुटला होता. त्यावेळी बंगाल सरकारने ‘दामोदर नदी पुर नियंत्रण चौकसी समिती’ नेमली होती. त्या समितीने पुर समस्या निवारण्यासाठी ज्या शिफारशी सुचविल्या होत्या त्या मर्यादित होत्या. १९४४ ते १९४६ या काळात श्रमविभागामध्ये विविध नद्या — प्रकल्पाच्या बाबतीत विचार झाला होता. उदा. दामोदर खोरे प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प, चंबळ नदी प्रकल्प आणि दक्षिणेतील विविध नद्यांचे प्रकल्प. या प्रकल्पांच्या निर्मितीमागे विविध उद्दिष्टांची पूर्तता करणे हे प्रमुख ध्येय होते. ए. जलविद्युत, पुरनियंत्रण इत्यादी दामोदर नदी खोरे प्रकल्पाचे वरच्या बाजूचे काम १९४३—४७ या कालावधीत पूर्ण झाले. भारत सरकारच्या वतीने काम करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दामोदर नदी प्रकल्पाच्या विकासाचे आधारस्तंभ होते. दामोदर नदी खोरे प्रकल्प हा अमेरिकेतील टेनेसी नदी खोरे प्रकल्पाच्या कार्यपद्धतीवर आधारित असावा अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अपेक्षा होती. त्यांनी प्राथमिक कामाचे सखोल अध्ययन केले होते. स्वातंत्र्यानंतर दामोदर नदी खोरे देशातील ही पहिली महत्वाची योजना असल्यामुळे त्यासाठी संसदेत कायदा पास करून दामोदर खोरे विकास महामंडळ स्थापन केले. “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या योजनेबाबत सांगितले की, केवळ पुर नियंत्रणासाठी नदीवर धरणे बांधले आऊ नयेत, खोरे प्रकल्प निर्माण करित असताना पुर नियंत्रण, जलसिंचन, विद्युत निर्मिती, नौकानयन उद्योगासाठी पाणीपुरवठा आणि पिण्याचा पाण्याचा साठा करणे असे अनेक उद्योग डोळ्यासमोर ठेवावेत.”^३ एकदरीत नदी खोरे प्रकल्पापासून अशा प्रकारचे लाभ देशासाठी मिळावे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित होते. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी २३ आगष्ट १९४५ ला कलकत्ता येथे भरलेल्या परिषदेमध्ये या प्रकल्पाच्या संदर्भात महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आणि नदी खोरे विकास प्रकल्पाचे महत्व सांगितले. दामोदर खोरे योजने संदर्भात पहिल्या ज्या तीन परिषदा ज्या झाल्या त्यांचे डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष होते. त्यांच्याच काळात या प्रकल्पाच्या कामाला गती मिळाली होती.

हिराकुड खोरे प्रकल्प :-

“महानदीच उगम रायपूर जवळील सिंहावा टेकड्यातून झाला. महानदीची एकूण लांबी ८९० कि.मी. आहे व पाणलोट क्षेत्र १४१५८९ चौ. कि.मी. आहे. हिराकुड हे सर्वात मोठे मातीचे धरण संबलपुर जवळ नदीवर आहे. ही नदी ओरिसाची जीवन वाहिनी आहे.”^४

ओरिसातील महानदीला सतत येणारे महापूर ही ओरिसा राज्याची सर्वात गंभीर समस्या होती. इ. स. १९२८ ला ‘ओरिसा पुर चौकसी समितीची’ स्थापना करण्यात आली. इ. स. १९३७ मध्ये भारताचे प्रसिद्ध तज्ज्ञ अभियंते विश्वेश्वरय्या यांनी ओरिसा राज्याच्या पुरपरिस्थितीचा अभ्यास केला आणि सरकारला दोन अहवाल सादर केले “इ. स. १९३८ मध्ये ओरिसा पुर मार्गदर्शक समितीनेही आपले अनेक अहवाल केंद्र सरकारला सादर केले होते. परंतु शासन दरबारी ओरिसाच्या पुरपरिस्थितीकडे गांभीर्याने पाहिले जात नव्हते.”^५ त्यावेळी ओरिसाचे नेते एच. के.

मेहताब यांनी ओरिसाच्या पुरपरिस्थितीचे स्वरूप व परिणाम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसमोर मांडले व दामोदर खोरे प्रकल्पासारखा प्रकल्प महानदीवर उभारला जावा अशी विनंती केली.

डॉ. आंबेडकरांनी ओरिसा सरकारच्या विनंतीला मान देऊन दि. ८ नोव्हेंबर १९४५ रोजी स्व.च्या अध्यक्षतेखाली एक परिषद बोलविली व त्या परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणात ते म्हणतात कि, 'वाहतुकीच्या समस्या उद्भवतात. ओरिसातील महानदीच्या पुरामुळे माणसाचे दारिद्र आणि राज्याचे मागासलेपण वाढत आहे. ओरिसातील अतिरिक्त पाणी हे ओरिसा राज्याची आपत्ती मानली जाते ती आपत्ती नसून पाण्याचे योग्य नियोजन केले तर ती संपत्ती होऊ शकते. म्हणून ओरिसा राज्यात महानदीवर हिराकुड नावाचा प्रकल्प होणे अत्यंत गरजेचे आहे. असे प्रतिपादन केले. त्यानंतर केंद्र सरकारच्या जलसिंचन आयोगाचे अध्यक्ष ए. एन. खोसला यांनी महानदीचे सर्वेक्षण करून आपला अहवाल डॉ. आंबेडकरांना सादर केला त्यात त्यांनी म्हटले कि, ओरिसातील महानदीवर हिराकुड, टिकारपारा आणि नीरज अशा तीन ठिकाणी धरणाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. हिराकुड प्रकल्पाच्या निर्मितीमुळे पाच दशलक्ष घनटन पाण्याचा साठा होईल व ८०००० एकर जमिनीला सिंचन करता होईल. तसेच ५०००० किलोवेट क्षमतेची विद्युत निर्मिती होईल. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी जी. खोसला यांचा अहवाल अभ्यासला व त्वरित मान्यता देऊन व्हाईसराय वाव्हेल यांची मंजूरी घेतली. दि. १५ मार्च १९४६ रोजी गव्हर्नर लेविस्स्यांनी हिराकुड प्रकल्पाची पायाभरणी केली. हा प्रकल्प इ. स. १९४६ ते १९५७ या काळात पूर्ण झाला. डॉ. आंबेडकरांनी हिराकुड प्रकल्प जलदगतीने कार्यान्वित करण्यास महत्वपूर्ण योगदान दिले.

सोने नदी खोरे प्रकल्प :-

सोन नदी मध्यप्रदेशातील एक प्रमुख नदी असून ती गंगा नदीला जाऊन मिळते. या नदीवरील प्रकल्पाकडे १९४४ साली मुंबई सरकारने भारत सरकारचे लक्ष वेधले व या प्रकल्पाबाबत विचार होण्यास प्रारंभ झाला. डॉ. आंबेडकरांनी कलकत्ता परिषदेत या प्रकल्पाचा उल्लेख केला होता. या प्रकल्पामुळे संयुक्त प्रांत, बिहार, मध्यप्रांत, चंदभाकर, कोरली, सारगुजा, जेशपूर, आणि महिर या प्रदेशांना फायदा होणार होता.

सोन प्रकल्पासी संबंधित सर्व प्रांताची बैठक दिल्ली येथे १० मार्च १९४५ रोजी घेण्यात आली. यासाठी श्रमविभागाने पुढाकार घेतला. सोन खोरे प्रकल्पाच्या प्रादेशिक फायद्याबरोबर भारतातील जल वाहतुकीचे महत्व या परिषदेत विषद करण्यात आले. या परिषदेमध्येच श्रम विभागाने प्रादेशिक विकासासाठी नदीखोरे हा आधार मानून प्रादेशिक व बहुउद्देशीय विकासाची कल्पना द्ढ केली. आंतरराज्या नद्यांसाठी आवश्यक असणारे नदीखोरे प्राधिकरण स्थापन करण्याची संकल्पना मांडण्यात आली. ही संकल्पना अधिक काटेकोर पद्धतीने सोन परिषदेत मांडण्यात आली.

सोन परिषदेच्या उद्घाटनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी योजनेचे यू. पी., बिहार, मध्य भारतातील राज्ये यांना आर्थिक विकासात हा प्रकल्प कसा महत्वाचा आहे याचे विवेचन केले. स्थानिक दृष्टीकोनापेक्षा प्रादेशिक दृष्टीकोण स्वीकारल्यास याच्या संपूर्ण फायद्यांचा लाभ घेता येईल असेही त्यांनी आपले मत व्यक्त केले. या बैठकीमध्ये सोन नदी खोरे विकास प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली.

आंतरराज्य नद्याविषयक डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मंत्री पदाच्या काळात त्यांच्या विचारातून नदी खोरे प्राधिकरणाची स्थापना झाली. २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी घटनेचा मसुदा तयार करण्यात आला. मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. आंबेडकर होते. त्यांनी स्वतंत्र भारताचे जलधोरण ठरविण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. आंतरराज्य जलवाहतुकीबाबत १९३५ च्या कायद्यात बदल करून

बाबासाहेबांनी हा विषय (आंतरराज्य जलमार्ग) केंद्रसूचीमध्ये कलाम ७४ (परिशिष्ट १४-१५) समाविष्ट केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, जल म्हणजे जलपुरवठा, सिंचन, कालवे निस्सारण आणि पाटबंधारे, जलसाठा आणि जलऊर्जा होय.

भारतीय संविधानातील कलम २४२ (अ) (१) नुसार कोणत्याही आंतरराज्य नदी किंवा खोर यांच्या पाणी वाटप आणि नियंत्रण यांच संदर्भात लवाद नेमण्याची कायदेशीर तरतूद संसद करू शकते. पुढे हाच मसुदा कलम २६२ म्हणून स्वीकारण्यात आला. या आधारेच १९५६ चा नदी खोरे याच्यातील पाणी तंट्याबाबत लवादाची तरतूद करण्यात आली.'^६ घटनेमधील २३९ ते २४२ या कलमामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ९ सप्टेंबर १९४९ रोजी सुधारणा सुचवून २ पट (अ) हे उपकलम देऊन आंतरराज्य नद्या किंवा खोरे यांच्या संदर्भात लवाद नेमण्याबाबत भूमिका विषद केली होती.

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आधुनिक भारताच्या जलव्यवस्थापनात महत्वाचे योगदान दिसून येते. त्यांच्या जलनीतीवर आधारित भारतातील महत्वाच्या प्रकल्पामुळे भारताचा आर्थिक विकास झालेला दिसून येतो. डॉ. आंबेडकरांचा जल व्यवस्थापनातील दृष्टीकोण हा शेतकऱ्यांच्या हिताचा होता. नदी-खोरे प्रकल्पामुळे सिंचनाचे प्रमाण वाढून शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पादन वाढले. म्हणून डॉ. आंबेडकरांची जलव्यवस्थापन विषयक भूमिका शेतकरी चळवळीला दिशा देणारी ठरली. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्रपूर्व काळामध्ये जलव्यवस्थापनाचे ओळखलेले महत्व २१ व्या शतकातही भारताला मार्गदर्शक आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या जलनीतीचे जनक ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. दैनिक सम्राट, दि. १९ एप्रिल २०२०
२. शेठे, (प्रा.), केचे, फूले, शहापूरकर, 'प्यावरण भूगोल, अभिजीत पब्लिकेशन, लातूर, प. क्रं. २५२
३. सिंगारे, अनिल(डॉ.), डॉ. विट्ठल, घुले, 'महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास', अरुणा प्रकाशन, प. क्रं. १७६
४. नागतोडे,(डॉ.), अनिल,(डॉ.), कित्ता प. क्रं. १८८
५. थोरात,(डॉ) सुखदेव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, प. क्रं. १११-११२

प्रथमोपचार - एक जागरूक मोहीम

डॉ.वसंता पी. राऊत

महात्मा ज्योतीराव फुले शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड.

गोषवारा :

प्रथमोपचार (first aid) ही आपल्या रोजच्या व्यवहारातील परिचयाचा शब्द पण सहजासहजी आपण प्रथमोपचार हा शब्द दवाखान्या पुरताच मर्यादित ठेवतो.पण प्रथमोपचार ही एक महत्वाची व जागरूक मोहिम आहे, तरी पण आजही आपण त्या बदल जागरूक नाही. प्रथमोपचार म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला अस्वस्थ वाटू लागले किंवा जर तो जखमी झाला तर वैद्यकिय उपचार मिळत पर्यंत त्याला प्रथम जो काळजी पूर्वक उपचार दिला जातो त्याला प्रथमोपचार म्हणतात. जो व्यक्ती प्रथमोपचार करतो त्याला त्या संदर्भातील संपूर्ण ज्ञान असणे, किंवा त्याबद्दलचे प्रशिक्षण असणे आवश्यक आहे. क्रिडा क्षेत्रात खेळाडूंना खेळताना काही जखम झाली किंवा अस्वस्थ वाटू लागले तर त्यांना प्रथमोपचार देणे गरजेचे असते व ही जबाबदारी प्रशिक्षकांची असते. प्राथमिक उपचार हे वैद्यकिय उपचाराच्या तुलनेत छोटया स्वरूपाचे असले तरी फार जोखमेचे आहे.त्यामुळे त्या बदलची जागरूकता ही आजची गरज आहे.

किवर्ड : जागरूक मोहीम प्रथमोपचार

प्रस्तावना:

एखादया व्यक्तीला जखम झाल्यास किंवा एकाएकी अस्वस्थ वाटू लागल्या प्रथम तातडीने जो उपचार केला जातो त्याला म्हणता प्रथमोपचार येईल व हेच याचे उद्दिष्ट आहे.पण हया बदलची जागरूकता आजही समाजात नाही. आज रस्त्यांवर कितीतरी अपघात होतात व जवळ जवळ ५० टक्के लोकांना हयात जीव गमवावा लागतो.समोर असुनसुध्दा कोणी मदत करत नाही,समाज मन सुन्न झालेले आहे.व हयाला कारण प्रथमोपचारा बदलची माहिती नसणे किंवा ती जाणुन न घेणे. त्यामुळे प्रथमोपचार बदलची जागरूकता फार महत्वाची आहे. प्रथमोपचारात श्वसनमार्ग मोकळा ठेवणे, कृत्रिम श्वासोश्वास देणे, रक्तस्राव थांबवणे आदि बाबींकडे लक्ष देणे महत्वाचे असते.

क्रिडा क्षेत्रात प्रथमोपचार फार गरजेचे असते कारण खेळ खेळणे हे खेळाडूंच्या जीवनातील महत्वाचा घटक असतो, खेळा शिवाय जगणे हयाची कल्पनाही त्यांना करवत नाही. एखदया स्पर्धेच्या ठिकाणी मैदानावर अचानक खेळाडू जखमी होतात, अश्या वेळी त्यांना प्रथमोपचार मिळणे गरजेचे असते.व प्रथमोपचार देण्याची जबाबदारी ही प्रशिक्षकाची असते.त्यामुळे प्रथमोपचार ज्ञान किंवा प्रशिक्षण त्यांना असणे आवश्यक आहे.

प्रथमोपचार व्याख्या :

प्रथमोपचार म्हणजे “सक्षम किंवा पात्र वैद्यकिय कर्मचारी किंवा जाणकार व्यक्तीकडून अपघातात किंवा अचानक झालेल्या आजारात पिडित व्यक्तीला तातडीची आणि तात्पुरती दिली जाणारी काळजी होय.”

प्रथमोपचाराचे महत्व:

वरील व्याखेवरून प्रथमोपचार किती महत्वाचे आहे हे कळते.त्याने व्यक्तीचा फक्त जीव वाचवल्या जात नाही तर त्याला स्थिती प्राप्त होते. प्रथमोपचाराचे महत्व पुढील काही बाबींवरून सांगता येईल.

आपल्या कुटुंबात किंवा शेजारी जर कोणाला थोडीफार दुखापत झाली असेल तर प्रथमोपचार ती बरी व्हायला मदत होते, वैद्यकिय उपचार न घेता व्यक्ती बरा होऊ शकतो. जसे जर कोणाला ताप आल्यास थंड पाण्याच्या पट्ट्या ठेऊन व डॉक्टरांच्या सल्याने घरीच औषध देऊन त्या व्यक्तीला ठीक करता येते.

- आज अपघाताचे प्रमाण खूप वाढले आहेत, व्यक्ती रस्त्यावर पडून राहतात पण उपचारा अभावी त्यांना जीव गमवावा लागतो. अशा वेळी जर त्याला प्रथमोपचार मिळाले तर मात्र वैद्यकिय उपचार मिळेपर्यंत तो व्यक्ती स्थिर राहू शकतो.
- प्रथमोपचार दिल्या नंतर डॉक्टरांना आपण त्या व्यक्तीच्या प्रकृती बदल माहिती देऊ शकतो ह्यामुळे वेळ वाचवू व्यक्तीवर लवकर उपचार होऊ शकतो.
- प्रथमोपचार जर अपघातात कोणी जखमी झाल्यास त्याला त्वरीत उपचार मिळून त्याव्यक्तीला शाररिक व मानसिक आधार भेटतो, पण प्रथमोपचार बदलची माहिती सर्वांना असणे गरजेचे आहे त्याचे प्रशिक्षणही दिल्या जाते.

प्रथमोपचाराचे उद्देश : प्रथमोपचाराचे उद्देश पुढील प्रमाणे आहे.

जीव वाचविणे: प्राथमिक उपचाराचा सर्वात मुख्य उद्देश जखमी व्यक्तीचा जीव वाचविणे हा होय.कारण प्रत्येकच ठिकाणी डॉक्टर उपलब्ध नसतात अशावेळी प्राथमिक उपचाराने त्या व्यक्तीला वैद्यकिय उपचार मिळे पर्यंत त्या व्यक्तीचा जीव वाचविता येतो.

परिस्थिती बिघडण्यापासून बचाव:

प्राथमिक उपचाराचा उद्देशच जखमी व्यक्तीला सुरवातीच्या धोक्यापासून वाचविणे हा होय. जसे खूप प्रमाणात रक्त वाहत असेल तर तेथे थांबवणे, आगीत जळत असलेल्या व्यक्तीला ब्लंकेट देणे ह्यासारख्या उपायाने परिस्थिती आटोक्यात आणल्या जाऊ शकते.

मदतीची भावना :

प्राथमिक उपचाराची माहिती किंवा प्रशिक्षण असेल जर प्रसंगी अपघातातील व्यक्तीला त्वरीत उपचार देऊन छोट्या जखमांपासून ते फॅक्चर जरी असेल तर त्या व्यक्तीला प्राथमिक उपचार देऊन त्याला वैद्यकिय उपचार मिळेपर्यंत त्याला स्थिर ठेवून मदत करता येते. मदतीची भावना हाच या मागचा उद्देश आहे.

प्रथमोपचाराच्या संकल्पना : प्रथमोपचार म्हणजेच first Aid या शब्दाच्या वर्णमालेचा अर्थ पुढील प्रमाणे होईल.

F- First – प्रथम

I – investigation –तपास

R – Relief -आराम

S- Sympathi - सहानुभुती

T- Treatment - उपचार

A- Arrange –व्यवस्था

I -Immediately - त्वरीत

D-Disposal - विल्हेवाट

प्रथमोपचारात केले जाणारे उपचार: प्रथमोपचारात पुढील प्रमाणे उपचार केले जातात.

क्रिडा संबंधीचे उपचार

- खेळात जर मोच येणे, ताण पडणे संयुक्त दुखणे (joint pain) ह्या सारख्या दुखपती झाल्या तर पुढील प्रमाणे उपचार करावा
- हालचाल थांबवणे व जखम व्यक्तीला विश्रांती देऊन जखमेला १५ १५ मिनीटांनी बफनि शेकावे.
- जखमेतुन रक्त वाहत असल्यास प्रथम निर्जंतुक औषधीने जसे डेटॉल, स्पिरीट किंवा साबण ती जखम साफ करावी जखमांवर मलम पट्टी करून किंवा क्रेप पट्टी बांधावी व ही पट्टी जखमेच्या वर व खली येईल अशी बांधावी.
- शक्य झाल्यास व्यक्तीच्या कमरेपासूनचा भाग उंच ठेवावा जखमेला जास्त चोळू किंवा मालीश करू नये त्यामुळे सूज वाढण्याची शक्यता असते. डॉक्टरांचा सल्ल घेणे.
- ह्या व्यतीरिक्त अन्य अपघातात जसे रस्ता अपघात,उष्माघात, कापणे किंवा खरचटने, पाण्यात बुडणे,विजेचा शॉक ह्या सारख्या अपघातातही प्रथमोपचार दिले जातात.

निष्कर्ष:

आपल्या जीवनात कळत नकळत अपघात होतात.ह्यात काही किरकोळ तर कीही भयंकर असतात. अश्यावेळी व्यक्तीला जर प्रथमोपचार मिळाला नाही तर खूप मोठा धोका होऊ शकतो,प्रसंगी जीवही गमवावा लागतो.पण जर अश्या नाजुक क्षणाला प्रथमोपचाराची मदत मिळाली तर अनेकांचे प्राण वाचून मदतीची भावना निर्माण होऊन व सामाजिक बांधीलकी होईल. पण त्यासाठी आवश्यकता आहे ती प्रथमोपचाराच्या जागरूकतेची मोहीम राबविण्याची जर का समाजात प्रथमोपचाराची जागरूकता झाली तर नुकसान होण्यापासून बचाव होऊ शकतो.

संदीर्भ ग्रंथ सूची

- 1: राजे एस. पत्की,एम निमाजी झेड,ओके एस. मूल्यांकन आणि वैद्यकिय विद्यार्थामध्ये प्रथमोपचार विषयक अभ्यास ,एम आय आर मेड जे ,२०१७ २
- २: शिंदे व्हि.एस.,शिंदे डी. एस.आर. प्रथमोपचार आणि त्यांच्यावरील प्रशिक्षणावरील परिणाम या बद्दल पुण्यातील उच्चमाध्यमिक ज्ञान, भारतीय जे.बेसिक
- ३: अल्हेजेली ए.एस., अलसुभी एस. ए. तैयबा विद्यापीठातील आरोग्य विज्ञान विद्यार्थामधील प्रथमोपचार कौशल्याचे ज्ञान आणि दृष्टिकोन.
- 4: Glenze, W.D., Anderson,K.N.& Anderson, L.E.(E.d.)(1992),the mose by Medical of Encyclopedia, New yark,plume.
- 5: Mobarak A.S. Afifiram, Qulali A., First Aid knowledge and attitude of secondary school student.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदु कोड बिल—स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा.**प्रा. प्रमोद वानखेडे**

रा.सुं. बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महा. हिंगणघाट जि. वर्धा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'हिंदु कोड बिल' म्हणजे स्त्रियांच्या गुलामगीरीला लावलेला सुरुंग होता. अंधारकार संपविणारा प्रकाशाझोत होता. भारतीय स्त्री हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्री स्वातंत्र्याच्या प्रकाशात येणार होती. ज्या देशातील समाजातील स्त्री स्वातंत्र्य प्रबळ असेल तो समाज प्रगत असतो. ज्या घरातील महिला सुशिक्षित असते त्या घराला घरपण आलेले असते. ज्या समाजातील स्त्रिया प्रगत आहे तो समाज प्रगतीच्या सर्वोच्च शिखरावर दिसून येते. भारतीय समाज मागे राहण्याचे कारण म्हणजे भारतीय समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना केवळ उपभोगाची वस्तु माणुन त्यांना प्रगती पासून दूर सारले. पर्यायाने स्त्रिया आपली प्रगती साधू शकल्या नाही. पर्यायाने संपुर्ण देश अंधाकारमय झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना परिवर्तन हवे होते. हिंदु कोड बिलामुळे भारतातील स्त्रियांना न्याय मिळणार होता. या कायद्याच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांना परंपराच्या विषारी शृंखलातु मुक्ती मिणार होती. हिंदु समाजाची चातुर्वर्ण व्यवस्था या बिलाच्या माध्यमातून संपुष्टात येणार होती. या बिलाला पंतप्रधान नेहरू यांच्या कार्याकाळात सादर केले होते. या बिलामुळे हिंदु परंपरेला इजा होईल असे वाटत होते. हिंदु कोड बिल लोकसभेत पास झाले नाही. त्याच काळात संसदेबाहेर काही महिला डॉ. आंबेडकरांच्या विरोधात नारे देत होत्या. डॉ. आंबेडकरांनी यासर्व महिलांना बोलावुन विचारले की, हे बिल तुमच्या हिताचे असतांना माझ्या विरोधी नारे का? देता. तेव्हा त्यामधील अनेक महिलानी माफी मागितली. परंतु अशा प्रकारचे कृत्य करण्यासाठी पुरुषांनी त्यांना भाग पाडले होते. स्वतंत्र भारतातील या गुलागिरीत असणाऱ्या महिलांचे उत्तर ऐकुण बाबासाहेब निशब्द झाले. ज्या देशामध्ये झाडांची, दगडाची, जनावराची पुजा केली जाते त्या देशातील स्त्रिया दुर्बल व कमजोर असतात. की ज्यांना स्वताचे मते देखील नाही

भारतात मानसांना एकमेकापासुन अलिप्त ठेवणारी एक प्रबळ व्यवस्था म्हणजे जाती होय ही व्यवस्था पूर्णपणे जन्मावर आधारित होती. जातीव्यवस्थेचा मुख्या कणा म्हणुन धर्म व्यवस्थेचा उल्लेख केला जातो. डॉ. आंबेडकरांनी १९२० च्या दशकात सार्वजनिक कार्यात पर्दापण केले. त्यांचे हे पर्दापण सामाजिक परिवर्तनासाठीच झाले होते. कित्येक वर्षांपासून आपलाच घटक असलेल्या अस्पृश्य समाजाला अमानवी वागणूक हिंदु समाजाने दिली होती. अनेक सनातनी लोकांनी अस्पृश्य हे हिंदु आहेत असे सांगितले. परंतु हिंदु धर्मियांना प्राप्त होणारे अधिकार कधीही अस्पृश्यांना दिले नाही आणि म्हणुन डॉ. आंबेडकरांना हिंदु धर्मा वरोधी समाजिक समतेची लढाई लढावी लागली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ही लढाई केवळ अस्पृश्य वर्गासाठी नसून संपुर्ण मानव जातीच्या अधिकारविषयी होती. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निवारणा करीता उभी केलेली लढाई त्यांच्या लढक्या योद्ध्याचे प्रतिक होते. म्हणजेच सामाजिक अनुभवातुन विचारपूर्वक टाकलेले पाऊल होते. अस्पृश्यांवर हिंदु धर्माने लादलेला माणुसकीला काळीमा फासणारा हा अन्याय हजारो वर्षांपासून सुरू होता. मागील जन्माचे पाप आहे अशी भावणा स्पृश्य लोकांनी अस्पृश्यांच्या मनामध्ये निर्माण केली. हा विचार अस्पृश्य लोकांच्या मनामधुन पुर्णपणे काढण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले डॉ. आंबेडकरांच्या मते माणसाला भाकरी पेशा माणुसकी श्रेष्ठ वाटली पाहिजे.

भारतात शोकडो वर्षापासून अस्पृश्यांप्रमाणेच महिलांना देखील गुलामीचे जीवन जगावे लागत होत स्त्रियांना केवळ चुल आणि मुल ऐवढेच कार्यक्षेत्र निश्चित झाले होते. भारतातील कुटुंबपध्दती नित्कृष्ट पध्दतीची होती हिंदु समाजव्यवस्थेने जातीला व्यरूथेला प्रोत्साहन देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. भारतात सर्वप्रथम कुटुंब पध्दतीत हस्तेक्षेप करण्याचे काम इंग्रज सरकारनी केले. इंग्रजापुर्वी कोणत्याही हिंदु किंवा मुस्लीम राजाने समाज व्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला नाही. भारताची सत्ता जेव्हा इंग्रजाकडे आली तेव्हा प्रचलित रूढी, चालीरीती व परंपरा संदर्भात आश्चर्य चकित झाले.

समाजात इतक्या वाईट प्रथा अस्तित्वात आहेत. हे त्यांच्या निदर्शनास आले. या काळात भारतात एक सुशिक्षितांचा वर्ग देखील अस्तित्वात येत होता. बिटीशांनी सती व बालहत्या प्रतिबंधक कायदा, विधवा विवाह कायदा, संमत्ती वयाचा कायदा इ. अनेक कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याचा प्राप्त केला भारतातील स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता ख्रिश्चन मिशनच्यांनी स्त्रिया व शुद्धरीता शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. माहात्मा जोतीराव फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मंलीची पहिली शाळा सुरू केली त्यानंतर खऱ्या अर्थाने भारतात महिला सुधारणावर हळहळू चळवळ सुरू झाली. ब्रिटिश सरकारने हिंदु कायद्यात सुधारना घडवून आपण्याचे केलेले प्रयत्न खरोखरच प्रशंसनीय होते.

डॉ. आंबेडकर भारतातील स्त्रियांना अपेक्षित मानत होते. शोकडो वर्षापासून भारतातील महिला गुलामगिरीचे जीवन जगत होत्या महिलांच्या उधाराकरीता अनेकांनी प्रयत्न केले. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच खऱ्या अर्थाने महिलांचे कैवरी ठरले. मातोश्री रमाबाईला लिहिलेल्या एका पत्रात डॉ. आंबेडकरांनी महिलांच्या उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक यांभ्दा आहे. असे लिहिले होते. आपल्या चळवळीतून व भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांवरील शोकडो वर्षापासूनची बंधने तोडून टाकली. भारतीय स्त्रियांना आज जो मोकळा श्वास घेता येतो तो केवळ डॉ. आंबेडकरामुळेच होय. त्याकरीता संपुर्ण महिला समाजाने डॉ. आंबेडकरांना सदैव स्मरणात ठेवणे आवश्यक आहे. जुन्या परंपरागत कायदांना डॉ. आंबेडकरांच्या हिंदु कोड बिलाने मोठे आव्हान दिले होते. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांची गुलामी नष्ट करण्यासाठी चळवळी बरोबच शास्त्रोक्त लिखाणाच्या माध्यमातून व आपल्या तत्वज्ञानातून स्त्री चळवळीस वैचारीक महत्व प्राप्त करून दिले. डॉ. आंबेडकरांच्या मते स्त्री ही जगाला मिळालेली मौल्यवान देणगी आहे. गौतम बुध्दानी देखील आपल्या प्रवचनात स्त्री ही सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे अशा प्रकारचा उल्लेख केला होता. तसेच स्त्रीची उपयुक्तता अनमोल आहे, अशाप्रकारचे मत मांडले.

कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा

पंडीत नेहरू यांनी २६ सप्टेबर १९५१ ला जाहीर केले की, हिंदु कोड बिल आता बरखास्त करावे लागत आहे त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अतिशय हताश झाले. स्वताचा मुलगा वारला असतांना जेवढे दुःख झाले नाही, त्यापेक्षा कितीतरी पटीने हिंदु कोड बिल लावण्यानंतर झाले त्या प्रसंगी या महापुरूषाच्या मुखातून उदगार निघाले होत की, 'It was killed and buried unwept and unsung'. न रडत भाकत हिंदु कोड बिलाला ठार मारले गेले. हिंदु कोड बिल विधिमंडळांत फेटाळले गेले त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी निराष होऊन आपल्या केंद्रीय मंत्रीपदाचा राजीनाम दिला. डॉ. आंबेडकर एक प्रकांड पंडीत आणि एक विख्यात विधवान आहे हे स्पष्ट करणारा लेख टॉईम्स ऑफ इंडिया या वृत्तपत्राने लिहिला होता डॉ. आंबेडकरांनी जी मेहनत संविधान तयार करतांना घेतली त्यापेक्षा अधिक मेहनत त्यांनी हिंदु कोड बिलाच्या निर्मितीसाठी

घेतली होती. डॉ. आंबेडकरांनी तयार केलेल हिंदु कोड बिल सनातनी वृत्तीच्या विरोधामुळे नाकारण्यात आले. हिंदु धर्मातील महिलांची जी प्रगती आज दिसुन येते त्यांचे पुर्ण श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना दिले जाते. होय डॉ. आंबेडकरांच्या पत्नी डॉ. सविता आंबेडकर म्हणतात 'डॉ. साहाबने हिंदुपर जितने अनगिनत उपकार किए है, उतने असपृश्योंपर भी नही किए'. निश्चितीच डॉ. आंबेडकरांच्या समाज परीवर्तन कार्यामुळे हिंदु समाजात मुलगागी परिवर्तन झाले आहे. हिंदु धर्मातील अनिष्ट प्रथावर डॉ. आंबेडकरांनी जोरदार पहार करून हिंदु धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचे महान कार्य केले.

हिंदु कोड बिलास विरोध —

डॉ. आंबेडकरानी जेव्हा हिंदु कोड बिलाचा मसुदा प्रसिध्द केला तेव्हा पासुनच या बिलाला मोठया प्रमाणावर विरोध झाला. बहुपत्नीत्वावर घातलेली बंदी घटस्फोट व पतीपासून वेगळे राहण्याचा स्त्रियांना दिलेला अधिकार, वारसा पध्दतीच्या अंत मुलांबरोबर मुलींना देखील संपत्तीचा समानवाटा, विधवेला तिच्या संपत्तीवर हक्क इ. मुळे या विधेयकावर मोठया प्रमाणावर टिका होत होती. कित्येक वर्षांनंतर स्वातंत्र मिळालेल्या देशाला एकात्मतर प्राप्त करून देण्याची धडपड बाबासाहेब करीत होते. एकात्मतेच्या दृष्टीने बाबासाहेबांना स्वातंत्र, समता, व न्याय या तत्वाच्या पाठपुरावा करावयाचा होता. आणि त्यावर स्वतंत्र भारताची उभारणी करावयची होती ज्या भारतीय स्त्रिला शुद्रा बरोबर अत्यंत हिन मानले होत त्या स्त्रिला कायदेशिर रित्या समाज अधिकार प्राप्त व्हावा हा हिंदुकोड बिलातील विचार धर्मग्रंथ पुज्य मानणाऱ्या सनातन्यांना कधिही रूचणारा नव्हता. डॉ. आंबेडकरांनी २० सप्टेबर १९५० च्या बैठकित टिकेला उत्तर देताना म्हणतात, प्राचीन काळात आर्य स्त्रियांना पुरुषांइतकी समाजात समानता होती. डॉ. राजेन्द्र प्रसाद हिंदुकोड बिलाचे सुरुवातीपासुनच विरोधक होते त्यांनी एका पत्राच्या माध्यमातुन नेहरूंना या बिलाविषयी विरोध दर्शविला होता.

हिंदु कोड बिल विधेयकाच्या मसुदयात डॉ. आंबेडकरांनी काही महत्वाच्या बाबी सुचविल्या आहेत.

१) घटस्फोट — कायद्याप्रमाणे पत्नी ही पतीची अर्धांगीणी मानली जाते हिंदु कायद्याप्रमाणे पती—पत्नीचे नाते सात जन्माचे मानले जाते आणि म्हणुन कोणत्याही कारणास्तव परस्परपासून वेगळे होता येत नाही.परंतु जेव्हा पती व पत्नीचे आपआपसात मतभेद असेल किवा वैर असेल तर त्यांना एकमेकापासून वेगळे करणे आवश्यक आहे. हिंदु कोड बिलामध्ये घटस्फोट घेण्याचे सवलत देण्यात आली आहे.

२) संपत्तीचा वारसा हक्क — हिंदु कायद्यातील 'कोपर सिनरी' पध्दत नष्ट करण्यात आली पर्वजाकडुनजी इस्टेट चालत येणे त्यावरील वंशजाच्या हक्का संबंधी सध्या दोन बाबी प्रचलित आहे. ऐक मिताक्षरा व दुसरी दायभाग मिताक्षरा ही बंगाल कडील सर्व प्रांतात चालु असून त्या पध्दतीनुसार बापाच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या सर्व मुलांना जन्मसिध्द हक्क म्हणून बापाची संपत्ती मिळू शकते. ती विकायची असल्यास त्या मुलांच्या संमतीची गरज असते. त्या पध्दतीला प्रतीबंधदाय असेही म्हणतात. यामध्ये दायभाग पध्दतीचा समावेश करण्यात आला. यामुळे सर्वत्र सुसंबधता येईल. आणि संपत्तीच्या योग्य विलेवाट लावण्या करीता बाप मोकळा राहिल. पर्यायाने आर्थिक मदत वाढण्यास मदत होईल.

३) स्त्रियांना संपत्तीत हक्क — स्त्रियांना संपत्तीत संपूर्ण मालकी मिळत नाही. तिला बक्षिस किंवा लग्नमध्ये जी रक्कम किंवा दागीने दिले जाते. तेच तिची संपत्ती मानली जाते वडीलांच्या संपत्तीत मुलाप्रमाणेच मुलींना देखील वाटा मिळणे आवश्यक आहे. म्हणजेच मुलगा किंवा मुलगी असा भेद राहणार नाही. पुर्वी विधवेला आपल्या पतीच्या संपत्तीवर हक्क सांगता येत नव्हता त्याकरीता एक

नविन कायदा केला. परंतु या कायद्यात मर्यादित मालकी व मुलीचा समान वारसा हक्क मान्य करण्यात आला नव्हता.

४) विवाह व दत्तक — साधारणपणे विवाह व दत्तक हा ज्या त्या जातीनुसारच होत असते. आजही दुसऱ्या जातीतील च्यक्तीशी वैवाहिक संबंध प्रस्तापित केले जात नाही. तसेच दत्तक देखील आपल्या जातीतील मुला, मुलीला घेतले जाते इतराना दत्तक घेतल्यास किंवा विवाह केल्यास हिंदु कायद्याप्रमाणे रद्द समजला जातो. ज्याला जात नाही असा हिंदु नाही ही गोष्ट हिंदु कोड बिलात मान्य करण्यात आली.

५) एक पतीत्व पाळण्याविषयी — प्रचलित व पुरातन हिंदु कायद्याप्रमाणे हिंदुना हव्या तिक्रिया स्त्रियाशी विवाह करता येतो. अनेक पत्नीत्वा संबंधी मुसलमानी कायद्यावर टिका करण्यात येते परंतु हिंदु कायद्यात व मुसलमानी कायद्यात फरक आहे. त्याचे वैवाहिक जीवन योग्य पध्दतीने सांभाळू शकले त्यालाच अनेक स्त्रियांशी विवाह करता येईल. अशी अट हिंदु कायद्यात नाही.

परंतु नवीन कायद्याप्रमाणे एका पुरुषाला केवळ एकाच स्त्रियाशी विवाह करता येतो.

निष्कर्ष —

हजारो वर्षांपासून ज्या समाजाने महिलांना गुलाम बनवून त्यांचे अधिकार नाकारले होते. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांना सन्मान देणारे अधिकार बहाल केले प्रत्येक व्यक्तीला समान विकासाची संधी उपलब्ध झाल्यास विकास निश्चित मानला जातो. अन्याय अत्याचाराने कलंकित झालेल्या धर्मव्यवस्थेचा त्याग करून सामाजिक समता समाजात प्रस्थापित केली.

जन्माने अस्पृश्य असणाऱ्या समुहाला हिनतेचा सामना मोठ्या प्रमाणावर करावा लागला. परंतु बाबासाहेबांनी या सर्व लोकांना दृष्टचक्रातून बाहेर काढून प्रकाशाकडे नेण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. डॉ. आंबेडकर नावाच्या प्रज्ञासुर्याला प्रचंड वैचारीक संघर्ष करावा लागला. एकच नवे मानवमुक्तीचे तत्वज्ञान डॉ. आंबेडकरांच्या प्रयत्नाने उदयास येवून सर्व अंधारलेल्या दिशांना प्रकारमय केले.

संदर्भ सुची —

- १) प्रखर देशभक्त आणि राष्ट्र निर्माते डॉ. आंबेडकर — प्रा. अनिल जोधळ.
- २) मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार — डॉ. प्रदिप आगलावे, डॉ. सरोज आगलावे.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र — धनंजय किर
- ४) भारतीय स्त्री आणि हिंदु कोड बिल संपादक — डॉ. अलिन सुर्या

जन्मोत्तर समायोजनेवर परिणाम करणारे घटक व धोके**प्रा. आरती एम. देशमुख**गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, जि. वर्धा**प्रस्तावना**

बालकाचा जन्म आणि घरात दुमदुमणारा आनंद! लहानग्याचा जन्म म्हणजे तारेवरची कसरत. बालक जन्माला येईपर्यंत सर्वांच्याच मनात आनंद, धाकधूक, काळजी ह्या भावनांचे मिश्रण असते. गर्भस्थ शिशू नऊ महिने आईच्या ऊदरात शांतपणे वाढत असतो. पूर्णतः आईवर अवलंबून असलेले बदल जन्मल्यानंतर स्वतंत्रपणे जगण्यास समर्थ होते जन्म झाल्यापासून एक महिन्याच्या कालावधीस नवजात शिशू म्हणतात. हा कालावधी अगदी लहान असतानाही विकासाच्या बाबतीत महत्वाचा असतो. बाळाच्या जन्मानंतर एक महिना हा विकास व पर्यावरणाशी जुळवून घेण्यासाठी फार महत्वाचा आहे. म्हणूनच या कालावधीला नवजात अवस्था म्हणतात. हाच जन्मोत्तर अवस्थेचा कालावधी होय.

गर्भधारणेचा कालावधी २८० दिवसांचा असतो, त्यानंतर शिशूचा जन्म होतो. जन्मानंतर नवजात अवस्था सुरू होते. नवजात अवस्था म्हणजे अशी अवस्था जी बाळाच्या जन्मानंतर सुरू होते व बालक या नविन जगात प्रवेश करते व खऱ्या अर्थाने वेगळे अस्तित्व धारण करते व हळूहळू या जगाशी समायोजन करू लागते. जन्मानंतर लगेच नवजात अर्भकाच्या रडण्याने श्वसनास सुरुवात होते व खऱ्या अर्थाने मुल माते पासून वेगळे होऊन स्वतंत्रपणे श्वसनास सुरुवात करते. जरी अर्भकाची इंद्रिये बऱ्याच प्रमाणात विकसित व कार्यक्षम झालेली असली तरी जन्मतः शिशूचा शारीरिक विकास पूर्ण झालेला नसतो. तो पूर्णपणे परावलंबी असतो. त्यामुळे त्याला अनेक बाबतीत मातेची मदत व संरक्षण लागते.

एलिझाबेथ हरलॉक यांच्या मते नवजात शिशूचा अवधी जन्मापासून १४ दिवसांपर्यंत असतो. तर काही लेखकांच्या मते हा अवधी २८ दिवसांचाही असतो.

हरलॉक ह्यांनी जन्मजात अवस्थांचे २ भागात वर्गीकरण केले आहे.

(१) प्रारंभीक नवजात बालक/ पॉरच्युनेट (Portunate Child)

(२) नवजात बालक (Neonate)

(१) प्रारंभीक नवजात बालक किंवा पॉरच्युनेट (Portunate Child)

(जन्मानंतर १४ ते ३० मिनिटांचा अवधी)

बालकाचा जन्म झाल्यापासून नाळ कापून बांधेपर्यंतचा काळ म्हणजे प्रारंभीक नवजात अवस्था :

(२) नवजात बालक : ही अवस्था काहींच्या मते २८दिवसांचाही असतो तर काहींच्या मते १४दिवसांचाही असतो. नाळ कापल्यानंतर मुल आईपासून वेगळे होते आणि सर्व क्रिया त्यांना स्वतंत्रपणे कराव्या लागतात. या अवस्थेत तो आईवरच पोसणारा नसतो तर त्याला स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झालेले असते. मुलाच्या जन्माच वेळी ते पुर्णपणे बाहेर सुध्दा आलेले नसते व आतही नाही. त्यामुळे त्याला आत व बाहेर कोनतेच संरक्षण नसते. गर्भाच्या जन्माच्या वेळेची ही पार नाजूक पायरी आहे. बेंबीची नाळ

ताणली जाते. त्यामुळे गर्भाला मिळणारे अन्न आणि प्राणवायू बंद होतो. म्हणूनच जन्मप्रक्रिया ही या जगात प्रवेश करण्यासाठी पार पाडावी लागणारी एक कठिण तपस्याच असते. मीलर (Miller) ह्यांनी म्हटले आहे की, आयुष्यातील कोणत्याही टप्प्यामध्ये इतका अचानक आणि पूर्ण बदल झालेला आढळत नाही.

गर्भाशयातील सुखकर आणि सुरक्षित वातावरणातून बालकाला बाहेर ढकलण्यात येते. त्यासाठी कधीकधी चिमटा किंवा शस्त्रक्रियेचा देखील उपयोग करावा लागतो. त्यामुळे शारीरिक आणि मानसिक दोन्ही तणावातून माणसाला जावे लागते. जन्म प्रक्रिये मध्ये जर बालकाच्या मेंदुला इजा झाली (Forceps मुळे) तर बालकाच्या माणसिक विकासावर त्याचे परिणाम होतात. डॉक्टरांच्या मते, बालकाच्या मेंदुला इजा झाल्यामुळे ५ ते १०% मुलांमध्ये मंदबुद्धित्व दिसून येते.

प्रारंभिक नवजात बालकाची नाळ कापल्यानंतर बालक आईपासून स्वतंत्र होते. नाळ कापतांना दक्षता घ्यावी लागते. नाळ कापतांना निर्जंतूक दोऱ्याचा व निर्जंतूक कात्रीचा वापर करावा. अन्यथा बेंबीचा दाह किंवा बेंबीत पू होण्याची शक्यता असते. जन्मानंतर ७ ते ९ दिवसांच्या दरम्यान नाळ सुकून गळून पडते. नाळ गळून पडेपर्यंत बेंबीला किंवा नाळेला स्पर्श होऊ देऊ नये. नाळ पडून गेल्यावरही जर बेंबीचा भाग ओलसर असेल अथवा त्यात पू असेल तर तो भाग दाबून स्पिरिटने स्वच्छ करावा. जन्मल्यानंतर अर्भकाचे डोळे निर्जंतूक कापसाच्या बोळयाने हळुवाळपणे स्वच्छ करून घ्यावे. बालकाची काळजी घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण बालक फार नाजूक अवस्थेत असते.

• उद्देश

समायोजनावर परिणाम करणारे घटक जाणून घेणे.

• गृहितके

- १) जन्मोत्तर समायोजन योग्य झाल्याने बालकाच्या वाढीला व विकासाला हातभार लागते.
- २) अर्भकाला योग्य व अनुकूल परिस्थिती प्रदान करण्याची जबाबदारी मातापित्याची असल्याने त्यासाठी ते जागरूक राहतील.

• संशोधन पध्दती

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, पुस्तके यांच्या साहाय्याने सामुग्री गोळा केली आहे.

जन्मोत्तर समायोजनाची पार्श्वभूमी

नवजात खूप मऊ असला तरीही, त्यात समायोजित करण्याची अद्भूत क्षमता आहे. गर्भाशयात, जिथे त्याचे सर्व कार्य आई व्दारे केले गेले होते, आता ते त्या आपोआप संपादित करतात. म्हणून त्याला श्वसन, रक्त परिसंचरण, पचन आणि तापमान नियमन यासह कार्य करावे लागते.

जन्मासह नवजात मुलाच्या बाह्य जीवनाची सुरवात होण्याच्या सुचनेसह जन्म हा विकासाचा पहिला टप्पा आहे. ते प्रथमच हवेच्या प्रवेशासह बाळाची फुस्फुसे सक्रिय होते. म्हणजेच, श्वसनक्रियेची सुरवात त्याच्या पहिल्या रक्तामध्ये होते. जन्मानंतर काही मिनीटांनंतर नवजात मुलाला कफचा त्रास होतो. आई काळजीत पडते परंतु या प्रथम रडण्याने बाळाच्या श्वसनाच्या पाईपमधुन श्लेष्मा आणि म्निओटिक द्रव बाहेर पडतो.

श्वसनक्रियेच्या प्रारंभासह, रक्तभिसरण संस्था कार्यशील बनतात. आता ऑक्सिजन मिळविण्यासाठी आणि कार्बनडाय ऑक्साईड सोडण्यासाठी फुफ्फुसातून रक्तप्रवाह होणे सुरू होते. जरी श्वसन व रक्त परिसंचरण संस्था जन्मानंतर काही काळानंतर कार्य करण्यास सुरवात करतात. तरी जन्मानंतर काही मिनिटे किंवा काही दिवस ऑक्सीजन नसल्यामुळे मेंदूला पुर्ण नुकसान होण्याची भिती असते.

गर्भधारणे दरम्यान मुलाला प्लेसेंटाद्वारे ऑक्सीजन मिळतो,परंतु जेव्हा बाळ गर्भाशयातून बाहेर पडते तेव्हा तिची स्वतःची पाचक संस्था कार्य करण्यास सुरवात करते. परंतु ही संस्था एक श्वासोच्छ्वास आणि रक्त परिसंवादापेक्षा अधिक उशीरा सुरू होणारी एक लांब व संयोगी संस्था आहे. नवजात शिशूंना तापमान नियमन संस्थेत समायोजन देखील करावे लागते. गर्भाशयात तिचे शरीर स्थिर तापमानातच राहते, परंतु जन्मानंतर तापमानात थोडासा बदल झाल्यावर तिच्या त्वचेवरही परिणाम होतो म्हणून जन्मानंतर एक आठवड्यापर्यंत बाळाच्या शरीरवर झाकणे आवश्यक असते. लवकरच बाळ शरीर आणि तापमानात समायोजित होते.

नवजात बालकाचे शारिरीक स्वरूप :

नवजात बालकाच्या अंगावर मेणासारखा चिकट पदार्थ असतो. त्यामुळे गर्भाशयात त्याचे संरक्षण होते. बालकाला आंघोळ घातल्यावर चिकट पदार्थ निघून जातो.

- i) **त्वचा** : नवजात बालकाची त्वचा लालसर गुलाबी रंगाची असते. त्यावर सुरकुत्या पडलेल्या असतात. काही दिवसांनी (७ – ८दिवसांनी) सुरकत्या कमी होऊन रंग बदलतो.
- ii) **अंग** : अंग संगळे तेलकट असते. अंगावर वाजवीपेक्षा जास्त लव असलेली दिसते.
- iii) **जावळ** : काही बालकांना अजिबात जावळ नसते. तर काहींना मानेपर्यंत काळेभोरे दाट केस असतात.
- iv) **डोके** : प्रौढ वयात जेवढा डोक्याचा आकार असतो त्याचा अर्धा नवजात बालकाच्या डोक्याचा आकार असतो. नवजाताचे डोके त्याच्या शरीराच्या लांबीच्या १/४ भाग व्यापते तर बालक प्रौढ झाल्यावर त्याचे डोके शरीराच्या १/१० होते. कपाड चेहऱ्याच्या मानाने मोठे होते
- v) **नाक** : त्याचे नाक उंच आणि चपटे दिसते. नाकाची भोके मोठी असतात.
- vi) **टाळू** : नवजात बालकाची टाळू लिबलिबीत असते. डोक्यावर समोर मध्यरेषेत कपाळाच्या किंचीत मागे आणि दुसरा भाग डोक्याच्या मागच्या भागात हाडविरहीत असून ती जागा अति मऊ असते. या दोन्ही भागाला फंटानेल म्हणतात.
- vii) **डोळे** : नवजात बालकामध्ये जन्मतः डोळ्यावर दाब पडल्यास तो सुजलेला दिसतो. त्याचा रंग लालसर दिसतो. जन्मानंतर एक दोन आठवड्यातच डोळ्याखालचा भाग पूर्ववत होतो.
- viii) **वजन** : जन्मानंतर बालकाचे वजन साधारणतः २.५ ते ३ कि.ग्रॅ. एवढे हवे. मुलींचे वजन मुलापेक्षा किंचीत कमी असते. निरोगी मुलांचे वजन साधारतः ३.५००कि.ग्रॅ. (७ पौंड) इतपत असते. ४ ते ५ दिवसात बालकाचे वजन २०० ते २५० ग्रॅम घटते. कारण शरीरांतर्गत जास्तीचे पाणी असते. ते बाहेर पडल्यामुळे ते घटते. परंतु ५ दिवसांनी (दवाख्यातून घरी जाई पर्यंत) पुन्हा योग्य आहार मिळाल्यास बालकाचे वजन पूर्ववत होते.

- ix) उंची :** नवजात बालकांची उंची साधारतः १९.५ ते २० इंच असते. मुलांची उंची मुलीपेक्षा थोडी जास्त असते.
- x) हाडे :** बालकांची हाडे लवचिक, मऊ व स्पंजासारखी असतात. कारण ह्यात कार्टिलेजचे प्रमाण अधिक तर खनिज द्रवाचे कमी असते.
- xi) दात :** नवजात बालकाला दात नसतात.
- xii) झोप :** नवजात बालक दिवसातून १८ ते २० तास झोपलेला असतो. हळूहळू झोप नंतर कमी होते.

नवजात अवस्थेची वैशिष्ट्ये :**१) नवजात अवस्थेचा कालखंड अतिशय लहान असतो :**

मुल जन्मापासून ते पहिले दोन आठवड्यापर्यंतचा कालावधी म्हणजे नवजात अवस्था होय. व्यक्तीच्या जीवनातील ज्या अन्य विकास अवस्था आहेत. जसे शैशवास्था, बाल्यावस्था, किशोरवस्था इत्यादीचा कालखंड बराच मोठा असते. त्यामानाने नवजात अवस्था काही दिवसांची (१४ दिवस/ २ आठवडे) असते. या छोटयाशा कालावधीत नवजात शिशूला अनेक तडजोडी व समायोजन करावे लागतात.

२) समायोजनाचा काळ:

जेव्हा बाळ मातेच्या गर्भात वाढत असते तेव्हा त्याच्या सर्व गरजा माते मार्फत पूर्ण होतात. उदा. श्वसन, पोषण इत्यादी. मात्र जन्मानंतर शिशूला या सर्व क्रिया स्वतंत्रपणे श्वास घेणे, बाह्य तापमानाशी समायोजन, मलमुत्र विसर्जन व चोखून दुध पिणे इत्यादी समायोजन करावी लागतात. त्यासाठी नवजात शिशूला बरेच प्रयत्न करावे लागतात. सर्व नविन गोष्टींशी समायोजन साधतांना त्याची शक्ती खर्च होते.

३) धोकादायक व जोखीम असणारा कालखंड :

नवजात अवस्था हा नवजात शिशूच्या दृष्टीने एक धोकादायक व जोखीम असणारा कालखंड असतो. त्याचा जन्म कसा झाला, जन्माच्या वेळी काही अडचणी आल्यास कि सुलभपणे जन्म झाला यावर धोक्याचे प्रमाण अवलंबून असते. त्याशिवाय मातेच्या उदरातील वातावरण व बाह्य जगातील वातावरण यात बरीच तफावत असते. बाह्य जगाशी समायोजन साधतांना देखील काही बालके अयशस्वी होतात व जोखीम वाढते. जर सर्व काही सुरळीत पार पडत असेल तर धोका व जोखीम कमी होते.

४) नवजात अवस्था ही पठारावस्था असते :

बालकाच्या शारीरिक वाढीचा व विकासाचा आलेख काढला तर नवजात अवस्थेचा काळ हा पठारावस्था असतो. म्हणजे जन्मानंतर काही दिवस वजन कमी होते व नंतर स्थिर होते. अल्प काळासाठी वाढ व विकासाचा गती थांबलेली असते. त्यामुळे या काळात 'विश्रांतीचा काळ' किंवा 'विकासामधील पठारावस्था' समजली जाते. या काळात परिवर्तने अगदी नाममात्र असतात. एकंदर हा काळ स्थिर काळ असतो. पुढील काळात मात्र वेगाने परिवर्तने घडून येतात.

नवजात अवस्थेतील समायोजन :

बालकाचा जन्म नैसर्गिक झाल्यास बालकाला समायोजन करणे सोपे जाते. परंतु बालकाचा जन्म चिमटयाच्या साहाय्याने झाल्यास किंवा कठिण स्वरूपाचा जन्म झाल्यास बालकाला परिस्थितीशी समायोजन साधने थोडे अवघड होते. जन्मापासून शिशू मातेपासून पूर्णपणे स्वतंत्र हाते. जन्मापूर्वी बालकाच्या सर्व गरजा आईच्या शरीराव्दारे

पुरविल्या जातात. परंतु जन्मल्यानंतर मात्र श्वास घेणे, मलमूत्र विसर्जन करणे या सर्व क्रिया बालकाला स्वतः करणे आवश्यक असते. सर्वप्रथम जन्मपूर्व आणि जन्मानंतरच्या तापमानात फरक असतो व त्या तापमानाशी समायोजन करावे लागते

(१) तापमानातील बदलाशी समायोजन :

गर्भावस्थेत गर्भाशयातील तापमान १००° फॅरनाइट असते. जन्मानंतर शिशूच्या शरीराचे तापमान ६८° ते ७०° फॅरनाइट असते. शिशूला गर्भाशयातील वातावरणाची सवय झालेली असते. बाहेरील जगातील तापमान ६०° फॅ. ते १२०° फॅ. असे बदल ऋतुमानानुसार घडत असतात. जन्म झाल्यावर बदलत्या ऋतुनुसार प्राप्त परिस्थितीशी समायोजन करावे लागते. आई ऋतुनुसार बालकाला कपडे घालून त्याचे संरक्षण करावे.

(२) श्वासोच्छ्वासाशी समायोजन :

जन्मापूर्वी आईच्या नाळेमार्फत बालक श्वासोच्छ्वास करित असतो. परंतु जन्मानंतर त्याला स्वतःच श्वास करणे लागते. जन्म झाल्यानंतर मूल जेव्हा रडते तीच त्याची श्वासोच्छ्वासाची गती अनियमित असते. कधी श्वास वेगाने तर कधी मंद गतीने होत असतो. त्याच्याशी समायोजन साधण्यासाठी शिंक येणे, जांभई येणे किंवा उचकी लागणे इत्यादी प्रतिक्रिया घडून येतात.

(३) आहार घेण्याशी समायोजन :

जन्मपूर्व काळात शिशूचे पोषण मातेच्या शरीरातून होत असते. त्यासाठी त्याला विशेष प्रयत्न करावे लागत नाही. नाळेच्या साहाय्याने त्याचे पोषण सुरू असते. परंतु जन्मानंतर नाळ कापली जाते त्यानंतर त्याला तोंडाने आहार घेण्याशी समायोजन साधावे लागते. त्यासाठी चोखने, गिळणे या क्रिया कराव्या लागतात. परंतु नैसर्गिकरीत्या या क्रिया घडत जातात.

(४) उत्सर्जनाशी समायोजन :

जन्मानंतर अर्भकाची उत्सर्जन इंद्रिये कार्यरत होतात व मलमूत्र विसर्जनाचे कार्य सुरू होते. उत्सर्जनासाठी त्या त्या अवयवांचा उपयोग करून उत्सर्जन पदार्थ शरीराबाहेर टाकले जातात. गर्भावस्थेत नाळे मार्फतच उत्सर्जनाची क्रिया होत असते. परंतु नाळ कापल्यानंतर बाळाची उत्सर्जन क्रिया स्वतंत्रपणे होत असते. शिशूपरत्वे समायोजनाचा काळ भिन्न भिन्न असतो.

अशाप्रकारे जन्मल्याबरोबर सर्व क्रियांशी समायोजन करून बालकाला आपले अस्तित्व टिकवावे लागते.

अपत्याची जन्माची नोंद :

बालकाच्या जन्म वेळेची नोंद नगर पालिका, महानगर पालिका अथवा ग्रामपंचायत मध्ये करणे आवश्यक असते. ज्यामुळे या कार्यालयातून बालकाच्या जन्म तारखेचा दाखला मिळतो. या दाखल्याचा उपयोग भविष्यात महत्वाच्या वेळी होतो. उदा. शाळेत प्रवेश करतांना किंवा नोकरीच्या वेळी.

(Factors Affecting Postnatal Period)

जन्मोत्तर समायोजनावर परिणाम करणारे घटक

जन्मोत्तर परिस्थितीत म्हणजेच नवजातावस्थेवर परिणाम करणारे घटक अभ्यासणे आवश्यक आहे. जन्मोत्तर समायोजनावर अनेक घटक परिणाम करित असतात. ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- (१) **जन्मपूर्व परिस्थिती** : सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे जन्मपूर्व परिस्थिती कशी होती, म्हणजेच बाळ आईच्या गर्भाशयात वाढत असतांना कोणती परिस्थिती होती, प्रतिकूल की अनुकूल. जर जन्मपूर्व परिस्थिती प्रतिकूल असेल तर वाईट परिणाम नवजाताच्या समायोजनावर होतात. हे घटक म्हणजे मातेचे कुपोषण, अनारोग्य, भावनिक ताणतणाव, आजार इत्यादी. या कारणांनी प्रसूती दरम्यान देखील अडचणी व धोके उद्भवतात व जन्मानंतर अर्भकास समायोजन करणे कठिण जाते. जर जन्मपूर्व परिस्थिती/घटक अनुकूल असतील तर त्याचे चांगले परिणाम पाहायला मिळतात. जसे अर्भक जन्मानंतर बाह्य परिस्थितीशी सहजपणे समायोजन करू शकतात.
- २) **जन्माशी संबंधित अनुभव** : प्रसूती पूर्व वेदनांच्या काळात स्त्रियांना जास्त औषधे दिली गेल्यास, प्रसूतीनंतर अर्भक जास्त काळ सुस्तावलेली दिसतात. कारण त्यांच्यावर या औषधांचा परिणाम झालेला असतो. तसेच अर्भकाच्या वजनात घट जास्त प्रमाणात होते. म्हणून वेदनाशामक औषधे किती प्रमाणात दिली गेली याचा अर्भकाच्या समायोजनावर परिणाम होतो.
- ३) **जन्माचा प्रकार** : अर्भकाचा जन्म कशाप्रकारे झाला हेही महत्वाचे ठरते. अर्भकाचा जन्म नैसर्गिकपणे, सुलभपणे, होतो की नाही यावर पुढील काळातील समायोजन अवलंबून असते. जर जन्माच प्रक्रियेत/प्रसूती प्रक्रियेत अडथडे आले असतील तर अर्भकाच्या समायोजनावर त्याचा परिणाम होतो. जसे गर्भाची स्थिती अयोग्य झाल्यास नैसर्गिक प्रसूती (Nimal Demevery) होणे शक्य नसते, त्यावेळी बाह्य साधनांच्या साहाय्याने किंवा श्वसनक्रियेद्वारे जन्म घडून येतो. यावेळी अर्भकाला होणारा त्रास पुढील काळातील समायोजनावर परिणाम कारक ठरतो.
- ४) **अपरिपक्व जन्म** : गर्भावस्थेचा कालखंड किंवा जन्मपूर्व अवस्थेचा कालावधी साधारणपणे २८० दिवसांचा असतो. परंतु कधीकधी काही कारणांनी पूर्ण दिवस होण्याच्या आतच शिशूचा जन्म होतो, त्याला अपरिपक्व शिशू म्हणतात. अपरिपक्व असल्यामुळे शिशूचे वजन कमी असते, ते अशक्त असतात. त्यामुळे ते बाहेरील तापमाप, पोषण, उत्सर्जन इत्यादी गोष्टीशी समायोजन करण्यास असमर्थ ठरते व सामान्य बालकाच्या तुलनेत विकास प्रक्रियेत थोडे मागे पडते. ५) **पालकांची मानसिकता** : बालकाच्या जन्माबद्दल मातापित्याचा दृष्टिकोन कसा आहे, ते त्याबद्दल किती उत्साही, आनंदी आहे, त्याच्या संगोपना बद्दल किती जागरूक आहेत यावर बालकाचे जन्मांतर समायोजन सुलभ होते किंवा कठिण होते. मातापित्यातील जाणतणाव, कौटुंबिक कलह, आर्थिक असमर्थता इत्यादी घटक बालकाच्या समायोजनात अडथडे आणू शकतात.
- ६) **जन्मानंतरची काळजी** : जन्मानंतर अर्भकाच्या गरजा कशा पध्दतीने पूर्ण होतात, त्याची संगोपनाची पध्दत कोणती इत्यादी घटक महत्वपूर्ण ठरतात. त्याला वेगवेगळ्या वातावरणात समायोजित होईल अशी परिस्थिती आहे का? जसे थंडीच्या दिवसात त्याला उबदार कपडे व उबदार वाटेल अशी व्यवस्था आहे का? त्याचे संगोपन माता करते की परिचारिका याचा देखील शिशूच्या समायोजनावर परिणाम होतो. थोडक्यात असे म्हणता येते की, जन्मांतर समायोजन जेवढे चांगले होईल तेवढा त्याच्या वाढीला व विकासाला हातभार लागेल. अर्भकाला योग्य व अनुकूल

परिस्थिती प्रदान करण्याची मुख्य जबाबदारी मातापित्याची असते, त्यासाठी त्यांनी जागरूक असले पाहिजे.

नवजात अवस्थेतील धोके (Hazards of Neonatal Period)

नवजात अवस्थेचा कालखंड अतिशय लहान असतो. ०ते२ आठवडे किंवा १४ दिवस एवढा लहान कालखंड असून देखील त्यात संभाव्य धोक्याचे प्रमाण जास्त असते. तेव्हा हे संभाव्य धोके कोणते त्याची माहिती पालकांना अवश्य असावी. जेनेकरून ते या धोक्यांपासून नवजात शिशूला वाचवू शकतील, हे धोके टाळण्याचा प्रयत्न करतील. या काळातील सभ्याव्य धोके दोन प्रकारचे असतात.

अ) शारीरिक धोके

ब) मानसिक धोके

अ) शारीरिक धोके (Physical Hazards)

(१) जन्माच्या वेळी असणारी प्रतिकूल परिस्थिती:— जर बालकाचा जन्म प्रतिकूल परिस्थितीत झाला असेल. जसे—जन्म सामान्य पध्दतीने न होता शस्त्रक्रियेद्वारे होणे, एकाच वेळी एक पेक्षा जास्त अर्भकांचा जन्म होणे, अपरिपक्व बालक जन्माला येणे. इत्यादींचा परिणाम शिशूच्या वाढीवर, विकासावर व समायोजनावर होतो.

i) **जन्म प्रक्रियेतील अडचणी:**— जन्म प्रक्रिये दरम्यान अर्भकाला ज्या अडचणींचा सामना करावा लागतो त्या अडचणी पुढील प्रमाणे आहेत. जर शिशूचा जन्म शस्त्रक्रिया करून झाला असेल किंवा उपकरणांचा वापर (Forcep Delivery) / चिमट्याचा वापर करून झाला असेल तर त्यामुळे शिशूच्या मेंदूला इजा होवू शकते किंवा तेवढ्या पुरता त्याला मिळणारा प्राणवायूचा पुरवठा खंडीत होतो याचे दुष्परिणाम बालकावर होतात. विशेषतः व्यक्तिमत्व विकासावर परिणाम होतो. जसे भावनिक समस्या, असंधरित वर्तन, अध्ययन समस्या इत्यादी.

ii) **एकाच वेळी एका पेक्षा अधिक अर्भकांचा जन्म होणे** :— जेव्हा जुळी बालके किंवा त्यापेक्षा अधिक बालकांचा जन्म होतो तेव्हा कमी वजनाचे व अशक्त, नाजूक मुल जन्माला येतात. त्यांना हाताळणे फारच कठीण कार्य असते. बरेचदा त्यांना इनक्युबेटरमध्ये ठेवावे लागते. अशा शिशूच्या समायोजनात अनेक अडचणी येतात.

iii) **अपरिपक्व बालक** :—साधारणपणे गर्भावस्थेचा कालखंड २८० दिवसांचा असतो व त्यानंतर प्रसूती होते. परंतू कधीकधी काही कारणानी गर्भावस्थेचे २८० दिवस पूर्ण न होताच त्याआधीच शिशूचा जन्म होतो. पूर्ण वाढ होण्यापूर्वी शिशूचा जन्म होत असल्यामुळे शिशूचे वजन कमी असते. त्वचेखाली चरबीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्वचेवर सुरकुत्या पडलेल्या असतात. त्याची रोग प्रतिकारक क्षमता कमी असते. त्यामुळे असे शिशू विकासात मंद असतात. त्यांना गिळणे, चोखणे यासारख्या क्रिया व्यवस्थित करता येत नाही. सर्व प्रकारच्या समायोजनात अडचणी येतात. अपरिपक्व शिशूचे वजन जेवढे कमी असते तेवढा धोका अधिक असतो. त्या अर्भकांमध्ये मृत्युचे प्रमाण अधिक असते. १किलोग्रॅम पेक्षा कमी वजन असणाऱ्या शिशूंचे जगण्याचे प्रमाण खूपच कमी असते. जरी अशी बालके जगली तरी त्यांच्यात मानसिक व शारीरिक पाळीवर विकृती आढळते. ही बालके संसर्गजन्य आजारांने लवकर ग्रस्त होतात. जसे — सर्दी, हगवन इत्यादी. त्याशिवाय उलट्या, पोट दुखणे असे विकार सतत उद्भवतात.

ब) मानसिक धोके (Psychological Hazards)

ज्याप्रमाणे नवजात नवजाम अवस्थेत अर्भकाला विविध शारिरीक धोके संभवतात त्याचप्रमाणे त्यांना मानसिक धोके देखील संभवतात. त्यांचे गंभीर परिणाम पुढेही दिसून येतात. जर मातापिता त्याबाबत जागरूक असतील तर मानसिक धोक्याचे प्रमाण कमी असते.

अपरिपक्व शिशूंमध्ये काही मानसिक विकृती आढळून येतात. अशा शिशूंना अतिसुरक्षित व अतिसावधगिरीने वाढविले जाते. त्यांना हाताळण्याचे प्रमाण कमी असते. त्यामुळे त्यांना उद्विग्न मिळत नाही व त्याअभावी त्यांना विकासाला चालना मिळत नाही.

त्याचप्रमाणे जेव्हा अवांछित मातृत्व असेल तर ते मुल दुर्लक्षित राहते, त्यांचे संगोपन योग्यप्रकारे होत नाही. तेव्हा अशा शिशूला मानसिक पातळीवर धोके निर्माण होवू शकतात.

तसेच आपल्याकडे नवजात शिशूचे 'नामकरण' केले जाते. त्याला विशिष्ट नाव दिले जाते. त्याला दिलेले नाव व त्याचा व्यक्तिमत्व विकास याचा जवळचा संबंध असतो. त्याला दिलेले नाव विसंगत किंवा दोषपूर्ण असेल तर मोठेपणी बालकाला त्यामुळे कमीपणा वाटतो, खिन्नता येते, न्यूनगंड निर्माण होतो व तो मानसिक विकासात कमी पडतो.

निष्कर्ष :-

- १) जन्म झाल्यापासून मूल आईपासून स्वतंत्र होते व या वयात त्याला वेगळे अस्तित्व प्राप्त होते.
 - २) जन्म प्रक्रिया या जगात प्रवेश करण्याची अतिशय कठिण तपस्या आहे.
 - ३) बालकाचा जन्म कशा प्रकारे झाला जसे— नैसर्गिक, शस्त्रक्रियेद्वारे, चिमट्याद्वारे याचा परिणाम बालकाच्या मानसिक विकासावर होतो.
 - ४) गर्भाशयातील सुरक्षित अवस्थेतून बाहेरच्या वातावरणाशी बालकाला समायोजन करावे लागते.
- जसे १) तापमानातील बदल, २) श्वासोच्छ्वास, ३) पोषण, ४) उत्सर्जन क्रिया.
- ५) अपत्याचा जन्म झाल्यावर त्यादी नोंद करणे आवश्यक आहे.
 - ६) नवजात अवस्थेत प्रसूती दरम्यान व जन्मानंतरच्या कारणानी अनेक शारिरीक व मानसिक धोके उद्भवू शकतात. वेळीच त्याची दखल घेतल्यास धोके टाळता येतात व नवजात शिशूच्या वाढीचा व विकासाचा मार्ग मोकळा करता येतो.

• संदर्भ सुची :-

- १) डॉ. नलिनी वराडपांडे — बालविकास
- २) डॉ. विद्या कोल्टकर — बालविकास
- ३) डॉ. त्रिवेणी फरकाटे, सुलभा गोंगे — बालविकासाची मुलतत्वे
- ४) गोस्वामी सुबुध्दी — महिला एवं बालविकास
- ५) लोकमत सखी — गुरुवार, दि. १७.०२.२०११
- ६) मेरी सहेली — एप्रिल २०१७

आधुनिक भारत के निर्माण में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का योगदान

प्रा.डॉ. निरजसिंग फुलचंद यादव

(M.P.Ed.,NET,Ph.D.,DYS)

सहाय्यक प्राध्यापक श्री. माधवराव वानखेडे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, कामठी
जि. नागपूर (महा.)

प्रस्तावना :

स्वतंत्रता के पश्चात भारत के पुनः निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने वाले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर को आधुनिक भारत का निर्माण कहा जाता है। आधुनिक भारत में प्रमुखतः सामाजिक न्याय व दलित वर्ग के प्रति प्रतिबद्धता के प्रतिक के रूप में डॉ. आंबेडकर का नाम लिया जाता है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महान शिक्षाविद होने के साथ-साथ दार्शनिक, युगदृष्टा, युगपुरुष, दलितों के मसीहा, समाज सुधारक, स्वतंत्र भारत के संविधान निर्माता, आधुनिक भारत के विधिदाता थे। आधुनिक इतिहास को नयी दिशा देनेवाले महान बौद्ध भिक्षु थे। स्वतंत्र भारत के प्रथम कानून मंत्री के रूप में आधुनिक भारत के जनकल्याणकारी कानूनों के जनक थे।

भारत वर्ष का पिछड़ा वर्ग हमेशा राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक जीवन से वंचित रखा जाता था। इसी अवस्था को तोड़ने के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने लोकशाही के माध्यम से इस देश में स्वतंत्रता, समता और बंधुत्व को ढालने का कार्य किया।

भारतीय संविधान सभा में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक विरोधक के रूप में जाने जाते रहे। भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस कि दलित विरोधी नीतियों के पुरजोर विरोध करने के कारण उच्चकोटि के विद्वान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर को संविधान सभा में मनोनीत करना असंभव था। लेकिन बंगाल असेम्बली में प्राप्त मतों के आधार पर और मुस्लिम लीग के समर्थन पर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संविधान निर्माण सभा में चुन लिए गए।

संविधान सभा के गठन की औपचारिकता के पश्चात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर को संविधान सभा के मसौदा समिती के अध्यक्ष के रूप में चुना गया। अपनी जिम्मेदारी को मुर्तरुपे देने के अपने २९ अगस्त १९४७ से २४ जनवरी १९५० के दीर्घ कार्यकाल के दौरान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के मन में संवैधानिक शासन प्रणाली भारत को प्रदान करते समय देश की शासन प्रणाली की अनुभवहीनता के प्रति प्रमुख रूप से चिंता थी लेकिन अपनी अद्वितीय प्रतिभा, संविधान के मुलतत्वों का प्रगाढ़ ज्ञान और गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया के एक्ट १९३५ के नजदीकी समझ के कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने भारतीय संवैधानिक जनतंत्र के प्रारूप को अपनी दुरदृष्टीता के आधार पर सम्मानजनक तरीके से देश को पर्यायी और कालजयी नई व्यवस्था प्रदान की।

भारतीय संविधान विश्व के सबसे बड़े लोकतंत्र का सबसे बड़ा लिखित संविधान है। ४ नवंबर १९४८ को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान का जो प्रारूप संविधान सभा के सम्मुख विचारार्थ प्रस्तुत किया उसमें ३१५ अनुच्छेद व ८ अनुसुचियां सम्मिलित थी। दो वर्ष ग्यारह महिने तथा अठराह दिन के परिश्रम के उपरांत २६ जनवरी १९५० को जो संविधान अंतिम रूप से तैयार होकर कार्यरूप में लागु हुआ उसमें ३९५ अनुच्छेद तथा ८ अनुसुचियां थी। आज भारतीय संविधान २२ भागों में विभक्त है। इसमें ३९५ अनुच्छेद तथा १० अनुसुचियां है।

संवैधानिक प्रतांत्र की संकल्पना को मूर्तरूप प्रदान करते समय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के समक्ष कई मुद्दे थे। इसमें राज्य एवं व्यक्ति संबंध, लोकतंत्र को तानाशाह बनने से रोकने की कवायद, राजनैतिक आजादी को सामाजिक एवं आर्थिक आजादी का रूप देना, लोकतांत्रिक सरकार के स्वरूप को निश्चित करना, समाज में व्याप्त आर्थिक विषमता को रोकना, सशक्त विरोधी दल के अस्तित्व को यथार्थ में लाना, भाषायी राज्य की निर्मिती करना आदि सभी विचारों को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने कर दिखाया।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का भारत के विकास में जितना योगदान रहा है उतना शायद ही किसी और राजनेता का रहा हो। एक अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री, शिक्षावादी और कानून के जानकार के तौर पर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने आधुनिक भारत की नींव रखी थी।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के महत्वपूर्ण योगदान :-

शिक्षा :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने शिक्षा के प्रति जोर देते हुए कहा था “शिक्षा व्यवस्था पर्याप्त रूप से लोकतांत्रिक होनी चाहिए, जिससे जनसामान्य को एवं वंचितों को शिक्षा प्राप्त हो सके। व्यक्ति में अनुशासन एवं विकास के लिए शिक्षा की आवश्यकता होती है। व्यक्ति शिक्षितरहने से उसमें अनुशासनप्रियता, सामायिक प्रगति का विकास दिखाई देता है। शील और चरित्र यह शिक्षा का प्रमुख उद्देश्य होना चाहिए। छात्रों में त्याग, मानवता, विनम्रता, दुसरो का ध्यान आदि नैतिक मूल्यों का निर्माण होना चाहिए। शिक्षा से ही समाज परिवर्तित होता है।

सामाजिक और धार्मिक योगदान :-

स्त्रियों का उद्धार -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने सामाजिक विकास में स्त्रियों की रचनात्मक भूमिका को समझते हुए पारिवारिक व सामाजिक जीवन में स्त्रियों की दशा सुधारने के लिए अथक प्रयास किया। इसके लिए उन्होंने अस्थायी संसद से हिंदू विधेयक संहिता के जरिए महिलाओं को तलाक, संपत्ति में उत्तराधिकार आदि का प्रावधान कर उसके कार्यान्वयन के लिये अथक संघर्ष किया।

अस्पृश्यता का विरोध -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का मत था कि जब तक समाज के पिछड़े और अस्पृश्य समझे जाने वाले वर्ग को अन्य वर्गों में समकक्ष सामाजिक और आर्थिक स्तर प्रदान नहीं किया जाता, राजनितिक स्वतंत्रता निरर्थक है। उन्होंने अछुतों की राजनीतिक दशा सुधारने तथा उन्हें राजनीतिक अधिकार दिलाने दलित जातियों को विधानमंडलों, शासन संस्थाओं तथा लोकसेवाओं में प्रतिनिधित्व दिलाने का प्रयत्न किया।

जातिप्रथा के विरुद्ध -

भारत में जातिप्रथा की अपनी एक असंतुलित विशेषता है। इसे समझते हुए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने जातिप्रथा का उन्मुलन तथा ऊच-नीच के विचार व अस्पृश्यता जैसी कुरीतियों से निवारण के लिए पारिवारिक, धार्मिक प्रणाली में सुधार किये जाने को अत्यंत आवश्यक मानकर जातिवाद के जहर को दूर करने की भी भरसक कोशिश की।

मानवाधिकार जैसे दलितों एवं दलित आदिवासीयों के मंदिर प्रवेश, पानी पीने, छुआछुत, जाति-पाति, ऊच-नीच जैसी सामाजिक कुरीतियों को मिटाने के लिए कार्य किए। बेजुबान, शोषित और अशिक्षित लोगों को जागरूक करने के लिए साल १९२७ से १९५६ के दौरान

मुकनायक, बहिष्कृत, भारत, समता, जनता और प्रबुद्ध भारत नामक पांच साप्ताहिक और पाक्षित पत्र-पत्रिकाओं का संपादन किया। उन्होंने छात्रावास, रात्रिकालीन विद्यालय, ग्रंथालयों और शैक्षणिक गतिविधियों के माध्यम से कमजोर वर्गों के छात्रों को अध्ययन करने और साथ ही आय अर्जित करने के लिए उनको सक्षम बनाया।

आर्थिक, वित्तीय और प्रशासनिक योगदान :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राज्य को आर्थिक एवं सामाजिक न्याय प्राप्त तथा लोगों के हित के लिए कार्य करने का साधन मानते थे। आर्थिक क्षेत्र में प्रतियोगिता का लगभग अभाव होने के कारण विभिन्न व्यवसायों पर विभिन्न जातियों के एकाधिकार को वे नकारते थे। इससे आर्थिक क्षेत्रों में अनुसंधान व उद्योग की प्रवृत्ति का विकास नहीं हो पाता, इस दिशा में निर्धनता व बेरोजगारी, आर्थिक असमानता, श्रमिकों के अधिकार आदि बातों को भी संविधान के द्वारा योग्य न्याय दिलाने का कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने किया।

इसके अलावा,

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने भारत के वित्त आयोग (Finance Commission) की स्थापना कि।
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की रचना “रूपये कि समस्या, उनका उद्भव और प्रभाव तथा भारतीय चलन व बैंकिंग का इतिहास और हिल्टन यंग कमीशन के समक्ष उनकी साक्ष्य के आधार पर भारत में केंद्रीय बैंक (रिज़र्व बैंक ऑफ इंडिया) की स्थापना सन १९३५ में की।
- सन १९४५ में उन्होंने देश के लिए जलनीति और औद्योगिकीकरण की आर्थिक नीतियां जैसे नदी, नाले को जोड़ना, हिराकुंड परियोजना, दामोदर घाटी परियोजना और सोन नदी परियोजना को स्थापित करने में बड़ी भूमिका निभाई।
- भारत में रोजगार केंद्र (Employment Exchange) की स्थापना की।
- भारत में पानी और बिजली के ग्रिड सिस्टम (Grid System) की स्थापना में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का अहम योगदान माना जाता है।
- भारत को स्वतंत्र चुनाव आयोग, योजना आयोग प्रदान किये।
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने भाषावार प्रांत की रचना की, वकालत करते हुए भारत में भाषा के आधार पर राज्यों का पुनर्गठन किया। इसके अलावा अन्य अनगिनत कार्य देश के हितों व समाज के उत्थान के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने अपने जीवन काल में किये।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने १४ अक्टूबर १९५६ में नागपुर में दिक्षाभूमि में अपने लाखों अनुयायियों के साथ भदंत चंद्रमणि के द्वारा बौद्ध धर्म की दिक्षा ली। सन १९९० में उन्हें मरणोपरांत भारत के सर्वोच्च नागरिक सम्मान भारत रत्न से सम्मानित किया गया।

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों से ही समता, स्वतंत्रता, बंधुत्व, न्याय पर आधारित नये समृद्ध का निर्माण हुआ। वे भारत के ही नहीं बल्कि पुरी दुनिया के नेता थे। धर्म, जाति, नस्ल, भाषा रंग के आधार पर संकीर्ण पहचान व विभाजन को नकार कर उन्होंने मानवीय अधिकारों को मान्यता दी। हम कह सकते हैं कि, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का समग्र चिंतन मानव कल्याण तथा विकास हेतु समर्पित था।

संदर्भ :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन, कार्य और विचार Vol-II, Published by :-

P.W.S.Arts & Commerce College, Nagpur

* <http://hi.m.wikipedia.org>

*. <http://dheyias.com>

स्थलांतरित कामगारांचा प्रश्न : भारतापुढील एक आव्हान**डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे**

सहयोगी प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, काटोल रोड,

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे ३ भागात विभाजन करण्यात आले आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह उद्दिष्टे, गृहिते व संशोधन पद्धतीचा परामर्श घेण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात भारतातील कामगारांची पार्श्वभूमी, कामगारांचे अर्थव्यवस्थेतील स्थान, कामगारांच्या मानसिकतेत बदल इ. घटकांचा उहापोह करण्यात आला आहे. तर तिसऱ्या भागात संदर्भासहित निष्कर्ष व उपाययोजनांचा उहापोह करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक रित्या परिपूर्ण कामगारांच्या स्थितीचा विचार करण्यात आला आहे. कामगार हा लघु, मध्यम व मोठ्या उद्योगातील नाळ आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असून भांडवलवाच्या कमतरतेमुळे उत्पादन प्रक्रियेपासून तर विपणनापर्यंतच्या सर्व प्रक्रिया पार पाडताना अधिकाधिक श्रमिकांचा आधार घेतला जातो. हा श्रमिक कृषी क्षेत्रापासून तर सेवाक्षेत्रापर्यंतच्या सर्व स्तरावर सक्रीय असलेला दिसतो. अत्याधुनिक यंत्रसामुग्री हातळताना याच श्रमिकांचा आधार घ्यावा लागतो. हा श्रमिक त्याच्यामध्ये असलेल्या कौशल्याच्या बळावर काम मिळवून उर्दरनिर्वाह करित असतो. काही श्रमिक विशेष प्रशिक्षणार्थी असतात, त्यांना त्यांच्या गुणवत्तेच्या आधारावर मोबदला दिला जातो. तर काही श्रमिक हे नवीन असून काम शिकण्याचा प्रयत्न करित असतात. त्या श्रमिकांना त्यांच्या दर्जानुसार काम दिले जाते. उच्च स्तरावर काम करणारे देखील श्रमिकच असतात. कारण त्यांना मिळणारे पारिश्रमिक हा पैशाच्या स्वरूपात मिळणारा मोबदलाच असतो. अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास काही ठिकाणी पारिश्रमिक व मोबदला या दोन्ही संकल्पना संकुचित अर्थाने घेतल्या आहेत तर काही ठिकाणी त्या व्यापक स्वरूपात दिसून येतात. तर काही तज्ञांच्या दृष्टिकोनातून या दोन्ही संकल्पना एकच असून त्या समान अर्थाने वापरल्या जातात.

उद्दिष्टे:-

१. कामगारांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे.
२. कामगारांना सुरक्षितता प्रदान करणे.
३. उत्पादनाचा सक्रीय घटक म्हणून कामगारांच्या मानसिकतेचा विचार करणे.

गृहिते:-

१. कामगारांमध्ये आर्थिक स्थैर्याची उणीव आहे.
२. कामगारांना सुरक्षितता दिली जात नाही.
३. कामगारांच्या मानसिकतेचा विचार केला जात नाही.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात दर्शविण्यात आलेली माहिती ही द्वितीयक स्रोतावर आधारित असून विविध सरकारी तसेच निमसरकारी स्तरावरील प्रकाशीत व अप्रकाशीत स्वरूपातील अहवाल, वर्तमानपत्रे, समाजमाध्यमातील हालचाली, आयोजित चर्चासत्रे, तज्ञ व्यक्तींचे व्याख्यान यांचा आधार घेऊन प्राप्त माहितीला मुर्त रूप देण्याचा प्रयत्न शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

भारतातील कामगारांची पार्श्वभूमी:-

स्थलांतरित कामगारांचा जेव्हा विचार करण्यात येतो तेव्हा केवळ देशांतर्गत हालचाल करणाऱ्या कामगारांचा विचार न करता विदेशांतर्गत भारतीय कामगारांचा विचार होणे तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे. कारण रोजी-रोटीसाठी, कुटुंबाचे पालन-पोषण करण्यासाठी, उर्दरनिर्वाहासाठी, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी, जीवनमान उंचावण्यासाठी, अशा विविध कारणास्तव

खेडयातुन शहरात, लहान शहरातुन मोठया शहरात, मागासलेल्या राज्यातुन विकसित राज्यात, एका देशातुन दुसऱ्या देशात असा प्रवास सुरु असतो. हा प्रवास करणारे उच्चभू स्तरातील कुटुंबापासून तर दिन-दुबळयांपर्यंत सर्वच असतात. एवढेच नव्हे तर काही अधिक पैसा मिळवण्याच्या आशेने केवळ एकाच ठिकाणी स्थिर न होता सतत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत असतो. हा काही भटक्या जमातीचा नसतो. परंतु अधिक बुद्धिमत्ता, उच्चस्तरीय शिक्षण, अंगभूत गुण-कौशल्य, प्रचंड आत्मविश्वास या बळावर तो पंख पसरून अधिकाधिक उंच उडण्याचा प्रयत्न करित असतो. याचे सुंदर उदा. म्हणजे टाटा बिल्डिंग किंवा हल्दीराम. सुरवातीला या लोकांनी केवळ एक मजूर म्हणून काम केले. व जसजसे त्यांनी उद्योगउभारण्याची कला आत्मसात केली तसतसे त्यांनी त्या उद्योगात भगरी मारण्याचा प्रयत्न केला आणि आज आपण बघतो आहे की हे उद्योजक आज एक यशस्वी उद्योजक म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नावारुपाला आले आहेत. आज त्यांच्याकडे हजारो श्रमिक काम करताना दिसतात. याचाच अर्थ श्रमिक म्हणजे केवळ शारीरिक श्रम करणारे श्रमिक नव्हे तर प्रत्येकाने त्याच्यातील गुण-कौशल्याच्या आधारावर उत्पन्न प्राप्त करण्यासाठी केलेली एक तडतोडच होय. कारण शून्य उत्पन्नावर जगणाऱ्या मनुष्याचा अर्थशास्त्रात अभ्यास केला जात नाही. असले मनुष्य हे समाजापासून अलिप्त राहून आर्थिक व्यवहार शून्य असलेले असतात. म्हणून श्रमिक हा अर्थव्यवस्थेचे हृदय असून विविध स्तरातील श्रमिक अर्थव्यवस्थेच्या रक्तवाहिन्या आहेत. या रक्तवाहिन्या जर योग्यप्रकारे काम करित राहिल्यास अर्थव्यवस्था अधिक सुदृढ व सक्षम होऊन देशाचा अधिकाधिक विकास होण्यास मदत होईल. थोडक्यात कामगारांना डावलून, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून, त्यांच्यावर अन्याय करून, त्यांचे शोषण करून, त्यांना उपेक्षित ठेऊन अर्थव्यवस्थेचा विकास संभव नाही.

कामगारांचे अर्थव्यवस्थेतील स्थान :-

शरीरात प्रत्येक रक्तवाहिनी नेमून दिलेल्या अवयवप्रमाणे काम करते त्याचप्रमाणे हा कामगार उद्योगातील खालच्या स्तरापासून तर उच्च स्तरापर्यंत नेमून दिलेले काम अगदी चोखपणे करून उद्योगाची भरभराट करतो. जसजसा उद्योगाचा उत्कर्ष होतो तसतसा अर्थव्यवस्थेला सकारात्मक उर्जा मिळते व अर्थव्यवस्था विकासाच्या दिशेने वाटचाल करू लागते. संस्थात्मक तसेच संरचनात्मक बदल करताना हा कामगार तेवढाच महत्वपूर्ण ठरतो. याकडे दुर्लक्ष करून निर्णय घेण्याचा प्रयत्न केल्यास उद्योग आजारी पडतो, टाळेबंदी होते, उत्पादन प्रक्रिया हळूहळू बंद पडू लागते. कामगार धास्तावलेला दिसून येतो, तो आर्थिक अडचणीत सापडतो, उद्योग पूर्णपणे बंद पडतो व अर्थव्यवस्थेला त्याचा फटका बसतो.

हा कामगार जेव्हा मुळ गावी परत येतो तेव्हा त्याची आर्थिक कोंडी झालेली असते. हाताशी पैसा नाही, उद्योग बंद पडलेला, जगायचे तरी कसे ? हा यक्षप्रश्न त्याच्यासमोर आवाचून उभा राहतो. शेतीचे काम करण्याशिवाय त्याच्याजवळ पर्याय नसतो. शेतीवर लोकांचा बोजा वाजवीपेक्षा जास्त होतो. परंतु इतरत्र काम नसल्यामुळे तो सीमांत मजूर म्हणून काम करावयास तयार होतो. वास्तविकतः त्याच्या काम करण्यामुळे किंवा न करण्यामुळे उत्पन्नात कुठलीच भर पडत नाही. परंतु घरचीच शेती असल्यामुळे इतरत्र भटकण्यापेक्षा शेतात तो राहत असतो. अशा विचित्र परिस्थितीत तो अडकतो की हाताला काम मिळाले नाही तर उपासमारीची वेळ येऊन सर्व नेस्तनाबूत होते की काय? या भीतीने तो ग्रासलेला दिसून येतो. त्याची मानसिकता, आत्मविश्वास, एकाग्रता एवढी खचते की तो त्या व्याधीत गुरफटला जातो. काम न मिळण्याची खात्री त्याचे संपूर्ण आयुष्य उध्वस्त करते. व शेवटी जिवनाला कंटाळून तो स्वतःचे आयुष्य संपवीतो.

या कामगारांचा कोणी आश्रयदाता नाही का? सरकारकडे त्यांच्याकरिता काही योजना नाही का? बिकट परिस्थितीत या कामगारांना अर्थव्यवस्थेतील एक महत्वपूर्ण घटक म्हणून सामावून घेण्याची क्षमता सरकारमध्ये नाही का? वर्षानुवर्षे एकाच उद्योगात निष्ठेने काम केल्यानंतरही कामगारांच्या आयुष्यात स्थिरता का नाही ? ही स्थिरता देण्यासाठी उद्योजक आश्वस्त नाही का? उद्योजकांना केवळ व्यवसाय चालविण्यात उत्साह असतो का ? त्यांना कामगारांच्या स्थिरतेसाठी आवश्यक ती पावले उचलण्याची आवश्यकता भासत नाही का ? कामगारांना विविध सोयी-सवलती दिल्यास ते हलाखीच्या परिस्थितीत देखील आपल्याला सोडून जाणार नाही ही शाश्वती उद्योजक कामगारांना देऊ शकत नाही का ? केवळ नफा मिळविणे हे एकच उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन उद्योगाची उभारणी केली असते का? उद्योजकांमध्ये मानवतावादी दृष्टिकोन लोप पावलेला असतो का? वर्षानुवर्षे सतत कामगारांमध्ये राहून त्यांच्यात निर्माण झालेले आपुलकीचे नातेसंबंध अशा बिकट परिस्थितीत मरतात की काय? कामगारांच्या कुटुंबाचे होत असलेले हाल पाहवून न

पाहिल्यासारखे करणारे उद्योजक खरोखर यशस्वी उद्योगपती म्हणून नावारूपास येऊ शकतो का? असे अनेक प्रश्न आज आपणा सर्वासमोर आ वाचून उभे आहेत.

उद्योजक कामगारांसाठी एक आदर्श असतो. या आदर्शाला अशा बिकट परिस्थितीत ठेच लागते. मोठ्या आशेने मालकाकडे पाहणाऱ्या कामगाराला रस्त्यावर उतरून आपले निर्दोषत्व सिद्ध करावे लागते. मालकाविरुद्ध शब्द न उच्चारणाऱ्या कामगाराला भूक, हडताळ या गोष्टींचा आधार घ्यावा लागतो. आवाज बुलंद करून न्याय मागावा लागतो. कामगार संघटनांचा आधार घ्यावा लागतो? हे सर्व करता करता तो तुटून जातो, खचून जातो, आशावादी दृष्टिकोनाचे रुपांतर निराशावादी दृष्टिकोनात होते. हळूहळू मालक मजूर संबंध इतके विकोपाला जातात की त्यांच्यात कलह निर्माण होतो. आणि नंतर या कलहाचे रुपांतर वैमनस्यात होते.

कामगार हा उत्पादन प्रक्रियेतील अत्यंत महत्वपूर्ण सक्रीय असा सजीव घटक आहे. उत्पादन प्रक्रियेतील हा एकच घटक असा आहे की ज्याला मन, भावना, आवडी-निवडी, विचार, आहे. अन्य उत्पादन घटकांचा कितीही, केव्हाही, कधीही, कसाही वापर केला तरी त्यासंदर्भात प्रतिप्रश्न विचारणारे कुणी नाही? आज आपण वातावरणात जो आमूलाग्र प्रश्नार्थक बदल बघतो आहे ते याचेच फलित आहे. मानवाने स्वतःच्या सोयीसाठी, सुखासाठी, भौतिक हव्यासापोटी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ऐवढा गैरवापर केला की तो आजही स्वतःची चुक मान्य करायला तयार नाही. आविष्कार आवश्यक आहे, नवनिर्मिती महत्त्वाची आहे, विज्ञानाने एवढी प्रगती केली की त्याने मनुष्यासारखा रोबोट तयार केला. मनुष्याला आता यंत्र-तंत्र निर्मित भावनाविरहित रोबोट ची गरज भासायला लागली. मनुष्याच्या भावनांची खिल्ली उडविली जाते. आणि त्याचाच विपरित परिणाम म्हणून की काय आज निसर्गाने देखील आपले अस्तित्व दाखवायला सुरुवात केली. मनुष्याने कृत्रिम पावसाचा शोध लावला म्हणून की काय, निसर्गाने त्याच्यामधील असलेल्या नैसर्गिक शक्ती दाखवून संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेला लॉकडाऊन केले. आज तर केवळ ७२ दिवसांसाठी आपण लॉकडाऊन झालो. परंतु मनुष्याने स्वतःची लालची वृत्तीत बदल घडून आणला नाही तर भविष्यात असे लॉकडाऊन कदाचित वारंवार होऊ शकेल. कधी ६ महिन्यांसाठी तर कधी वर्षभरासाठी . आणि ही परिस्थिती येण्यास फार काळ वाट बघण्याची गरज देखील भासणार नाही. कारण आपण जागतिक अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. त्यामुळे एका देशात निर्माण झालेली समस्या जागतिक होण्यास वेळ लागणार नाही. अशा परिस्थितीत कामगारांनी काय करावे ? हलाखीच्या परिस्थितीत जगावे की भुखमरीने मरावे? कामगारांना आज प्रश्न भेडसावतो आहे तो भूखमरीचा. भूखमरीने कामगारांना हवालदिल करून सोडले.

हातात काम नसल्यामुळे, भावना दुखविल्यामुळे, डोळ्यांसमोर कुटुंबाचे होत असलेले हाल पाहवत नसल्यामुळे कामगारांमध्ये असलेल्या मानवाची जागा दानवाने घेतली. त्याचा कोणी विचार न केल्यामुळे आज तो देखील कुणाचा विचार करायला तयार नाही. जगायचे तर लोकांना लुबाडा, मारा, चोऱ्या करा, तर आपण जिवंत राहू ही खात्री त्याने स्वतःच स्वतःमध्ये निर्माण केली. व त्या दिशेने हतबल कामगारांनी पावले उचलायला सुरुवात केली. मागून काम मिळत नाही, ताठ मानेने जगता येत नाही, जगायचे तर आहे आणि मग या कामगारांनी हळूहळू समाजात विघातक कार्य करायला सुरुवात केली. काही कालावधीनंतर यांचे प्रत्यंतर आपणा सर्वांना येईलच. या बेकार अशिक्षित तसेच सुशिक्षित कामगारांची मजल कुठपर्यंत पोहचली.

कामगारांच्या मानसिकतेचे बदल:-

सुशिक्षित बेरोजगार अत्यंत चलाखीने ज्यांच्याजवळ पैसा आहे अशा लोकांची फसवणूक करीत आहे. म्हणजेच त्यांच्याजवळ काम नाही असं म्हणता येणार नाही. त्यांनी स्वतः स्वतःमध्ये काम करण्याची क्षमता निर्माण केली. एवढेच नव्हे तर आजपर्यंत ते इतरांकडे काम शोधत होते आज मात्र त्यांच्याकडे ४ माणसं काम मागायला आली. म्हणजे या बेकार कामगारांनी रोजगार निर्माण केला. परंतु हा रोजगार अव्यवहारी आहे, अवैध आहे, याला कायदयाची मान्यता नाही, हे विध्वंसक कार्य आहे हे मान्य करायला मात्र ते तयार नाही. कारण ७२ दिवसांत कामगारांना जे भोगावं लागलं ते माणुसकीच्या बाहेरचं आहे. या एकूण कामगारांपैकी ३० टक्के कामगारांची मानसिकता विकृत झाली आहे. तर २० टक्के कामगारांच्या मनावर भोगलेल्या वाईट परिस्थितीच्या खुणा आजही ताज्या तवाण्या आहेत. उरलेल्या ३७ टक्के या कामगार स्त्रिया तर १३ टक्के बाल कामगार आहेत. हे सर्व कामगार धास्तावलेल्या अवस्थेतच जिवन जगत आहे.

नि"कर्स:-

भारतात कामगारांच्या हितार्थ अनेक कामगार कायदे तयार करण्यात आले. परंतु जेव्हा कामगारांवर अन्याय होतो तेव्हा कोणतीही कामगार संघटना या कायद्याचा आधार घेऊन कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी पुढे येत नाही. आणिबाणिच्या परिस्थितीत कामगार कायदे व कामगार संघटना केवळ कागदोपत्रीच असतात. कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती बिकट असताना देखील निमूटपणे काम करण्याशिवाय कामगारांजवळ पर्याय नसतो. सरकारचे कामगारांप्रती निरुत्साही धोरण कामगारांच्या शोषणास जबाबदार आहे असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही

उपाययोजना:-

कामगारांच्या हितार्थ सक्रीय कामगार संघटनांच्या कार्याला त्यांच्या धोरणाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. कामगारांना चरितार्थ चालविण्यासाठी आवश्यक किमान मजुरी देणे कायद्याने बंधनकारक केले पाहिजे. त्यांच्या कामाचे तास, अटी शिथिल करून मानवतावादी दृष्टिकोनाने कामगारांकडे बघितले पाहिजे. आणिबाणिच्या परिस्थितीत त्यांना एकाकी न सोडता त्यांना धीर देऊन समस्या सोडविण्यासाठी उद्योजकांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. कामगारांना आर्थिक, सामाजिक न्याय मिळवून देण्याची जबाबदारी सर्वस्वी उद्योजकांची आहे याचे भान उद्योजकांनी ठेवले पाहिजे. कामगारांना सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी शासनस्तरावर निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी प्रत्येक लघु, मध्यम व मोठ्या उद्योगात होणे गरजेचे आहे. तेव्हाच कामगारांना आपण समाजाचाच नाही तर अर्थव्यवस्थेचा एक महत्वपूर्ण घटक असून देशाच्या विकासात आपलाही फार मोठा वाटा आहे अशी देशाबद्दल आदराची भावना निर्माण होईल. व ज्या देशातील कामगार हा तन-मन लावून काम करतो त्या देशाला मागे वळून बघण्याची, अन्य देशावर अवलंबून राहण्याची गरज भासणार नाही, प्रत्येक कामगाराला त्याच्या क्षमतेनुसार काम मिळाल्यास देश सुजलाम्-सुफलाम् होण्यास मदत होईल. व देश कामगारांच्या भरवशावर आत्मनिर्भर होईल.

संदर्भ सूची:-

१. दि. २२ मार्च ते ३० मे लॉकडाऊन काळात आयोजित वेबिनार, ई-परिषद, तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन, व्याख्यान इ.
२. लोकमत, लोकसत्ता वर्तमानपत्र दि.१५ मार्च ते १५ जून